

Z

zabijačka 1. pracovní činnost spojená s domácí porážkou a zpracováním prasete. Lid. se nazývá *zabíjačka, zabíječka, nár. karmín* či *šperky*. Na vesnici se s určitými vývojovými a regionálními odchylkami udržuje stále. Z. se (kromě svatby, posvícení apod.) dělala v zimním období před Vánoce a v masopustě. Pro rodinu znamenala z. zabezpečení masem a sádlem přes zimu až do jara, kdy se začala objevovat mladá drůbež. V zimě maso nepodléhalo rychle zkáze a bylo více času na jeho zpracování, ale pův. se zabýjelo i proto, že nebyly ještě známy pícniny a v zimě byl nedostatek krmiva (prosinec: *prasinec*). – P ř í p r a v a z . spočívá v nachystání náčiní, pomůcek a ingrediencí. Upeče se neslazená buchta nebo se koupí žemle, která se použije do náplně na jitrnice a žemlová jelita, uvaří se kroupy do jelit. Do zásoby se opatří střevo a špejle na výrobu jitrnic, jelit a klobás, měchýře a žaludky na tlačenkou. V době, kdy se nevyráběly špejle, užívaly se tenké třísky. Podle chuti a zvyklostí se namíchá koření (pepř, nové koření, kmín, hřebíček, zázvor, majoránka, citronová kůra, cibule, česnek. – P r ů b ě h z . má ustálená pravidla. Na zabítí, porcování prasete a zpracování masa se zve profesionální řezník nebo člověk, který má s touto prací zkušenosti. Prase se omráčí a vykrví. Vytékající krev se sbírá za stálého míchání (aby se nesrazila) do připravené nádoby. Vykrvené prase se v neckách (*trokách*) paří a čistí. Opažené se posype drcenou smolou (dříve též popelem: luhačovičké Zálesí), jež přilne ke štětinám. Kovovými zvonky a řetězy se štětiny a špína z kruponu (kůže) oškábou. Zbylé štětiny se někdy opalovaly slaměnými věchty a lihem. Strhnou se spárky, odstraní oči a nepoživatelné části. Prase se zavěsí za šlachy zadních nohou na bránu s háky (dřevěný rám). Hlava prasete se odřízne. Nemusí se oddělit hned, ale až po vykuchání. Stáhne se krupon a prase se začne zpracovávat. Někde se nejprve vykuchá, připraví se maso (např. jazyk, hlava, lalok, měkké části boků, plec) i vnitřnosti (srdce, játra, plíce, slezina) k vaření zabijačkových specialit a krupon se stahuje až v době vaření masa. Nařízne se kůže od řitního otvoru ke kosti hrudní a vyjme se nepoživatelná část pohlavního ústrojí. Vepř se nařízne po svalových provazcích mezi kýty a od řitního otvoru, prořízne se pánevní spona a vykuchá se. Vyjme se močový měchýř a močová roura. Vyřízne a uvolní se konečník (byl zauzlován) spolu se střevy, střevním tukem, slezinou a žaludkem. Jícen se odřízne od žaludku. Rozsekne (rozřízne) se hrudní koš a vyjmou se játra, srdce a plíce (kořínky), štítná žláza, jícen a jazyk. Vnitřnosti se očistí a opláchnou.

Vykuchané a očištěné prase se rozsekne na dvě půlky. Vyjme se vnitřní (plsní) sádlo, ledviny a sejme se zevní (řemenové) sádlo. Vepřové půlky se opláchnou a nechají vychladnout (maximálně však 24 hodin). Maso se bourá na části (kýta, kolínko, nožička, plec, pečeně, krkovička, bůček). Čistí se střevo a žaludek. Oddělí se tenké i tlusté střevo a střevní sádlo, které se opere a vyškvaří. Střevo se zbaví obsahu, obrátí, očistí od slizu, vyperou ve vodě. Zbytky nečistot se ještě odstraní tzv. sdíráním (seškrabáváním hlenu a vaziva ze stěn střev) a opláchnutím. Před použitím se střevo nakrájí na délku jitrnic, jelit, klobás a z jedné strany se uzavře špejlemi. Upravená střevo se dají do nádoby s vodou, kde zůstanou do doby plnění. Žaludek (*bachor, hujec*) a slepé střevo (*dorota, kateřina*) se vyčistí, properou a použijí jako obal na tlačenkou nebo se také nadívají kroupami s krví. Močový měchýř se vyprázdní a usuší. Plnění (narážení) střev a ostatních obalů se provádí ručně nebo za pomoci různých typů strojových plničků (nabíječky, narážky). Z vnitřností, hlavy a kolínek se dělají jitrnice, tlačénka (hlava, kolínka), huspenina (hlava, kolínka, nožičky). Syrové sádlo se naloží na uzení (slanina) nebo nakrájí a vyškvaří na sádlo a škvarky. Vyškvařené sádlo se využije k přímé konzumaci (maže se na chleba), jako tuk na pečení a smažení (maso, pečivo), k přípravě jíšky, omastku na maštění pokrmů (brambory, kaše, knedlíky, luštěniny, zelí), k přípravě *zhřívance* (kořalka a horké sádlo). Maso se připraví k přímému pečení, smažení a vaření, k naložení, zpracování do klobás a k zavaření do zavařovacích sklenic. S rozšířením mrazáků do venkovských domácností v 70. a 80. letech 20. stol. se většina masa přímo zmrazuje. Vepřové maso se také konzervuje solením a uzením. – P ř í n a k l á d á n í a u z e n í se kusy masa či sádlu nejprve posypou směsí soli a dusičnanu draselného (sodného) nebo se nakládají do láku z kuchyňské soli, dusičnanu, vody a ukládají do dřevěných, kameninových a emalohmotných nádob, kde maso zraje. Proleželé maso se opláchnou v teplé vodě, nechá okapat a zavěšuje se za háčky do udrny. Maso se udí kouřem ze spalovaného dřeva. Uzení odpařuje vodu, vysušuje sádlo nebo maso a impregnuje je řadou látek, které působí antisepticky a dodávají jim zvláštní chuť. Antioxidační látky, obsažené v kouři, zabraňují snadnému žluknutí tučného masa a slaniny. Délka uzení je dána kvalitou masa. – Z á k l a d n í v ý r o b k y z e z . jsou obecně známé a oblíbené. Huspenina (*aspik, drkotina, rosol, sulc*) je rosolovitá hmota z vývaru nožiček, oušek, kolínek,

kůže, ocásku a odřezků masa. Jelita (*dorota, dorka, jelejtka, černé jitrnice*) vznikají plněním střev; základ náplně tvoří maso, vnitřnosti, krev, koření a další suroviny. Mohou být plněná houskou, žemlí (housková), kroupami (kroupová), krupicí, krví (černá, krvavá, *barbora, martin*), ječmenem a hovězí krví (Domažlice), dříve také jáhlami, pohankou (pohankovou kaší) a brambory. Krví a kroupami se např. v j. Čechách (Blata) plnil také žaludek (*děvečka, pacholek*), na Chodsku žaludek nebo slepé střevo (*budík*), na Československu žaludek (*bachor*) a slepé střevo (*dorota*), na Opavsku žaludek (*martin*) a tlusté střevo (*kateřina, barbora*). Základem jitrnic (*jaternice, šperky*) je vařené maso (bok, hlava, kůže, lalok, plíce, výřez) a syrová játra, vývar, koření a může být žemle. Suroviny se smíchají a upraví na kašovitou hmotu, *prejt*, jímž se plní připravená střevo nebo je možno ho zapéci v pekáči. Jitrnice a jelita se nadívaly pomocí dutých dobytčích rohů, pístových nabíječek a mlýnků. Klobásy (*dandule*) jsou z vepřového sekaného masa, někdy s přídavkem např. hovězího. Tlačénka (*bachor, presbuřt, špekbuřt*) je světlá (s polévkou) a tmavá (s krví); vařené maso (bůček, hlava, kolínka, nožičky, jazyk, játra, plec, ramínko) se krájí, dává do nádoby spolu s polévkou (vývarem z masa), ochutí se kořením, solí, strouhanou cibulí a plní se do obalů. Naplněné obaly se zavážou a tlačénka se vloží do vařící vody. Ovar je nakrájené vařené maso z hlavy, kolen, bůčku, ramínka, plecka a laloku. – Zdokonalením techniky (kuchyňské roboty, ledničky), dostupností surovin (koření, pečivo, hovězí maso do klobás, chemické konzervační látky), některými technologickými postupy (tepelná úprava, sterilizace, zavařování) a zlepšením sociální úrovně rodiny došlo během let k určitým změnám při provádění domácích zabijaček. Přípravují se zabijačkové speciality, které se v minulosti v domácím prostředí nedělaly (paštiky, salámy, šunka). Při průmyslovém zpracování masa na výrobky typické pro z. se v poslední třetině 20. stol. např. jitrnice, jelita a uzeniny zavírají kovovými sponami, kromě vepřových a skopových střev se využívá také střev umělých. Pro výrobu domácí tlačénky se kromě žaludku a měchýře používá jako obalu papír, pergamen a mikroten. – V e p ř d o m á c í patří k nejděle chovaným domácím zvířatům. Jeho kotelní pozůstatky se našly již v kolových stavbách z doby kamenné. Příprava a konzumace vepřového masa je doložena v nejstarších písemných památkách (např. český název *jelito* v hebrejské literatuře ze 13. stol.). Způsob čištění prasete a výčet výrobků z vepřového

masa známých v 17. stol. sestavil J. A. Komenský v knize *Orbis pictus: Svině (vepří) opaluje ohněm aneb opařuje várem a číní šoldry, šinky a slaniny... všelijaké jelita, hrubé jelita, krevné jelita, kolbasy. Sádlo a loj vypouštěné aneb vysmažené bývá*. Vepřové maso a výrobky z něj se konzumovaly během celého roku ve všech společenských vrstvách. Záleželo na sociálním původu a postavení konzumenta, v jaké míře a jakosti se vyskytlo v jeho jídelníčku. Vepřová pečeně, jitrnice, jelita a další zabijačkové speciality se nejčastěji objevovaly v lidovém prostředí při slavnostních a svátečních příležitostech rodinného a kalendářního cyklu (svatba, masopust, posvícení). Vyškvařené sádlo nebo slanina sloužily jako omastek po celý rok. Slanina s chlebem byla jedním ze základních pokrmů při práci v lese. Na j. Moravě o ostatcích (masopustě) dostávali mládenci za koledu slaninu, kterou napichovali na rožeň. Na Valašsku hospodyně zapékala do velikonočního beránka klobásu. Ve Slezsku se např. při ukončení prástek dávalo přítomným mj. i vepřové maso. – K z. se v minulosti pojily některé obřady a zvyky. Před porážkou bylo prase souzeno a četl se mu rozsudek. Projevem největší pocty bylo snědení vepřového mozku. Na Moravě dostal smažený mozek ten, kdo vepře zapíchl (Slavičínsko). Zabijačkové hody byly ukončeny, když hospodyně usmažila hospodářů vepřový mozeček (luhačovické Zálesí). Děti dostávaly ledvinky. Sousedům se posílala játrová omáčka s kousky masa a vnitřností; 2. vepřové hody; hostina uspořádaná pro příbuzné, přátele a známé po zabítí prasete. Přípravuje se ovarová polévka (bílá), tmavá polévka (s krví), ovar s křenem, prejt, vepřová pečeně, řízky, jitrnice a jelita. Také tento zvyk se udržel do nejnovější doby; 3. výslužka posílaná příbuzným a sousedům po zabítí a zpracování prasete v podobě polévky,

masa, sádla a zabijačkových specialit. Obdarování se odmění výslužkou z vlastní z. Tento zvyk měl význam hl. v minulosti, neboť si tak rodina zajistila čerstvé maso a masné výrobky pro dobu, do níž by si je sama nemohla uchovat čerstvé z vlastních zdrojů.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ*. Velké Meziříčí 1883, s. 115, 214; Č. Zibr: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889, s. 219; F. Starý: *Recepis na hanácky ozeny maso a na vyhlášený hanácky klobáse*. ČL 26, 1926, s. 230–232; Č. Zibr: *Staročeské umění kuchařské*. Praha 1927; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 274–280, 375–376, 574–578; L. Sušilová: *Zabijačka*. NVal 14, 1951, s. 78–80; J. Šůla: *Zabijačka na dnešní vesnici (Jasenná u Jaroměře)*. ČL 62, 1975, s. 42–44; J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazech*. Praha 1942, s. 109, přetisk 1. vyd. z r. 1658; J. Dušátko: *Řeznická kuchařka*. Praha 1989. [jh]

záhorský kroj, lidový oděv přechodné etnografické oblasti mezi Valašskem a Hanou, označované jako lipenské a podhostýnské Záhoří. Nosil se ve vesnicích na levém břehu Bečvy mezi Lipníkem n. Bečvou, Hranicemi, Bystřicí p. Hostýnem a Dřevohosticemi. Více znaků spojovalo z. k. s krojem hanáckým, ale na rozdíl od Hané se mužský kroj na Záhoří udržel do 80. let 19. stol.; ženský kroj se tu v důsledku komunikační odlehlosti a slabé industrializace nosil ještě před 1. světovou válkou. Ikonograficky je z. k. doložen ve sbírce kvašů Moravského zemského muzea (1814) a na litografiích F. Kalivody. Během krajinské výstavy v Dřevohosticích (1893) z. k. fotograficky zdokumentoval J. Klvaňa. – Ženský kroj náležel k dvouzástěrovému typu. Ve 2. polovině 19. stol. starší ženy oblékaly na spodní konopný rubáč černý plátěný šorec, tj. hustě

vrapenou, vpředu jen přeloženou zástěrovitou sukni. Svobodná děvčata nosila ve svátek a k obřadním příležitostem (svatba) obdobně šité bílé *fěrtochy*. V 70. a 80. letech 19. stol. se jako materiál rozšířily tmavé přerovské tisky, zdobené drobnými kvítky. Ze stejného materiálu se šily zástěry. Lišily se dezénem (květinový dekor v pásech). Na počátku 19. stol. byly záhorské zástěry z kartounu i kanafasu. Plátěné rukávce příramkového střihu zdobila výšivka černým hedvábím nebo vlnou (červený detail). Řasnatý límec (*obojek*) lemovaly krajky. Živůtek (*frydka*), ušitý z černého sukna, hedvábí, vzorovaného damašku, lemovala kolem okrajů *paterka* (vícebarevná stuha), kovové krajky, koncem 19. stol. flitry a další galanterní přípravy, které výzdobě dodávaly až úpadkový ráz. Jako svrchní součást oděvu ženám sloužil soukenný kabátek. Na počátku 19. stol. měl jednoduchý střih, černě lemované švy a červené výložky s modrou výšivkou. Jako materiál se užívalo bílého sukna. Naopak hnědé a zelené *marýnky* z 2. poloviny 19. stol. se střihem podobaly špenzru. Výzdoba byla obdobná jako u živůtků. Na konci 19. stol. se kabátky šily z tibetu, který měl drobný květinový dezén, a vývojovou řadu uzavírají *kacabajky*. Za nepříznivého počasí ženy nosily bílé

plachty (1814), ve 2. polovině 19. stol. zelené *vlňáky*. V zimě se oblékaly do dlouhých dubených kožichů zdobených aplikací v červené a zelené barvě. Odlišení svobodných a vdaných žen úpravou hlavy (čepcem) zaniklo na počátku 19. stol., kdy mizí z užívání také černě vyšité plátěné *šatky* (roušky), lemované krajkou. Univerzální pokrývkou hlavy se staly rozměrné tištěné šatky, na Záhoří vázané na velké *záušnice*. Starší bílé šatky s květinovým dekorem byly nahrazeny v polovině 19. stol. červenými (*lipskými*) nebo tmavými. Dekor měly komponovaný obdobně jako bílé šatky, navíc se kolem okrajů přišivaly zelené, modré, zřídka černé třásně. K obřadnímu oděvu nevěsty a družiček náležel velký věnec z umělých květin, zrcadélek, kovových třásní a plíšků. Vzadu v týle splývaly červené stuhý. Obřadní součástí oděvu byla také nevěstinská *plachetka* (*úvodnice*), uprostřed vyšitá žlutým hedvábím. Konce plachty měly v detailech výšivku černou (písmena) i barevnou (věneček). Pro poslední

vývojovou fázi ženského kroje na Záhoří před jeho odložením bylo charakteristické užívání lehkých vlněných látek (kašmíru) v kontrastní barevnosti a s květinovým dezenem (na sukně, zástěry, šatky). – K mužskému z. k. náležela ve 2. polovině 19. stol. košile příramkového střihu. Stojatý límeček u krku byl úzký, ozdobený černou výšivkou (červené kontury), aplikací (modrá, červená tkanice) a dvěma skleněnými knoflíčky; smetanovým hedvábím byly vyšity náramky. Na přednicích se koncem 19. stol. zhotovovaly sámký a bílá výšivka. Staré všední košile byly stříženy s rozparkem na zádech. Materiál kalhot a jejich střih ukazuje na přechodný charakter regionu. Podobně jako na Valašsku nosili muži v zimě bělavé huněné nohavice s rozparkem (*lócem*) na pravé straně. Stejně střížené byly letní konopné gatě. Vedle nich ve svátek oblékali staří muži krátké (pod kolena) žluté koženky, svobodná mládež červené. Koženky se obepínaly širokým pásem, v němž byla ukryta malá kapsa na peníze.

Soukennou vestu (*frydku*) modré nebo zelené barvy zdobila barevná krejčovská výšivka a kolem přednic řada kovových knoflíčků. Ze stejného materiálu se zhotovoval kabátek (*marýnka, lajdík*), který Záhořáci oblékali do kostela a ke slavnostním příležitostem. Všední marynka byla barchetová. Jako svrchního oděvu se užívala dlouhá bílá halena s černými výložkami u rukávů (Žákovice), objevuje se také modrý soukenný plášť s jedním dlouhým límcem (Všechovice). Kolem Hlinska se nosily haleny modré, na Dřevohosticku černé. Ještě na počátku 19. stol. byla halena krátká (ke kolenům), během doby se prodloužila, takže koncem 19. stol. sahala do poloviny lýtek. Starou součástí mužského zimního oděvu byl ocáskový kožich, sešitý ze dvou ovčích kůží v jejich cípate podobě. Na Hané se nosil v 18. stol., na Záhoří ojedinele ještě v 60. letech 19. stol. (Vítovice). Sváteční ocáskový kožich byl lemován liščí kožešinou, jak je patrné na fotografii J. Klvani (1893). Oblékal se přetažením přes hlavu za pomoci druhé osoby. Mladší kožich *dubenáč* se lišil střihem (vpředu rozstřížený, od pasu rozšířený) i délkou po kotníky. Jako pokrývku hlavy muži užívali černý klobouk se širokou střechou a kulatým dýnkem. Místo černé pentle ženatých mužů svobodní své klobouky zdobili několika různobarevnými *housenkami*, tj. žinylkovými šňurami spojenými do střapce. Za šňury upevňovali kytici z umělých květů. V zimě nosili černé *baranice*, starší generace *schořovice*. Mezi obuví se v zimě objevují bělavé huněné papuče (*krpce*) podšité kůží, v létě vysoké kožené boty.

Lit.: J. Klvaňa: *Z mých zápisů krojových XI. Kroj moravského Záhoří u Lipníka n. Bečvou*. ČVSMO 30, 1913, s. 81–84; L. Kunz: *Lidový kroj na hostýnském Záhoří*. ČMMZ 61, 1956, s. 137–194; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů II. Přerovský kraj*. ČMMZ 70, 1985, s. 253–268; M. Ludvíková: *Lidový kroj na Hané*. Přerov 2002, s. 80–83.

[mv]

Záhoří viz Haná a Hanáci

Záhořovo lože, železné lože přichystané jako nejstrašnější trest v pekle pro mnohonásobného vraha a loupežníka Záhoře, postavy legendární pohádky o lidské vině, trestu a neskonalém milosrdenství božím. Lidová tradice popisuje Z. l. různě barvitě, např. jako železné lože ponořené do vroucího oleje nebo jako soustavu nožů shora i zdola přerézávajících hříšníkovo tělo. Záhoř se odhodlává k dlouholetému pokání, které je mu uloženo: má stát u kůlu (jímž zabíjel lidi) zabodnutého do země až do doby, kdy z kůlu vypučí větve a strom přinese ovoce. Kněz (nebo biskup), jenž mu ještě jako chlapec uložil toto poká-

ni, jako stařec nalézá Záhoře, z něhož zbyl jen ztrouchnivělý pařez. Biskup utrhne jablko, ostatní jablka spadnou: jsou to lidé, kteří byli Záhořovou obětí. Poslední dvě jablka, otec a matka, které Záhoř rovněž zabil, se promění v bílé holubice a vzlétnou k nebi. Záhoř je tak zproštěn viny a trestu. V složitě látce, jež má u evropských národů různé verze, se mísí staré keltské motivy s apokryfními, legendárními a pohádkovými. V českých variantách jsou vedle Záhoře i jiná jména (Beneš, Dobiáš, Kajner, na Moravě a ve Slezsku Madej nebo Badej). Výraz Madej se ujal v mezinárodním označení této látky. Záhoř je pokládán za jméno čerpané z oblasti Chodska. Látku básnický zpracoval K. J. Erben v *Kytici z pověstí národních* (1853).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/2, s. 230–246, 506; AaTh 756B; J. Karłowicz: *Podanie o Madeju*. Wisła 2, 1888, s. 804 an.; N. P. Andrejev: *Die Legende vom Räuber Madej*. Helsinki 1927; A. Grund: *Karel Jaromír Erben*. Praha 1934; K. J. Erben: *Kytice*. Úvod a poznámky O. Fischera. Praha 1947; *Słownik folkloru polskiego*. Warszawa 1965, s. 214–215.

[ast]

zahrada, ohrazený pozemek, obvykle při obydlí, určený k pěstování květin, zeleniny a ovocných i okrasných stromů. Podle funkce je z. produkční (ovocná, zeleninová, kuchyňská, zásobní, školka, zahrádka), okrasná (park, předzahrádka, veřejný sad, lesopark), speciální (botanická, arboretum, šlechtitelská, školní), podle příslušnosti k objektům (hradní, klášterní, farní, zámecká, selská, lázeňská) a smíšená, plnící více funkcí. Ve střední Evropě jsou od 2. poloviny 1. tisíciletí doloženy zahrady klášterní (např. St. Gallen, Švýcarsko, kopie plánu z. asi z l. 816–830), později hradní a četné zahrady zámecké. O zahradnicích, většinou specializovaných na pěstování ovocných stromů nebo zeleniny, o zelinářských a ovocných zahradách stejně jako o vinicích jsou zmínky v donačních a jiných středověkých listinách majetkoprávního charakteru. Zahrady různého druhu dokládá také rukopisná středověká literatura (štěpařská, zemědělská, slovníky), později hospodářské instrukce pro velkostatky a archivní materiály z jejich hospodářské činnosti a od 16. stol. literatura tištěná. – Vznik produkčních (užitkových) zahrad souvisel s potřebou pěstovat některé plodiny náročné na pěstitelské podmínky. Zahrady pro pěstování zeleniny, koření, léčivých rostlin, ovocných plodin, révy vinné a později některých květin bylo třeba chránit před spásáním a škodami působenými dobyt看em, drůbeží a zvěří. – Vznik okrasných zahrad souvisel se vznikem a růstem moci i s hospodářskou výjimečností vládnoucích

skupin. Ve střední Evropě jejich vznik navazoval na tradice okrasných zahrad z oblastí kolem Středozemního moře a později i jinde (Holandsko, Francie, Anglie, Čína a Japonsko). V č. zemích došlo jejich k rozvoji zvl. od 17. stol. při výstavbě nových honosných sídel-zámků světské i církevní vrchnosti. – V souvislosti se všeobecným vývojem společnosti a později s její demokratizací, změnami způsobu života a bydlení docházelo ke vzniku veřejných okrasných zahrad, k výsadbám veřejné zeleně a vzniku speciálních zahrad většinou zaměřených na studijní či obecně osvětové potřeby. V 19. a 20. stol. se měnily funkce a struktury zahrad venkovských i městských (šíření mnoha nových druhů a odrůd ze zámeckých zahrad), vznikala obchodní zahradnictví, nové způsoby pěstování, zahrádkářství, zahrádkové kolonie a osady. – Selské (rolnické, venkovské) zahrady, pravděpodobně velmi dávného původu, byly převážně produkční, pěstovala se v nich zelenina, koření potřebné pro kuchyň, ovoce a jen velmi málo okrasné rostliny. Vývoj selských zahrad významně ovlivňovaly zámecké zahrady a zámečtí, později obchodní zahradníci, od 2. poloviny 18. stol. ovocnáři-pomologové, místní farní a školní zahrady a také odborná literatura, spolky, výstavy a podpora ze strany státu (ovocnářská akce 1771–1787, okresní pomologové, ovocné školky, stanice na zpracování ovoce aj.). Selské zahrady měly koncem 19. a v 1. polovině 20. stol. vydělenou část pro pěstování zeleniny, tj. několik záhonů pro košťalovou a kořenou zeleninu, červenou řepu, ředkve, hlávkový salát, cibuli, česnek, hrách a fazole, salátové okurky a tykve. Oblíbené byly ředkvičky, pažitka, kopr, dále satirejka, libeček, někde majoránka, dobromysl, v koutě z. křen, v některých krajinách revěň. Kmín se sbíral na lukách. Mnoho dalších druhů se šířilo postupně (květák, rajčata, špenát). Z květin byly rozšířené orlíčky, stračky, oměj šalamounek, karafiáty, kosatce, pivoňky, jiriny, lilie, narcisy, tulipány, zvonky, kopretiny, sněženky, bledule, fialky, macešky, měsíčky, hřebčík a od 2. poloviny 19. stol. další trvalky a letničky. Oblíbené byly růže (zvl. stolistá), kalina, šefík, pustoryl (tzv. jasmín), zimostráž a břečtan. Pro ozdobu, stín a ochranu před nepohodou se u zemědělských usedlostí vysazovaly lípy, jasan, javory, někdy smrky či ovocné ale i jiné stromy. – Ovocná z. obvykle navazovala na hospodářskou část usedlosti. Stromy, převážně vysokokmeny, byly vysazovány nepravidelně (podsazovány) a většinou se roubovaly až na místě. Polokmeny byly výjimkou a nižší tvary (zákrsky) se v selských ovocných zahradách vysazovaly jen zřídka. Švestky se množily odkopy. Několik keřů

červeného a bílého rybízu a lísek u plotu nebo meze uzavíralo z. Ovocná z. měla často pokračování za humny jako ovocný sad. Na vhodném místě býval vysazen jeden nebo více ořešáků vlašských. Na sluneční straně se ke zdi obytné budovy (někdy stodoly) vysazovalo několik keřů révy vinné. V ovocnářských oblastech bývala v z. nebo sadu sušárna ovoce a včelaři měli v ovocné z. včelnicí, později včelín. Část ovocné z. se občas používala jako výběh pro mladý dobytek, stromy však bylo nutno chránit před poškozováním. Hospodyně i hospodář dbali na skladbu druhů a odrůd, umožňující zásobování rodiny ovocem po celý rok. Od 1. poloviny 19. stol. se ošetřování ovocných stromů omezovalo na oškrabávání mechu, lišejníků a borky z kmene a silnějších větví, občasný průklest koruny, popř. přeroubování a zmlazení, doplňování volných míst po uhynulých stromech a někdy natírání kmenů na zimu vápnem. Snahy o obnovu selských zahrad koncem 19. a v prvních desetiletích 20. stol., spojené se šířením intenzivnějších způsobů pěstování, se prosazovaly jen pozvolna. Ve způsobu uspořádání selských zahrad a struktuře pěstovaných druhů a odrůd byly v č. zemích značné rozdíly, dané klimatickými a půdními podmínkami a dalšími vlivy. Selské zahrady sloužily také k polednímu, nedělnímu a svátečnímu odpočinku nebo krátkému posezení rodiny, příbuzných a přátel. – Zámecké zahrady měly obvykle část okrasnou, navazující na slohové řešení objektu, a většinou ohrazenou z. kuchyňskou se skleníky, pařeníšti a s místem pro rozmnožování a pěstování květin. Ohrazená ovocná z. bývala rovněž blízko hospodářských objektů. Na šíření hortikultury, zvl. pěstování léčivých rostlin, se severně od Alp významně podílely klášterní zahrady. – Menší zelená, resp. obdělávaná plocha mezi vnější komunikací (návěs), tzv. předzahrádka, bývá často oplocena. Plní hl. okrasnou funkci (od konce 20. stol. se tu hojně uplatňují skalky a výsadba cizokrajních rostlin), dříve v ní pěstovali léčivé byliny a zeleninu, někde byl i ovocný strom a studna. V některých vsích se do konce 20. stol. předzahrádky pro nedostatek prostoru ani nevytvořily. V horských oblastech (Karpaty) pasekáři pěstovali zeleninu v malých oplocených zahrádkách (*hradkách*) na louce nedaleko domu. V t. ovocnářství, zelinářství.

Lit.: J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazích*. Praha 1942, s. 102–103, přetisk 1. vyd. z r. 1658; F. Bartoš: *Pověry a zvyky lidu moravského při hospodářství*. Čl 1, 1892, s. 15–21, 125–131, 228–232, 332–339; J. Vaněk: *České zahrady (album plánů moderních zahrad) I-II*. Chrudim 1920–1925; F. Švec: *Ovocnictví, jeho význam, dějiny a vztahy*. Praha 1924;

F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 108–128; J. Kumpán: *Novodobé zahrady*. Praha 1934; O. Fierlinger: *Zahrada a obydlí. Základní zásady zahradní kompozice*. Praha 1938; B. Němec: *Dějiny ovocnictví*. Praha 1955. [zt]

záhrobí, prastará představa posmrtné říše stínů prolunutá v lidové víře a podání s křesťanskou představou očistce a pekla. Ze z. se za určitých okolností zjevují zemřelí ve světě živých. K obecným námětům patří vyprávění o ženě, která nedopatřením zabloudí na mši zemřelých: před roztrháním ji zachrání její zesnulá kmotra. Návrat mrtvého bývá vyprovokován nepřiměřeným chováním: dívka využívá (mrtvého) snoubence k návratu (*Lenora*, AaTh 365; ve variantě nutí milého k návratu pomocí magie: kaše vařící se v lebce volá: *Pod, pod!*), nebožtík je přespříliš oplakáván (objeví se v rubáši promáčeném slzami, AaTh 769) nebo mu bylo jinak ublíženo (oběšenec se vrací pro plíce, které mu vyřízli na šibenici a vaří si z nich polévku, AaTh 366). V četných lokálních epizodách přicházejí ze z. ti zemřelí, jimž na světě zůstal neodkladný úkol (mrtvá šestinedělka, dlužník). V. t. bludné duše, onen svět, strašidla.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/2, s. 425 (*Rubásek*); AaTh 365, 366, 769; Christ. 402C; D. Klímová: *Příprava katalogu českých pověstních žánrů*. SN 11, 1963, s. 470; D. Klímová: *Katalog hornáckých lidových vyprávění*. In: Horňácko. Brno 1966, s. 549–584. [dk]

záhumenek, záhumenkové hospodářství – doplňkové hospodářství družstevních rolníků za socialismu. Záhumenky byly realizovány v sovětských kolchozech, československých JZD, maďarských, bulharských a východoněmeckých zemědělských výrobních družstvech. Záhumenky vznikaly na určitém stupni vývoje kolektivizace, v Československu při vzniku JZD III. typu, se společnou rostlinnou i živočišnou výrobou. Měly mít funkci ekonomickou a politickou, totiž doplňovat příjmy družstevníků ze společného hospodaření, které byly v té době ještě velmi nízké, a zároveň umožňovat rolníkům ve velmi omezené míře individuální hospodaření, aby přechod ke kolektivnímu hospodaření byl pro ně poněkud zmírněn. V dalším vývoji se předpokládalo jejich postupné odstranění. Rozsah záhumenků byl stanoven nejprve *Vzorovými stanovami JZD*, později vlastními stanovami jednotlivých JZD. Podle vzorových stanov měla mít družstevníková rodina tento záhumenek: nejvýše 50 arů zemědělské půdy, jednu krávu, jednu kozu, dvě prasata ročně, nejvýše 30 slepic. Po ukončení kolektivizace a při stabilizaci JZD prošly záhumenky v 60. letech 20. stol.

diferencovaným vývojem. Veškeré změny byly odhlasovávány výroční členskou schůzí a zaznamenávány do vlastních stanov příslušného JZD. 1973 existovalo již pět forem záhumenkového hospodářství: 1. individuální záhumenky; 2. společné záhumenky (JZD obdělávalo svým členům záhumenky za úplatu; v tomto typu chovali družstevníci plný počet záhumenkových zvířat); 3. kombinované záhumenky (zčásti individuální, zčásti společné); 4. JZD bez záhumenkové půdy; 5. JZD bez záhumenkových zvířat. Výnos ministerstva zemědělství z r. 1973 omezoval výměru záhumenků, snižoval počty záhumenkových zvířat, zvyhodňoval družstva bez záhumenkového hospodářství.

Lit.: O. Truhlář: *Podstata a funkce záhumenkového hospodářství a perspektivy jeho dalšího rozvoje*. Politická ekonomie 1960, č. 8; L. Špírk: *Aktuální problémy záhumenkových hospodářství členů JZD ve vztahu k realizaci výnosu FMZVž z r. 1973*. Praha 1974. [jhn]

záchod, záchodek, klozet, WC, toaleta – místo určené a uzpůsobené k vykonávání tělesné potřeby. Zast. se nazýval *prevet*, *prevít*, *chýžka smrdutá*, obecně a lid. *AHA*, *00*, *domeček*, *kadibudka* (suchý z.), *hajzl*, *sráč* apod.; *WC* (*water closet*) je splachovací z., *toaleta* z. spojený s koupelnou, *záchodek* veřejný z., *pisoiár* pánský veřejný z. pro malou potřebu, *latrína* hromadný z., záchodová jáma, *reterát* je zast. obecní z. Výraz *záchod* se vyskytuje pro městské prostředí už v polovině 14. stol. u Klareta. V patrových a věžových tvrzích a hradech bývaly ve vyšších patrech prevety, záchody arkýřového tvaru na krakorcích, s kruhovým otvorem v kamenném sedadle a s volným odpadem podél zdi do hradního příkopu. Dřevěné záchody městských domů byly umístěny na dvorech. V řadě měst se zachovaly jejich jímky se stěnami roubenými ze dřeva (13.–15. stol.). Jímky sloužily navíc jako smetiště pro všemožný odpad. Pro jejich umístění platily už ve 14. stol. hygienickostavební předpisy, které zakazovaly hloubit je blízko studní, nesměly být blíže než tři a půl stopy (něco přes 1 m) od ohradní zdi sousední parcely ani pod sousedovými okny; měly být zděné, se dnem níže než podlaha sousedních sklepů a nesměly se přepřlňovat dešťovou vodou z okapů, aby nepřetékaly. Přesto v propustném terénu nečistota pronikala do studní a znehodnocovala vodu. Na tato nařízení se ani později příliš nebral zřetel: např. ještě koncem 19. stol. byly v některých venkovských městech záchody v podobě budky při hnojišti ve dvoře a kal z nich vytékal až na ulici. Avšak v polovině 17. stol. J. A. Komenský (*Orbis pictus*) zmiňuje již z. uvnitř domu (zřejmě zámožného měšťana,

kde je ložnice s přistavěným z. V činžovních domech v 19. stol. bývaly záchody v jednotlivých patrech často situovány nad sebou na konci chodeb a pavlačí; z. byl společný několika rodinám nájemníků, takže se před ním ráno tvořily fronty. 1921 mělo vlastní z. ve Velké Praze jen 37 % bytů. Koupelny a splachovací záchody se ve velkoměstských dělnických domech začaly vzácně objevovat po r. 1900 a v měřítku jen o málo větším až za 1. republiky; v měšťanských domácnostech již od konce 19. stol. – V tradičním venkovském prostředí byla až do poloviny 20. stol. typickým z. dřevěná, řidčeji zděná budka s výřezem ve dveřích nebo nezaskleným okénkem a pultovou střškou. Stála ve dvoře nad hnojištěm nebo těsně vedle něho, méně často v jiné části dvora, např. v řadě za chlívem nebo u jiné hospodářské budovy. Postavení z. mimo hnojiště vyžadovalo vyhloubení žumpy. Uvnitř z. bývala zpředu bedněná široká sedací lavice s kruhovým otvorem (někdy překryvaným dřevěným poklopem), spad vedl přímo na hnojiště. Za deště se k z. domácí brodili blátem dvora (umístění pod přesahem střechy nebylo obvyklé) a jen málokdy k němu vedly velké kameny nebo prkna, usnadňující komunikaci. V sousedství německého etnika nebo na bývalém německém jazykovém území bývala v tomto směru vyšší kultura. Záchody byly kryté a přístupné suchou nohou (v přístěnku, v kůlně, přistaveny k síni). V Podkrkonoší, Krušnohoří i jinde u patrových domů byl suchý z. často situován v patře nad hnojištěm. Záchody se místy z hygienických důvodů bílily vápnem a exkrementy se občas vápnem posypávaly. – Dřevěným budkám předcházely záchody na okraji hnojiště, kryté jen částečně (zabodnuté větve, pletená stěna, nízká ohrada bez střechy), nebo zcela nekryté. Sedací deska chyběla, uvnitř bylo jen prkno, na kterém se stálo, nejvýš jednoduchá hrazdička z kůlů. Za z. sloužil také dřevěný kadlub, sud nebo džber a přes něj prkénko (odpad se pak vynášel přímo v této nádobě); býval umístěn v proluce mezi dvěma hospodářskými stavbami. Existovaly i záchody uzpůsobené z dutého stromu (vých. Morava a horské oblasti Slezska). Avšak mnohde se volně chodilo do pole, do křoví, do lesa, kolem domu, do chlěva nebo prostě k hnojišti; malou potřebu muži konali kdekoliv, ženy se obvykle uchylovaly do chlěva. I když měli z., chodilo se tam jen na velkou stranu. – Ani v hospodářsky vyspělých a poměrně zámožných krajích nejsou záchody relativně dlouho: na Mladoboleslavsku nebyly ještě v 50. letech 19. stol., lidé se jejich zavádění bránili a pokládali je za projev zpanštělosti. Podle dochovaného svědectví

mladý pokrokový hospodář jako první ve vsi postavil dřevěnou budku, jak to viděl v okresním městě. Zpočátku se mu vysmívali, ale pak jeho příkladu následovali. – V karpatských horských oblastech Těšínska, Valašska, moravských Kopic apod. byly některé domy bez z. ještě počátkem 20. stol. Z. často postavili synové, kteří se vrátili z vojny nebo chodili na sezonní práce do vyspělejších krajín a chtěli domov přizpůsobit svým zkušenostem. Po 2. světové válce se i podhorské karpatské vesnice stavebně proměnily. Zpočátku nebylo zvykem ani u novostaveb budovat z. uvnitř, situovali jej do dvora daleko od stavení v domnění, že by v domě páchl. Až časem si zvykli budovat uvnitř domu splachovací klozety, které byly u novostaveb a zděných přestaveb v jiných krajích dávno samozřejmostí. – Toaletní papír nahrazovala tráva, mech, list lopuchu, seno, sláma; po 1. světové válce už i na venkově používali papír, převážně novinový.

Lit.: J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazech*. Praha 1942, s. 156–159, přetisk 1. vyd. z r. 1658; *Paměti Františka Dědiny. Když si náš dědeček babičku bral...* Vyd. V. Dědina. Praha 1942, s. 258–259; I. Stolařík: *Hrčava*. Ostrava 1958, s. 108–109; A. Plessingerová: *Vznik a vývoj hygienických zařízení jako součást lidového bydlení ve slovenských obcích pod Javorníky*. VNSČ 1964, č. 2–4, s. 25–30; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981, s. 158–171; DHK I/2, s. 520, 529, 633, 674; R. Šolc: *Kam i císař pán chodil pěšky*. Praha 1998. [ap]

zaklínání 1. kouzelná schopnost změnit osobu nebo jiného tvora v někoho či v něco jiného; **2.** slovní rituál založený na víře v magickou sílu slova a směřující k vyvolání žádaných jevů a dosažení požadovaných situací. Magické vidění světa připisuje slovu tvořivou moc a schopnost imperativem oslovit nadpřirozené bytosti pro uskutečnění určitého záměru. Vyvolané nadpřirozené síly jsou poutány k zaklínači pomocí dalších praktik a doprovodných gest. Zaklínač jim nařizuje provedení nějakého rozkazu nebo je odesílá či zahání, dokonce jim vyhrožuje potrestáním, nesplní-li žádaný úkol. – Evokovanými objekty při z. bývají personifikované činitele zla: z křesťanského okruhu ďábel a z předkřesťanských animistických představ duchové mrtvých osob, démoni apod. Zaklínadla (někdy dokonce vztahovaná k Bohu) jsou z křesťanského hlediska rouháním, postížitelným nějakým božím trestem, z hlediska okultismu je to vědomé vyznávání černé magie (tzv. satanismus). V úkonu z. má zvlášť silný význam slovo, protože podle magického myšlení pouhé vyřčení slova znamená již i zhmot-

nění, uskutečnění dané myšlenky. – V české lidové kultuře bývá z. směřováno a zaměřováno se zaříkáváním a zažeháváním, ale v některých případech se chápou odlišně: *Zaříkám jen slovem božím, nezaklínám. Jedině Bůh může pomoci od nemoci* (konec 19. stol., Telč). – Spíše do historie patří zaklínací praktiky z oblasti čarování. K získání moci nad démonem či duchem bylo nutno znát jeho jméno či symbol, tzv. pečeť. Zaklínadla bývala zapisována, čerpalo se ze starých předloh a návodů, v nichž bývala uváděna i jména volaných zlých bytostí. O výsledku rozhodovala rituálová situace i místo (většinou obávané, např. hřbitov) a čas úkonu (půlnoc), přihlíželo se také k astrologickým znamením a fázím měsíce. Slovní rituál doprovázely zvláštní obřadní rituálové předměty: černé (černou stuhou ovázané) svíčky, vykuřování vonnými látkami, dýmem z černého uhlí apod. Zaklínající se měl chránit před zlým vlivem vyvolávaných démonů: vytvořit kolem sebe magický kruh svěcenou křídou, mít u sebe modlitební knihu nebo jiný posvěcený předmět (chléb). Ve formulaci zaklínadla i v provádění úkonu měl být démon poután též odvoláváním se na svět elementární (květiny, byliny, zvířata; mohla být akce i přítomna), nebeský (nebesa, hvězdy) a duchovní, božský (modlitby, svěťci, Bůh; modlitba měla být odříkávána pozpátku). K dosažení účinku byla používána i tradicí ustálená gestikulace (pózismus). Silný význam mělo vyslovení hrozby, např. zničení (spálení, bičování) pečeti evokovaného démona. Účelem akce bylo získat ho do svých služeb, které mohly mít materiální (poklad) nebo duchovní (poznání budoucnosti) charakter, ale někdy měly zlou bytost odněkud vyhnat (podobně jako církevní exorcismy). – Z. je známo ze všech starověkých kultur; zprvu bylo patrně spjato s výkonem povolání kněze a šamana-lékaře. Mluvené slovo bylo později posíleno písmem. Jeho znalost se považovala za zázračnou schopnost, náležející pouze kněžím. Předmětem prokletí byl nepřítel a účelem byla jeho smrt nebo těžké postižení. Kletba mohla být vyslovena, ale také napsána a zahrabána do země, napsané jméno probodnuto apod. Praktiky tohoto druhu přecházejí již v antickém Řecku také na jiné jedince a vyúsťují v čarodějnictví a v jiné typy černé magie, v nichž významnou úlohu zastávají ženy čarodějnice, které mohou podle tradičních představ zaklínat lidi v jiné tvory. Odraz tohoto druhu z. lze nalézt v lidových pohádkách (zakletí člověka ve psa apod.). – O kouzelnících protivících se boží vůli pojednává již Starý zákon; historik J. Flavius (1. stol. n. l.) se zmiňuje o knize

zaklínadel k vyvolávání duchů, která jsou připisována biblickému králi Šalamounovi. Z vydávání *Šalamounových klíčů*, jejichž pravé stáří je neznámé, vychází řada středověkých tzv. zaklínacích knih, vlastně učebnic magie. Tomáš Akvinský ve 13. stol. prohlásil sice tzv. přírodní magii (používání rostlin a kamenů v závislosti na planetárních konstelacích k léčení chorob) z církevního hlediska za zcela nezávadné, ale zakazoval zaříkávání a nošení amuletů opatřených písmeny a různými znaky (mohou účinkovat jen za přispění démonů, tj. smlouvy s ďáblem). V dalším vývoji byla zaklínadla převáděna i na vztahy zaklínacích démonů k planetám, na samy astrologické znaky; znamení zvěrokruhu a jejich symboly byly považovány za sídlo ducha, který byl evokován, a stávala se tak nositeli jeho moci. V 16. stol. bylo z. (a veškeré zlo, které údajně způsobovalo) připisováno čarodějnictví, jež pak byly podle církevního práva krutě trestány. Přes veškeré pronásledování, procesy a varovná exempla tradovaná z kazatelen směřovaly magické akty k pokusům o zaklínání satana, belzebuba a jiných démonů. Kromě hledání pokladů a jiného prospěchu vedlo z. až k rituálním vraždám při evokaci démonů a k satanismu. Existence zaklínacích knih v tištěné podobě i v opisech je v č. zemích doložena v 18. stol., později jejich produkce souvisela s rozšiřující se oblibou spiritismu. Z. má i složku usilující o pomoc Boha a světců (bytostí světlych), kteří jsou na rozdíl od modlitby vyzýváni vlastně imperativním způsobem. – Vývoj nových filozofických směrů konce 20. stol., úpadek autority křesťanství i racionálních postupů vědeckého poznání přispěly k pocitu nejistoty a nedůvěry v jednoznačnost logického úsudku. Evropské společnosti se tak znovu otevírají tajemná orientální učení a vracejí se cesty magického učení středověku.

Lit.: J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N, s. 300–340; J. Čižmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993; Z. Profantová: *O magické síle slova*. In: *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 175–178. [jin]

záklopa viz kabřinec

zálesácký kroj viz horácké kroje

Zálesí a Zálešáci, pojmy označující zaniklý etnografický region a vymizelou etnografickou skupinu obyvatelstva na moravsko-slovenském pomezí, a to na části území j. Valašska a Uherskobrodsko, na moravských Kopicích a na Hornácku. Poprvé se název *Zálesí* objevuje na počátku 17. stol. na mapě

První výskyt názvu Zálesí (Komenského mapa Moravy, 1627)

Moravy J. A. Komenského. Ač umístění a rozsah Zálesí na této mapě neodpovídá pozdějšímu nazírání na skladbu národopisných rajonů vých. Moravy, přece jen logicky vyjadřuje skutečnost odrážející se ještě donedávna v jazykové, resp. nářeční situaci na Valašsku jižně od Vsetína a v horských oblastech Slovácka, která nevykazovala žádný ostrý, lineární předěl mezi valašskými a slováckými dialekty. Četné nápadné souvislosti se daly vystopovat na někdejší Zálesí v tradiční lidové kultuře, která byla zřetelně poznamenána společnými rysy karpatského charakteru. Obyvatelstvo této zaniklé národopisné oblasti tvořilo až do 1. poloviny 19. stol. výraznou etnografickou skupinu tzv. Zálesáků, Zálesáků, popř. též Salašáků. Vzezření příslušníků této skupiny

je známo z nemnoha dobových vyobrazení, jejichž hodnověrnost je bohužel poněkud sporná. Z ikonografických dokladů plyne, že byli vnímáni buď jako horští chovatelé dobytka (*Ein Salesak bei Wsetin und Brumow* na rytině S. Mansfelda z r. 1786, parafrázovaný J. H. A. Gallašem kolem r. 1820 jako *Bača na ovčím salaši*), nebo jako pasekáři, obyvatelé vesnic z hošťálkovského a vsetínského panství v Pobečví (dva svobodné páry zobrazil W. Horn 1836), a v 1. polovině 19. stol. byli ztotožňováni s Valachy. Toto staré Zálesí však nadobro zmizelo z národopisné mapy Moravy dřív, než se o ně začala odborně zajímat vlastivěda a etnografie. Po vydání monografie A. Václavíka o jeho rodném luhačovickém Zálesí (1930) se obsah tohoto pojmu zredukoval na okolí Luhačovic, na

přechodné pásmo ležící na rozhraní Hané, Valaška a Moravského Slovenska.

Lit.: Auctore I. A. Comenio *Moravia nova et post omnes priores accuratissima delineatio*. Amsterdam 1627; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí. Příspěvky k národopisné hranici Valaška, Slovenska a Hané*. Luhačovice 1930; R. Jeřábek: *Ethnische und ethnographische Gruppen und Regionen in den böhmischen Ländern (17.–20. Jahrhundert)*. ES 19, 1987, s. 148–150; *Počátky národopisu na Moravě. Antologie prací z let 1786–1884*. Sest. R. Jeřábek. Strážnice 1997; R. Jeřábek: *Etnografická diferenciacce*. SČHK, s. 198–199; R. Jeřábek: *Etnické a etnografické skupiny a oblasti*. In: LKM-VM, s. 23; R. Jeřábek: *Zálesí – Kopanice – Horňácko v 18. a 19. století. Pojmoslovná sonda*. NR 2000, s. 85–91; EAČMS IV, s. 55. [rj]

záleský kraj viz valašský kraj

zálety, frejování, volání, chození na volání (na kalendu), kašlavé (žebrácké) noci – noční návštěvy chlapců u děvčat. Ve sté. letný znamenalo důvěrný, přátelský, milostný (*jíti za let k dívce*). Přástky, dračky, muziky nebo návštěvy kostela byly příležitostí k navazování prvních známostí, citových vzplanutí, doprovázených skrytými i veřejnými projevy náklonnosti. Součástí těchto milostných her (sociální rozdíl při nich nehrál roli, protože předcházely období výběru životního partnera) bylo právě noční navštěvování děvčat chlapci, jež sice úřední nařízení zakazovala a místní samospráva kontrolovala (noční prohlídky) a postihovala, ale vžitý obyčej se toleroval. Případné následky těchto milostných návštěv však byly veřejně odsuzovány a trestány. – Kolektivnímu odsudku podléhaly v tradičním společenství z. ženatých mužů a vdaných žen. Jsou námětem řady posměšných vyprávění, i když sankce vůči provinilcům bývaly tvrdé. [ih]

zámečnictví, kovozpracující řemeslo zabývající se opracováváním železa (převážně za studena). Vydělilo se z kovářství jako specializovaná výroba ve středověkých městech, s růstem zámožnosti měšťanů a snahou zabezpečit majetek (dům, truhlu) zámkem a kováním. O cechovních organizacích zámečníků jsou zprávy od konce 14. stol., zejm. z Prahy. – Na rozdíl od kovářů, kteří kují, sekají a probíjejí, zámečníci pilují, řezou a vrtají. Práce zámečnicků byla preciznější než dílo kovářů; nářadí se používalo přibližně stejné. V 15. stol. se obě profese ještě přísně nerozlišovaly. Zámečníci zhotovovali zejm. zámky, klíče, panty, kliky, kované dveře, mříže, ale též hodiny, ručnice a pušky. Často byli ve stejném cechu s puškaři a hodináři. Rozkvět zdobených mříží a zámků nastal v období renesance. Od 2. poloviny 17. stol.

hotovili zámečníci kromě ozdobných svíců, kostelních a balkonových mříží, bran, klepadel a nábytkového kování též kryté, francouzské zámky. Od 18. stol. při své práci využívali prutové železo (*cány*), vyráběné jako polotovary v hamrech. – Novodobé z. lze rozdělit na strojní, stavební a umělecké. Povolný zánik uměleckého z. nastal v 19. stol. v souvislosti s nahrazováním kujného železa litinou. Na venkově a v malých městech dlouho nahrazoval práci zámečníka kovář, proto se z. výrazněji nezapsalo do tradiční lidové kultury ani do folklorního podání. Patronem zámečníků byl sv. Petr, zobrazovaný s klíči v ruce.

Lit.: A. F. Večeř: *Zámečnictví*. Praha 1884; L. Lábek: *Plzeňští zámečníci*. Plzeň 1947; *Výrobky z kovu v českých zemích*. Praha 1985; M. Janotka – K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 24–29. [jpe]

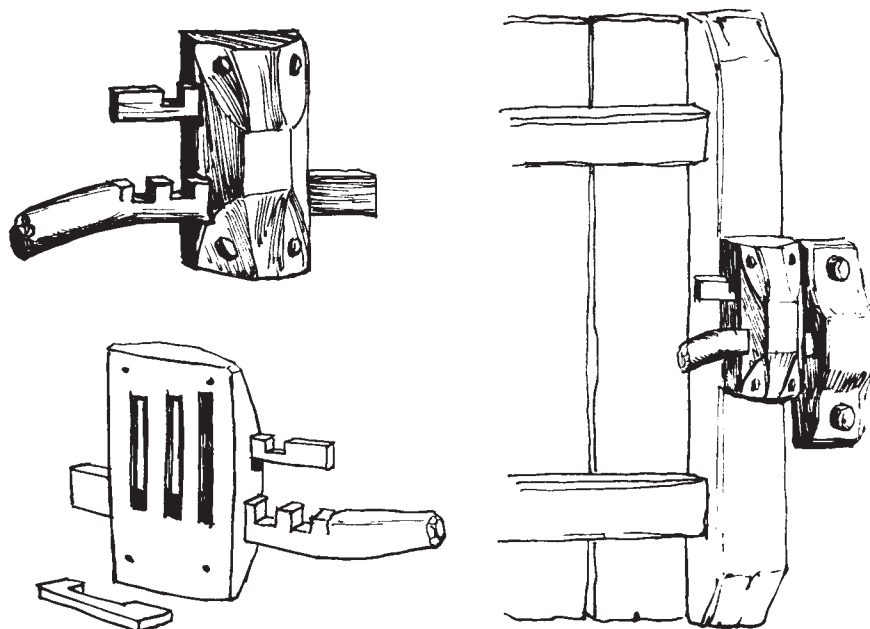
zámek 1. mechanické zabezpečovací zařízení sloužící k ochraně pevných staveb a úložných prostor (truhlic, pokladnic, nábytku) před zloději. Doklady těchto mechanismů jsou známy už ze starého Egypta, v č. zemích z keltského období. Všeobecně se zámky rozšířily v době hradištní s upevněním feudálních vztahů. Jednalo se o zámky dřevěné, éra celokovových zámků začala ve střední Evropě až ve 12.–13. stol. Ke zdokonalování zámkových systémů i jejich výtvarného řešení došlo zásluhou specializovaného řemesla, zámečnictví, pracujícího převážně pro potřeby bohatších městských vrstev, církve a feudálů. – Na venkově se často obydlí zabezpečovala pouze na noc, k čemuž posloužily dřevěné závory

uzavíratelné zevnitř. Systémy uzavíratelné zvenčí bývaly proti nežádoucímu otevření zajištěny speciálními tajnými západkami. Dřevěné zámky (někdy i jednoduše zdobené) zhotovovali tesáři. Sloužily nejen k zabezpečení obydlí, ale i stodol, seníků a jiných hospodářských staveb. Mívaly dvě zástrčky: dolní (masivnější) uzavírala dveře, horní (menší) sloužila jako klíč, protože její pootočení pozvedlo stavítka a umožnilo pohyb dolní závory. – Železné zámky, většinou zhotovované kováři, se na venkově rozšířily až po polovině 19. stol. Nejjednodušší z. bez klíče, spojený s klikou, pouze zabraňoval otevření dveří. Složitější zámky, zapuštěné i visací, měly klíče duté či plné, s různým počtem ozubů. Obvykle se nedaly otevřít pakličem. Zajímavý byl pérový z. (*luskáč*), užívaný k uzamykání truhel. – Symbolický význam z. (semknutost, uzavřenost) ovlivnila jeho praktická funkce, tedy zejm. zabezpečení domu a majetku, i technický proces odemykání a zamykání z. (obdobou je uzel). Z. figuroval při praktikách bílé i černé magie, jejichž častým společným rysem byla doba trvání kouzla do opětného odemčení z. Zatímco uzamčení z. se zlým úmyslem mohlo druhému člověku přivolat onemocnění, impotenci a neplodnost, užívali v tradičním prostředí odemykání z. k léčení dobytka i lidí. Léčivou moc přitom neměl pouze samotný z., ale např. i voda, která protekla klíčovou dírkou dosud neužívaného z. (na Hlinecku užívali hospodáři tuto vodu, nabranou o novoluní, k léčení, tzv. opravám koní.) – Specifický je okruh aktivit ztotožňujících z. a ženský klín. Uzamknutí či kontakt s uzamčeným z. byly podle dávných představ schopny přivodit neplodnost mladé ženy. Na

Slovácku nevěsta, jež si přála zůstat bezdětná, usedla na uzamčený z., který poté vhodila do studně. Odemknutím z. se naopak otevřelo i ženské lůno (odemykání všech zámků v domácnosti rodičky pro usnadnění porodu). Analogicky tomu se otvíraly zámky v domech, v nichž ležel umírající, aby duše mohla opustit tělo. – Apotropajní moc z., vycházející z jeho zabezpečující funkce, se na českém území projevovala např. ve zvyku dávat na práh domu řetěz s uzamčeným z. při prvním výhonu dobytka na pastvu a odemknout tento z. po ukončení pastervecké sezony (Slovácko). Magickou mocí k otvírání všech zámků disponují podle folklorních podání některé rostliny (na Hlinecku např. *vratšezas*), živočišné či části jejich těl (v záp. Čechách popel z těla zelené ještěrky) a jedinci, kteří jsou v kontaktu s nadpřirozenými silami; 2. výstavně šlechtické sídlo.

Lit.: F. Bartoš: *Lid a národ II*. Velké Meziříčí 1885; Č. Zibr: *Dřevěné zámky v Čechách a na Moravě*. ČL 4, 1895, s. 291–294; J. F. Hruška: *Koláče (čepce), přelisy a dřevěné zavírání z Chodska*. ČL 8, 1899, s. 57–62; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 348–358; J. Orság-Vraneky: *Zámek „luskáč“*. NVal 14, 1951, s. 174–175; LA, s. 261; *Černé řemeslo v průběhu staletí*. Praha 1985; M. Hošková: *Lidové zámky na Zábřežsku*. NA 3, 1985, s. 214–215; ELKS II, s. 335–336. [jpe + lk]

západomoravský kroj, lidový oděv rozšířený na území Českomoravské vrchoviny a v jejím podhůří (moravské Horácko a Podhorácko). Pro oblast byla příznačná textilní tradice domácí i cechovní, od konce 18. stol. zde pracovaly textilní manufaktury. Z. k. se svým charakterem příliš neodlišoval od horáckých krojů českých. – Letní pracovní oblečení mužů se skládalo z dlouhých lněných nebo konopných kalhot (*plátenice, režnice, katě*), ke konci 19. stol. barvených na modro, ze lněné nebo konopné košile pravouhlého střihu, s rovnými rukávy nabranými do manžet, často s přeloženým límečkem, z modré zástěry, slaměného klobouku a pantoflí. V zimě se objevovaly vedle obnošených svátečních součástí oděvu dlouhé kožené kalhoty se srstí dovnitř, *kožuchovice*. – Stereotyp sestavy svátečního mužského oblečení neovlivnily ani etnické rozdíly. Tvořily jej kožené kalhoty (*kožené spodky, koženice, praskačky*) z barvené kozlí nebo beraní kůže (sváteční i jelenicové), úzké, vpředu se sklopцем (*příklopцем*), přidržované úzkým řemenem, k nim modrošedé až modré nebo bílé punčochy a vysoké boty nahoře s přehnutým okrajem. Ke konci 19. stol. se obouvaly dvoušvové holínky. Bavlněné košile se zdobily

Dřevěný zámek. Valašsko, 19. stol.

vanými, oblékaly ve všední den lněnou sukni (*šorec, režníci, tříslák*), zdobenou tkalcovskými (*mouračka*, tj. na líci modrá, na rubu režná), pruhy nebo kostkami (*kanafaska*), nebo barvířsky, z modrotisku (z *modracího, modračky*), později z ušetřené příze při domácí práci pro manufakturu (*cuckovky, cuckovice, trajdy*). Podomním obchodem se dostaly také na Brněnsko. V zimě se nosila teplá *vatýrka*. Zástěra byla prostá modrá nebo se vzorkem (*vokolkem*). Na severu se nosila sukň sešitá se živůtkem (*courák, jalfrok*), prostého střihu. Jinak byl starý šněrovaný živůtek s podkládaným vyztuženým trojúhelníkem vystřídán prostým, zapínaným, ve všední dny z prací látky, na svátek šněrovaným, šněrovačkového střihu, ze sukna, sametu apod. Do výstřihu se vkládal šátek, všední byl modrotiskový. Kabátky byly na konci 18. stol. delší, pod pás s velkým límcem a malým výstřihem, na počátku 19. stol. se zkrátily šušky, pak se změnil střih rukávů, až přešly ve špenzry, vystřídáné kacabajkami. Krátké kožíšky se přestaly nosit v 2. polovině 19. stol. a používaly se přehozové *pliny, vlnáky, fabričky*, šátky uvázané na babku. Všední letní šátky byly kanafasové, modrotiskové a vázaly se dozadu. V létě se obouvaly pantofle, často s dřevěnou podrážkou, v zimě se do nich braly obšívané červené punčochy nebo se obouvala jakákoli hrubší, popř. obnošená sváteční obuv. – Stereotyp

u předního rozparku sámký. Vesta byla soukenná jednořadová, s mnoha knoflíky, upnutá, dlouhá přes pás, se stojatým límečkem, vzadu s varhánky, zdobená červeným lemem nebo jednoduchou výšivkou, barvu měla světlemodrou, tmavěmodrou, šedou nebo červenou. Na krku se nosil bílý nebo černý *flór* a šátek. Na vestu se oblékal kabátek obdobného střihu, poněkud delší a tmavší. Šosatý dlouhý kabát, světlemodrý, tmavěmodrý, zelený nebo hnědý, patřil k drahým oděvním součástem bohatých sedláků. Na Velkomeziříčsku byl vystřídán jednoduchým *kaputem*, v pase přestřiženým. Na severu území přechází z Pelhřimovska bílý plášť, *župan*, hluboko na jihu a v sousedství Brněnska bílá *halina*. V zimě se nosily kožichy prosté nebo potažené látkou, z Humpolecka na Horácko pronikal bílý kožich, vzadu zdobený barevnou výšivkou. Klobouky se nosily široké, nahoře s rovnou hlavou. Zimní válcovité kožešinové čepice zdobila svislá řada stužek. Zelené aksamitky měly nestejně vysoký kožešinový prým. Na hody, pouť a posvícení zdobili stárci klobouky kyticí. Vlivem textilní výroby, na Znojemsku působením čilé dopravy, se tradiční materiál střídá s manufakturním: manšestr, kazamír, na vesty i pruhovaný kanafas, na konci 19. stol. bavlněný cajk. V poslední čtvrtině 19. stol. byly vesty už dvouřadové. – Ženy na dlouhou spodní košili (*podolek* hrubší, *stánek*, předek i bavlněný) s baňatými rukávy, později zužo-

svátečního oblečení se skládal z tkalcovské sukňe (*mezulánka, kolovanka*), často se brala vlněná *cajkoviče* i vzácnější pruhovaná *pantlcajčka*, z kabátku z kupovaných materiálů a z hedvábné nebo bílé vyšívané zástěry. Na krku se nosily korálky. Když se ve 2. polovině 19. stol. používaly manufakturní nebo tovární látky, spodní sukň v počtu tří až pěti zůstávaly tkané od místních tkalců. Nízké střevíce vystřídaly v 80. letech 19. stol. šněrovačí. Na konci 19. stol. přišly do módy bílé nebo černé punčochy. – Na hlavě vdané ženy se v 1. polovině 19. stol. nosily plátěné vyšívané čepce z Poličska a Hlinecka, u bohatých také zlaté nebo stříbrné, běžněji z černé krajky, na severu s okrajem rozloženým kolem obličejce, na Znojemsku se nosily protažené do výšky. V jižní části Horácka byly běžnější půlkové brokátové čepce, vpředu lemované modrou stuhou. Kolem menších čepců se na počátku 19. stol. vázaly bílé roušky nebo složený hedvábný šátek. Kombinace roušky a složeného šátku prodloužila život tohoto úvazu na Dačicku, zvl. když se k tomu použila vyšívaná půlka. Vedle čepců se v zimě nosil velký bílý vyšívaný šátek, pod bradou překřížený a uvázaný na temeni hlavy a tam zachycený velkým hřebenem ve vlasech. Už v 1. čtvrtině 19. stol. začaly dívky nosit červené potištěné bavlněné šátky, vázané dozadu, později *sacké, sakské*. Od 80. let 19. stol. byly vystřídány tmavými vlněnými, kazamírovými, tibetovými šátky s květinovým okrajem a třásněmi. K význačným příležitostem bylo typické zvláštní zapletení vlasů k jehlici, vpředu se kolem nich vázal barevný složený šátek. Tuto složitou úpravu nahradil vysoký

hřeben. Druhý způsob zaplétání, běžný spíše na jihu, se skládal z mnohoprarmenných na plocho pletených copů, upravených do zvláštního tvaru, vpředu s vysokým věncem. Byl vyhrazen nevěštám, které se čepily do čepců, od 70. let 19. stol. se jim vázaly šátky. – K úvodu matka a kmotra mívaly vyšívanou *úvodní plínu*. K tanci, zvl. na hody, pouť a posvícení, se nosilo oblečení s košílkou (rukávci) s krejzlem, tmavým živůtkem, různě zdobeným, přes nějž se kladl květovaný šátek nebo vyšívaná půlka, se svrchní sukni z tradičních látek, s bílou či hedvábnou zástěrou, bílými punčochami a nízkými střevíci, s turbanovitě vázaným saským šátkem (*úvaz na věnec*). Kolem r. 1885 bylo oblečení vdaných i svobodných žen stejné a ke konci 19. stol. se k tanci oblékala kartounová sukneš s kacabajkou a vyšívaná zástěra, na Tišnovsku i oblečení z modrotisku, na hlavě byl šátek uvázaný na věnec nebo malý pod bradu, na nohou *sametky*, *lastýnky*, šněrovací obuv. Ve 20. stol. se taneční kroj obnovoval v rámci folklorního hnutí.

Lit.: M. Krejčů: *Horácký kroj*. Telč 1914; V. Svobodová: *O lidovém kroji na moravském Horácku*. Nové Město na Moravě 1977; M. Ludvíková: *Kroj na Znojemsku na počátku 19. století*. In: *Rodná země*. Brno 1988, s. 474–483; M. Hošková: *Příspěvek k poznání lidového kroje na severozápadní Moravě*. FE 26, 1992, s. 15–21; M. Ludvíková: *Neznámé prameny k historii moravských krojů V. Kroje na západní Moravě*. FE 27, 1993, s. 19–33. [ml]

zápraží, místo za prahem; ve stavitelství zpravidla zvýšený chodník o šířce 100 až 250 cm, upravený z hlíny a kamene nebo z velkých plochých kamenů podél nádvorní stěny stavení a zčásti chráněný převisem střechy. Má řadu nářečních názvů: *chodník*, *mostka*, *násep*, *násp*, *nášpa*, *náspě*, *náspí*, *násyp*, *pohrádka*, *potínek*, *potíní*, *práh*, *práhy*, *přílepek*, *zábřež*, *záhrobec*, *záhroben*, *zápraž*, *záprseň*, *zásep*, *zástínek*. Místy (např. na Rokycansku, Šumpersku) bývá zvýšené z. opatřeno bedněným zábradlím, takže vzniká pavlačové z. Na Hané po výměně lehké doškové či šindelové krytiny za těžkou ohnivzdornou podepřeli převislou část střechy nad z. buď vodorovnými trámy (vzepřenými dřevěnými sloupky či uloženými na pilíře), anebo klenebními pásy s půlkruhovitými či segmentovými oblouky, které byly osazeny na zděných pilířích nebo na kamenných či cihlových sloupech. Touto úpravou vznikla v nádvoří statků ve 2. polovině 19. stol. pro Hanou typická otevřená arkádová chodba (ochoz), sledující celou délku budovy nebo táhnoucí se jen podél hospodářských prostor. V horských a podhorských oblastech bývá z. často uzavřeno a vzniká tak *podsí-*

nek (na Českomoravské vrchovině *barák*). – Z. slouží jako komunikace od vrátek do dvora a ke vstupu do domu i jako spojnice mezi obytnou a hospodářskou částí rolnické usedlosti, a tak vlastně doplňuje půdorysný plán domu. Na z. se také sedávalo, besedovalo a prováděly se tu různé domácí a hospodářské práce. V. t. práh.

Lit.: J. Kšíř: *Lidové stavitelství na území Horní Hané*. Šumperk 1968, s. 21–24; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 14–16. [jv]

zápražka viz *jíška*

zápřah dobytka, způsob spřažení tažných zvířat. Jedná se o důležitý jev z hlediska kulturně historického, neboť v některých formách záprahu se uchovaly pravěké tradice. Základní

typologický rozdíl byl mezi zápřahem koně a skotu (vůl, kráva). Kůň se k hospodářským pracím zapřahal od středověku do chomoutu. Ovládal se pomocí uzdy a opratí, tažná síla se přenášela pomocí postroje. Princip chomoutového záprahu přišel do Evropy z východu. V 19. stol. se v upravené podobě začal používat i pro zápřah hovězího dobytka. – Pravěké tradice se udržely u záprahu skotu. Starší forma je zápřah párový. Podle toho, z které části těla je snímána tažná síla zvířete, lze rozlišit dva základní typy: 1. jármo kohoutkové, které se nasazovalo na krk zvířete a zapíralo o tzv. kohoutek na šíji. Užívalo se ještě na počátku 20. stol. na vých. Moravě a ve středověku bylo patrně rozšířeno i na ostatní části Moravy a místy v Čechách. Rozdělením párového

kohoutkového jařma vznikla pro jeden kus dobytka *jařmice*, zv. též *klika*, *krumpolec* a *koprlé*; 2. jho (jařmo) nárožní se kladlo na šiji nebo čelo tažných zvířat a připevňovalo okolo rohů řemením. Tažná síla byla snímána z čelní nebo rožní krajiny. Tento typ se rozšířil v Čechách u německého etnika v Pošumaví a v jeho předhůří i u českého obyvatelstva. Oproti slovanskému výrazu *jařmo* (užívanému i v odborné terminologii) se v lidovém prostředí používal název *ího* (*jho*), u Němců *Joch* a *Kuch*. Z tohoto párového jha se v 19. stol. vyvinul potažný nástroj pro jeden kus dobytka, *čelo*, *náčelník*, něm. *Stirn*, *Stirnplattl*. Užíval se od záp. Čech po j. Moravu. – Forma záprahu a druh tažných zvířat závisely na hospodářských a sociálních podmínkách jednotlivých oblastí. V důsledku potažné roboty museli poddaní chovat dostatek koní. Vedle nich se užíval i volský záprah, při těžších pracích spřahovaný po 2 až 3 párech. Používali ho jak jednotliví rolníci, tak panské dvory, asi do 1. světové války. Ve 20. stol. převládá koňský záprah, vytlačovaný postupně mechanizací, zejm. po 2. světové válce. Drobnější rolníci k záprahu používali krávy, chované hl. pro mléko a maso. Při těžších pracích se spřahaly tři (vedle sebe) nebo čtyři kusy (za sebou). Rozšířené bylo sousedské zapůjčování (spřahání) tažných zvířat. V povoznictví se spřahaly dva páry koní na přípon. Používání dobytčího záprahu zaniklo s kolektivizací zemědělství, modernizací dopravy a po vybudování autobusové a železniční sítě. Koňský záprah se udržel déle v lesním hospodářství.

Lit.: J. Kramařík: *Záprah skotu v Pošumaví*. ČE 8, 1960, s. 253–272; J. Kramařík: *Zur Frage der Rinderanspannung bei den Westslaven*. Vznik a počátky Slovanů 6, 1966, s. 295–334; *Záprah skotu (18.–20. století)*. Red. W. Jacobit – J. Kramařík. NVČ 3/4, 1969, s. 7–246; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I–II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 369–403. [mv]

zarážení hory, vinařský obyčej jako obřadní forma uzavření viničné hory v období dozrávání hroznů, spojená se zákazem vstupu do vinic. Obdobně jako u jiných zemědělských činností je z. h. projevem úsilí o zabezpečení úrody, v němž se rovnocenně uplatnily praktické a duchovní prostředky různého původu. Z. h. se konalo po západu slunce v předvečer křesťanských svátků Nanebevzetí Panny Marie (15. 8.), sv. Vavřince (10. 8.), někde i Narození Panny Marie (8. 9.). Zákaz vstupu do vinohradů vycházel z ustanovení horenských práv a z. h. se také spolu s nimi předpokládá jako součást staršího nepsaného obyčejového práva.

Souvislost z. h. a horenského práva je patrna i z toho, že po skončení obyčeje byly u hory předčítány některé artikuly viničných řádů. S tím souvisí i funkce *hotaře*, hlídače a ochránce dozrávajících vinic, jehož práva byla někde připojena k horenskému právu a místy žijí ve formě obyčejové tradice. Hotař je také hlavní obřadník při z. h. Název *hora* označuje vinohrady ležící v jedné trati, přenesené znamením uzavřených vinohradů, tj. vysokou, obvykle borovou tyč. Na horním konci je opatřena nejčastěji posvěcenou kyticí z devatera kvítí nebo obilních klasů, prvním zralým hroznem či křížem, na jehož ramenech jsou v některých obcích na Podluží napichnuta jablka. Nejedná se o prvky dekorativní, ale o projevy lidové víry významu ochranného, očištného a prosebného (prosperitního). Kytice polního a lesního kvítí, posvěceného na svátek Nanebevzetí Panny Marie, interpretoval Č. Zíbrt jako přinášení obětí z prvotin zemské úrody. Podobný význam mohlo mít i zavěšování prvních zralých hroznů na horu, jejich házení a vylévání vína do jámy, do níž byla hora zasazena. Jiného původu je upevňování slameného víchu na vrchol hory, hodnocené jako obdoba volného výčepu vína. Podobně jako atributy hory také samotné úkony při z. h. směřují k očištění a ochraně budoucí úrody vinic: rozněcování ohně v místě, kde se hora zaráží, spalování kytice z loňské hory a okuřování jámy, kropení svěcenou vodou pomocí svazku obilných klasů, poznamenávání hory křížky svěcenou křídou, obcházení hory s rozsvícenými svíčkami-hromničkami, modlitby vinařů k jejich patronům (zejm. sv. Urbanovi), k Bohu a k Panně Marii za ochranu úrody a za zemřelé představitele obce či vinohradníky. Obecný význam hluku jako prostředku zapuzení všeho zla se při z. h. projevil jako střelení, s praktickým smyslem zahánění ptáků

od zrajcích hroznů, a jako součást víry za odvrácení nebezpečí mračen a bouřek, které by mohly ohrozit úrodu vinic. Podle strážnického horenského práva (1417, 1609) mohli hotaři dělat hluk také velikonočními klepačkami, křikem a tlučením. Z. h. se uzavíralo posezením při ohni ve viničích, v hospodě nebo na radnici, spojeným s hostinou na obecní útraty. Hodnotilo se jako druh lidové slavnosti doušek, která provázela i jiné akty právní povahy. Z. h. je doloženo na Moravě ve 2. polovině 19. a ve 20. stol., některé jeho prvky však jsou známy ze starších historických pramenů: svěcení kvítí a bylin na svátek Nanebevzetí Panny Marie dokládá Č. Zíbrt u Tomáše Štítného (asi 1331–1409), hlučení proti mračenům a bouřím v č. zemích 1560. Vývoj z. h. je příkladem postupné proměny lidového obyčeje s pevným věrským, právním a sociálním základem v nezávazný zvyk, který ve fázi zlomu 20. a 21. stol. většinou ztrácí původní smysl a stává se druhem zábavného lidového divadla, předváděného na návsi, na prostranství mezi vinnými sklepy nebo v sále v rámci slavnosti vinobraní.

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 148–154, 161–162; V. Frolec: *Vinařský obyčej „zarážení hory“ na Moravě*. NA 5, 1968, s. 14–31. [vf]

zárubeň viz dveře

zaříkávání, říkání, začítování – slovní rituál založený na víře v magickou moc slova, jehož smyslem je odčinit nebo napravit nepříznivou či nechtěnou situaci (nemoc, neštěstí, zlo). Blízké je zažehnavání, ochranný slovní rituál se záměrem předejít nežádoucí situaci a odvrátit ji. Z. naproti tomu působí následně, poté co taková situace již nastala, a snaží se vyvolat žádoucí stav. Slovní rituály jsou úzce provázány se sférou magickou, symbolickou i náboženskou, patří do sakrální oblasti života. Jejich účinnost je subjektivní, působí v okruhu magicko-kosmologického systému. Zaříkávač slovům přičítá možnost reálného účinku, což vyplývá z víry, že myšlenka formulovaná slovem se může realizovat (magie slova), i z víry ve svět nadpřirozených bytostí. Je to obdoba modlitby, ale v určitých případech bývá z. spojeno i s příkazem, radou či výhrůžkou zlým silám, démonům apod. (zaklínání). K tomu jsou používána ustálená slova, ukládaná často do prostých, dobře zapamatovatelných veršů. Zaříkadla bývala i napsána či zpívána a s jejich působivostí se počítalo i na velké vzdálenosti. – Vykonavatelem (zprostředkovatelem) bývá pro oblast léčení určitý druh léčitele: zaříkávač (zaří-

kávačka, zaříkač (zaříkačka), začitovačka (vých. Morava), např. kovář (kovářka) nebo pastýř. Souvislost z. s léčením naznačuje také ruské slovo *врач*, lékař (je od obdoby českého výrazu *mumlati*). Zaříkat může přímo i žadatel. – Předmětem z. mohou být kromě chorob i různé přírodní jevy (*Vítám tě, měsíčku nový!*), objekty, které mají zajistit dobré výsledky hospodaření (stromy, domácí zvířata), jednotlivé činnosti (setba, zpracování mléka či pečení chleba, koupě a prodej, zabezpečení majetku proti krádeži) a také osoby (dosáhnout lásky, přízně, ochrany před uhranutím). Mnoho zaříkadel je vsunuto do výročního zvykosloví či do zvyků provádějících člověka od narození až k smrti; mj. k nim patří některé běžně užívané pozdravy (*Pozdrav Pánbůh; Dej mu Pánbůh věčnou slávu; Pánbůh mu odpusť!*). Zaříkávají se zhotovované léky i voda k jejich přípravě; např. před nabráním tzv. vody Jordánky: *Vítám ta, políčko, vítám ta, zemíčko, sluncečko, měsíčku a hvězdičky, jako přivítala Panenka Maria svého synáčka!*, po nabrání: *Vodičko čistá, bystrá, tečeš od Pana Krista, od svatého Jana, beru tebe do zlatého džbána. Omyváš břehy, koření, omyj též (jméno), ubohé stvoření!* (Valašsko). – Z. nemocí mělo ustálenou formu. Obvykle se zaříkávač představil (*Já bába po Bohu, pomohu, co mohu, a co nemohu, ponechám Pánu Bohu*), pak vždy následovalo odvolání se na světce-patrony jednotlivých chorob, často i na Boha, vlastně prosba o podporu. Zaříkávaná nemoc se musela oslovit, a to pravým jménem (v běžné řeči se ze strachu před ní používalo raději opisu; pod krycím jménem vystupují nemoci v zaříkadlech jen vzácně). Přidávají se postupné přívlastky: *lišeji jedovatej a prašivej* nebo *nátko nečistá, zlá, pichlavá, krkavá* (Horácko). Zaříkávač obsahuje i dialogy mezi světcí a chorobami: *Šeltě Pánbůh cestou se svatým Petrem, potkal se s ním božec (psotník). Kdež to jdeš, božátko? Jdu do domu, chci tam maso žráti, krev sát, chci mezi otcem a matkou srdce zesmutněti. Říká jemu Pánbůh: Božče, božče, to ti zakazuju! Vyjdi z dítěte a nevrť se nikdy víc!* Podobnou formulaci lze použít i na jiné choroby, např. na růži (*erysipelas*) či neštovice (*varicella* nebo *variola vera*.) Dále se muselo zaříkadlo uvést jménem příjemce: *Šel Kristus Pán přes hory, nese na sobě těžkej kříž. Potkal muže umrlýho, měl tváře měděný a srdce kamenný. Tak tě odsílám na skály, na lesy, na moře, ať tomuto (alespoň křestní jméno) znamení neroste! Samo ses udělalo, samo se ztrat!* Ve jméno Otce atd. Zaříkadlo mohlo obsahovat i příkaz, odkud a jakou cestou má nemoc tělo opustit: *Vřede, jak si v hlavě, di temenem ven, jak si v rukách, di poza pahnozty z ruk ven, jak si v krížoch,*

v nádobách, ve stehmách, v kolenoch, v lýtkách, di palci na nohách ven! Ni z rozkazu mého, ale z rozkazu Boha živého a Ježíše Nazaretského a blahoslavené Panny Marie! Zaříkávač odesílá nemoc na pustá místa: *Růže, růže palčivá a bouřlivá, odkud jsi přišla, abys tam odešla. Jdi na hory, na skály, na trní šípkový, tam štípej, píchej a pal a neškod této osobě více na zdraví!* (Bernardice). Nemoci se nejen poroučí, ale i vyhrožuje: *Budeš-li ty píchat jedním špendlíkem, já tě budu píchat dvouma, budeš-li píchat devíti, já všema desíti!* Z. končí odvoláváním se na světce, na svatou Trojici, trojím opakováním modliteb a vždy slovem *amen*. – Při z. hrozilo nebezpečí, že nemoc přejde i na zaříkávače; na obranu měl buď přičichnout k vonnému koření, nebo se třikrát převalit tam i zpět na drnu. Na cestě k nemocnému nesměl promluvit ani pozdravit a o provedeném úkonu nesměl po delší dobu vyprávět, aby zákrok neztratil působivost. Zaříkávač neměl být narozen v témž znamení zvěrokruhu jako nemocný, měl zaříkávat jen osobám mladším, než byl sám, a měl pevně věřit v účinek léku. Vhodnou dobou k z. bylo ubývání měsíce (po západu či před východem slunce, o půlnoci). Příznivé byly tzv. suché dny (středa a pátek, event. pro dodržení magické triády i pondělí). – Slova v zaříkadlech nesměla být pozměňována a zápisy textů přecházely z jedné generace na druhou. Z číselné symboliky převládalo téměř u všech zaříkadel číslo tři. Každé z. bylo provázeno příslušnou gestikulací zaříkávače. – Zaříkávací formule byly shledány u všech starověkých etnik, což vyplynulo z původního animismu. Z Babylonie a Egypta přes judaismus přešla víra v sílu slova i do evropské křesťanské kultury. Z., které vyšlo kdysi z řad kněží-lékařů, bylo po celý středověk užíváno k léčení chorob i samými lékaři. V posledních stoletích se z. nemocí zabývali hl. léčitelé. V lidovém léčení býval z. připisován dokonce větší účinek než podanému léku, zaříkadlo bylo nazýváno také *lékovadlem*. Zaříkadla se dařilo zapsat ještě v 19. stol. a ojedinele se užívají i na počátku 21. stol.: *Zvoní hrana, nevím komu, bradavice, slezte dolů!* (opakuje se třikrát). Je nutno uvážit sugestivitu tak výrazného úkazu i to, že kromě zaříkání se podává také nějaký lék. – Zažehnávání se řídilo stejnými pravidly jako z. a oba pojmy bývají často zaměňovány; jako zažehnávání je např. uváděno zaříkadlo zcela světského rázu: *Já bába zvědačka, má huba klapačka, starý kozich, roztrhaný kozich, a bolest je ta tam!* Při zažehnávání zažehnávač potíral pravou rukou hlavu nemocného od temene k čelu, tedy pohybem běžně používaným novodobými

hypnotizéry. K zažehnávání sloužily zejm. modlitby. Proti nespavosti stačilo položit pod hlavu nemocného lístek s napsaným žalmem č. 25, proti čarám a bláznění č. 36, krvácení jakéhokoliv druhu měl zastavit žalm č. 51, při krvácení z potratu se uvažoval ženě na rameno nebo na hrudník žalm č. 52. Běžné bylo i žehnání při pečení chleba. Hospodyně udělala kopistí nad díží tři kříže se slovy: *Ve jménu Boha Otce, Boha Syna, Boha Duchu svatého. Amen. S Pánem Bohem napřed!* (Hlinecko). Zažehnávaly se vlastně zlé síly, naopak tzv. požehnání bylo přenosem dobra (v církevních obřadech, o svatbách) a je také spojeno s příslušným gestem rukou.

Lit.: K. J. Erben: *Česká zaříkadla v nemocech*. ČMKČ 1860, s. 50–58; J. Matiegka: *Lidové léčení*. In: ČSV-N, s. 30–340; J. Čizmár: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; A. Engelking: *Rytuały słowne w kulturze ludowej*. In: *Język i kultura IV*. Wrocław 1991, s. 84; Z. Profantová: *O magické síle slova*. In: *Magie a náboženství*. Uherské Hradiště 1997, s. 175–178. [jjn]

zásmazka viz jíška

zásmazka, označení závěrečné dohrávky u některých točivých tanců, zejm. na Valašsku, Lašsku a luhačovickém Zálesí (kuláná, točená, častkovská, sedlecká, starodávný). Z. byla ve 2/4 taktu a objevovala se v různých formách, např. jako kolový tanec (polka) nebo v zátočkách za lokty dupavými kroky. Mívala hudební i zpívanou podobu, často byla v rychlejším tempu než vlastní točivý tanec, rozverný charakter udával text taneční písně. [mp]

zásnuby, zasnoubení, příslib, zaslíbení – smlouva předcházející manželství, kterou se muž a žena zavázali, že v budoucnu uzavřou sňatek. Podle církevního práva vyplývá ze z. povinnost snoubenců uzavřít spolu manželství; z. jsou překážkou uzavření jiného manželství. – Biblický slovník vysvětluje z. v tradiční židovské kultuře jako smlouvu, kterou uzavírali rodiče obou snoubenců a rodní bratři nevěsty. Ženichův kněz nebo otec vložil pravou ruku nevěsty do ženichovy pravé ruky, naplnil pohár vínem, požehnal je a dal napít snoubencům. Po z. sepisovali smlouvu, která obsahovala vzájemný souhlas a slib manželství, dary, které dostanou rodiče nevěsty a její bratři, a cenu, kterou má zaplatit ženich otci nevěsty. Z. dávaly snoubencům všechna práva, ale také z nich plynuly povinnosti, i když spolu ještě nežili. Proto se ženich nazýval muž a snoubenci manželé. Když nevěsta žila s jiným mužem, byla považována za

cizoložnici a mohla být trestána ukamenováním. – Ve středoevropském kulturním okruhu z hlediska občanského zákona ani podle zákona kanonického nevyplývá ze z. nárok na uzavření manželství. Církevní právo připouštělo podání formální žaloby pro porušení tohoto závazku, náhradu však nebylo možno soudně vymáhat, protože manželství se uzavírá ze svobodné vůle. Po stránce morální jsou z. slibem, který má být dodržen. Civilní právo přiznávalo protistraně v nějaké formě náhradu škody, která vznikla zrušením z. V 19. a v 1. polovině 20. stol. byly v č. zemích z. záležitosti především majetných vrstev obyvatelstva. – Při z. žádá mladý muž o ruku své vyvolené její matku a o svolení k sňatku jejího otce (v tomto pořadí, nikoli naopak). Z. proběhnou v domě dívčiných rodičů v rodinném kruhu nebo za přítomnosti nejbližších přátel (hostina se může konat v nějakém restauračním zařízení, ale samotné svolení udílí rodiče v intimním domácím prostředí). Od snoubence se očekávají kytice pro matku a pro dceru; obstarává také zasnubní prsteny: na rozdíl od snubních mají být zdobeny drahým kamenem (být s *očkem*). Podle pověry to nemá být perla, opál nebo smaragd, protože přinášejí smůlu. Zasnubní prsteny se nosí do svatby na levé ruce. Pokud by dívka z. zrušila, má podle tradice prsten snoubenci vrátit. – Po r. 1948 ustoupily z. v tehdejší Československu pro svůj tzv. církevní a buržoazní původ zcela do intimity rodiny. Po listopadu 1989 přicházejí z. opět do módy. Na přelomu 20. a 21. stol. je platný právní řád neupravuje. Z. lze proto považovat za vzájemný neformální slib snoubenců o uzavření budoucího manželství, který nemá právní následky. Jen dva cizí státní příslušníci, kteří trvale žijí v České republice, by mohly oficiální z. zavazovat podle mezinárodního práva. Ani podle něho však nevyplývá pro snoubence povinnost uzavřít manželství, nýbrž pouze závazek nahradit partnerovi vzniklou škodu v případě odstoupení od sňatku (výdaje na svatební šaty, výbavu, pohoštění). Do výše škody se nezapočítává morální újma či ušlý zisk a navíc tento majetkový závazek nelze právně vynutit. V. t. námluvy. [ih]

zastaveníčko a) v české hudební terminologii název instrumentální hudební skladby (serenáda, kasace), která bývala hrávána při určitých příležitostech zvečera nebo v noci venku pod širým nebem před příbytkem osoby, k jejíž počtě byla určena; b) všeobecně označení občůzkového druhu večerní exteriérové hudební produkce, při níž muzikanti hrávali před domy svých spoluobčanů (např. v předvečer jejich narozenin nebo jmenin,

zejm. Josefům, Janům, Františkům, Mariím, Annám), nevěstám v předvečer svatby (*svíca*), svým láskám a v případě kasací před domy nejváženějších občanů v určitých památných dnech. Vedle názvu z. (např. střední Čechy) bývaly v české lidové mluvě užívány pro takovéto vyhrávání v hojně míře názvy odvozené od základního termínu *standrle* (z něm. *Ständchen*; Chodsko), jako *štando* nebo *šandrdle* (j. Čechy).

Lit.: A. Hnilička: *Někdejší „kasace“ na našem venkově*. ČL 18, 1909, s. 35–37; K. B. Jiráček: *Nauka o hudebních formách*. Praha 1946; A. Cmíral: *Základní pojmy hudební*. Praha 1959.

[zm]

zástěra, součást oděvu kryjící sukni nebo kalhoty vpředu od pasu dolů. Obdélníkový kus rezného nebo na modro obarveného plátna s tkanicí na uvázání v pase chránil při práci i ve svátek oděv mužů i žen. – Ženské pracovní zástěry měly tkanice přišité kus od kraje, popř. se utvořilo několik záhybů, aby z. nestahovala sukni. Sváteční ženské zástěry zastávaly také dekorativní funkci a nebyly vyhrazeny jen venkovankám. Za renesance je nosily šlechtičny a ještě koncem 18. stol. si je braly k honosnému hedvábnému šatu. V lidovém prostředí se měnily podle kusu doby. Nejstarším typem jsou úzké zástěry z jedné šířky plátna, zdobené jen nad dolním okrajem (Chodsko). V empirii se nosily široké zástěry s vysokým límcem v pase, nazývané *fěrtoch*, *fěrtušek*. Ve 2. polovině 19. stol. se zástěry šily *do cviklu*: byly nahoře užší a dole měly zakulacené rohy. Zástěry byly z bílého lněného plátna, kolem r. 1800 také z bavlněného, od posledních

třetiny 18. stol. se barvily i na modro. Vedle toho se zhotovovaly zástěry kanafasové, kartounové, cicové i sešité ze dvou šátků (na Blatech je znám už r. 1792 *lípský fěrtoch*). V záp. Čechách převládaly *baboráky*, pruhované zástěry s červenou půdou, na Doudlebsku *předáky* s modrou. Významné jsou zástěry vyšívání, které v Čechách od konce 18. stol. patřily k pozoruhodným kusům ženského kroje. Vyšívání bylo barevné, kolem r. 1800 se rozšířilo červené karmazínovým hedvábím, místy se žlutými detaily. Kompozice výšivky má původ v 18. stol.: drobné kyticíky v ploše a podél tří stran vyšitý široký lem (Plasko, Netolicko, Blata, severových. Čechy, Podještědí a Podkrkonoší), lze již najít také modré zástěry barevně vyšité podle týchž zásad (Turnovsko). Modré zástěry se vyskytovaly také na Českomoravské vrchovině a v severových. Čechách, kde se bílá výšivka objevila asi pod vlivem modrotisku. Ještě dříve se uplatnila bílá výšivka na bílých zástěrách ve středních Čechách. Už na konci 18. stol. se vyšívaly bílou bavlnkou velké klasicistní vzory. Tento typ pronikl na východ až hluboko na Moravu k okraji Hané a na brněnské Kloboucko. Mladší zástěry měly výšivku volnější, s věnečkem kolem okrajů, s mřížkami a uzlíčky. Výšivka se postupně rozšiřovala, pavoučky ve výplních zjemňovaly, až byly nahrazeny tylem, popř. se přešlo k celým tylovým vyšíváním fěrtochům. Bílá výšivka pronikla všude, nejvýraznější byla na zástěrách v j. Čechách. Na Blatech se v podélném pásu (příčné cestě) uplatnila efektní velkorysá výšivka s jemně vypracovanými vnitřními výplněmi, později i zde

vysazovanými tylem. K zdůraznění obrysů vzorů se používalo pestré hedvábí, barevné korálky, různé cetky a rybí šupiny. Pro barevné vlněné zástěry se užívala barevná vlna. Na tábořských (kozáckých) vzdušných zástěrách se okraje vyšívaly v zubech jemnou technikou, odspodu vodorovně se umísťovaly v širokých cestách (pásech) rovné nebo zvlněné pruhy či proplétající se vlnovky, vše s bohatým prolamováním. Na Moravě a ve Slezsku zástěry navazují na součásti z Českomoravské vrchoviny. Kromě Hané byly všude ve velké oblibě zástěry obarvené na modro. V západní, přechodné části Hané se nosily zástěry tmavomodré až černé, leštěné, které se na Hřebečsku zdobily jemnou výšivkou, bílou nebo žlutou. Bez výšivky byly na Lašsku a na Brněnsku. Modrotiskové zástěry se vzorkem vytrvaly místy do konce nošení kroje (Valašsko, Těšínsko). Na j. Hané, vých. Brněnsku, brněnském Kloboucku, Kyjovsku a Veselsku se modré zástěry zdobily *vyvazováním*. Na Hanou pronikly až po polovině 19. stol. uničovské nebo přerovské tisky se širokými pásy barevných vzorů. Na jihu Moravy (na Kloboucku-Žďánicku, Kyjovsku, u jihomoravských Charvátů) se spojovaly dva kusy na modro obarveného plátna zvláštním složitým volným švem, *stínkem*. Nejjednodušší modrá z. zůstala ve Strání, na ostatních zástěrách se od počátku 19. stol. vyvíjela bílá nebo barevná výšivka navazující na stará kompoziční schémata, která se pomalu uvolňovala. Vedle modrých zástěr zůstávaly na Moravě v používání i starší bílé fěrtochy z jemného lněného plátna a z jemnějších bavlněných tkanin, na počátku 19. stol. ještě nezdobené, lemované nanejvýš paličkovanou krajkou. Nosily se k obřadním příležitostem. Na Hané se vyšívaly drobným bílým vzorkem a byly nahra-

zeny bílými (dražšími) transparentními tkaninami (např. matrabasem) s vetkaným bílým vzorem. Teprve od konce 19. stol. (po zániku aktivního nošení kroje) se pro slavnosti vyšívaly žlutě. Zástěry na Horňácku s malým žlutým geometrickým vzorem byly výhradně obřadní, stejně jako na Kopanicích, kde měly obdobnou skladbu jako na Trenčansku, s příčnou, většinou prolamovanou vložkou (tzv. žilinská robota). Na Podluží se vyvíjela od 1. třetiny 19. stol. bílá výšivka, až se ustálila na mulu, průsvitné

bílé tkanině, v příčných pruzích, střídajících se po celé ploše se skupinami sámků. Tyto zástěry se lemovaly buď krajkou (pro svobodné), nebo vyšitými zuby (*canglovice*; pro vdané). Kromě vých. Moravy se všude nosily i zástěry z manufakturních a továrních látek. – Mužské zástěry (*pasnice*) nosili koncem 17. a začátkem 18. stol. všichni řemeslníci: dělníci pracující s kovy kožené, bednáři a ševci z hrubšího plátna, hrnčiči, textilní pracovníci (a při jiných jemných pracích) ze silnějších barevných pláten, pekaři, kuchaři a řezníci bílé. Pracovní zástěry tvořily součást reprezentativního stavovského (řemeslnického) oblečení. Kožené a modré zástěry se udržely do konce 20. stol., i když byly už většinou nahrazeny pracovními kalhotami (*modráky*) nebo kombinézou; v potravinářství zobecněly bílé. V zemědělském prostředí se zástěry výrazněji uplatnily v několika oblastech. Na Litoměřicku se nosila z. bílá z domácího plátna, křížkem lemovaná nebo obarvená na modro, s náprsní částí i bez ní. Modré zástěry se místy dávaly mužům do rakve (Přepeře). V neděli se chodilo k dobytku jen se z. V jihozáp. Čechách (u Čechů i Němců) byly užívány modré a tištěné zástěry; měly i *lacl* (náprsenku) se šňůrkou na zavázání kolem krku. Na Šumavě byly pýchou pacholka, ve stáji je měl i jeho pán, sedlák. Rezně hrubá z. se osvědčila o žních. Bílé skládané zástěry si brali chodští i tzv. královští

v XIX. století. VL 5, 1954, s. 425–433; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962; M. Ludvíková: *Moravská lidová výšivka*. Brno 1986; J. Langhammerová: *Stříby lidového oděvu v českých zemích*. Praha 1987; J. Langhammerová: *Lidový oděv v českých zemích*. ESMR III, s. 62–63; M. Ludvíková: *Kroj brněnského venkova*. Brno 1990; J. Staňková: *Západočeské pruhované zástěry*. ČL 80, 1993, s. 225–247; M. Ludvíková: *Tmavé zástěry z Moravskotřebovska*. FE 29, 1995, s. 47–58. [ml]

zatáčaný viz valaský

zavádka, obřadní tanec 3/4 taktu z hanáckého Slovácka. Typologicky se řadí ke kráčivým tancům, zejm. k tanci hanácká, který byl rozšířen v široké oblasti střední, záp. a jihozáp. Moravy. Funkce z. spočívá především v ceremoniálním zahájení hodů (v některých obcích se však tančí až v pondělí) volenými stárky, v obcházení máje (formou kráčivého tance charakteristickým zavádkovým krokem) stárky a poté ve dvojicích se stárkami. Následuje postupné *zavedení* všech přítomných stárky a stárkami do tance. K tomu přistoupil i praktický zvyk vybírání peněz (*skládka*). V mnoha lokalitách obřadní část z. již zanikla a udržela se pouze skládka (často pod názvem z.). V jejím průběhu byly přítomné dívky postupně brány k tanci (nejčastěji k valčíku) a z tanečního kola uvedeny ke stolu, kde platily stárkům. Podobný princip se uplatňoval také na fašankové zábavě. S hodovou z. byl spojen obřadní oděv a rekvizity, zejm. tzv. znak stárkovství (obvykle ozdobený prapor z hedvábí nebo *tureckého šátku*). Formy z. se v jednotlivých obcích hanáckého Slovácka od sebe mohou lišit, z. však patří k základnímu tanečnímu typu této oblasti; ve starší taneční vrstvě se tu podobně jako na Hané pravděpodobně nevyskytoval točivý tanec (i novodobě je zde zastoupen okrajově, především v místech sousedících s Podlužím: vrtěná). Zatímco v minulosti z. doprovázely muziky složené hl. z houslí a cimbálu (někdy i kontrabasou či klarinetu), později doprovod obstarávají zpravidla muziky dechové. Písňe k z. jsou obsaženy zvl. ve sbírkách F. Bartoše nebo ve sběrech H. Bíma. Jeden z nejstarších

Zavádka. Čejkovice, Poláček V, 1949, č. 25

chlapci v neděli odpoledne na besedu. Bílá plátěná z. jedním cípem zatknutá za pás byla součástí oblečení při obřadní jízdě o svato-dušních svátcích v Nýrově. Druhou oblastí výskytu mužských zástěr je jižní část střední Moravy, na sever od Brna (opět bez etnického rozdílu). Z. bývala modrá, měla i horní část. Když nebylo domácí plátno, získala se hrubá z. z plachty (*trávnice*) tak, že se horní rohy ohnuly dovnitř a přišily. Bílé i vyšívané zástěry do pasu se používaly k obřadním příležitostem. Na vých. Brněnsku je měli stárky o hodech, na svatbě v jihozápadní části Hané družba. Obecně je o svatbě i o hodech nosili mládenci, kteří roznášeli jídlo nebo nápoje. Obstarávaly je a pečovaly o ně družičky či stárky (tyto zástěry se podobaly těm, které měly samy). Na Slovácku se modré zástěry rozšířily po polovině 19. stol., nejdříve při práci ve vinohradech. Pracovními zůstaly zástěry na Podluží ještě v meziválečném období, kdy se už nosil jen polokroj, s jedním cípem zatknutým za pasem. V širokém okolí Uherského Hradiště byly běžné zástěry ke konopným gatím, úzké, modré, často s negativně tištěným vzorem komponovaným jen pro toto použití, lemované barevným třepením. V létě se nosily i do kostela. Na j. Kyjovsku se u dolního okraje vyšívaly pestrou vlnou, nosili je mladí a brali si je např. k odvodu. Na Mutěnicku-Hovoransku patřily rovněž k polosvátečnímu oblečení po bohoslužbách; ve všední den je mívali i školáci.

Lit.: J. Haudek: *Volkstrachten im Leitmeritzer Mittelsgebirge*. ZÖV 5, 1899, s. 14–20, 79–88; J. Klvaňa: *Lidové kroje na moravském Slovensku*. In: *Moravské Slovensko I*. Praha 1918, s. 97–252; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 52–53; R. Soukupová: *Pracovní oděvy*

popisů hanácko-slováckých hodů, kde je zaznamenána z. a další tance (zejm. mužský tanec skočná, který náleží k tancům do skoku), byl otištěn 1843 v časopise *Česká včela*. Z. byla předvedena i na *Národopisné výstavě československé 1895* v Praze.

Lit.: Z. Jelínková: *Hody a lidové tance na Hustopečsku*. In: H. Bím: *Lidové písně z Hustopečska*. Praha – Brno 1950, s. 31–36; Z. Jelínková: *Zavádka a skočná I*. Břeclav 1984; J. Kovařík – P. Hudeček: *Krajem zavádky*. Praha 1987. [zj+mp]

závěsný obraz 1. jarmareční obraz, malovaný akvarelem na papíře nebo temperou či olejem na plátně a rozdělený do libovolného počtu polí. Představoval sled výjevů události, kterou líčila příslušná píseň. Tato forma zobrazení má zřejmě středověký původ, nejstarší doklady, známé z Německa, však nesahají před 1. polovinu 17. stol. Z. o. je výtvozem samouků, namnoze samotných interpretů kramářských písní, či profesionálních malířů působících v místě a pracujících na různých zakázkách. Velmi řídké dochované doklady (např. v muzeích v Brně, v Nové Pace, v Litomyšli a v Železnici) vznikly většinou do 70. let 19. stol., výjimečně ještě v období 1. republiky; 2. každý zarámovaný obraz: na skle, litografie a barvotisk.

Lit.: A. Spamer: *Die deutsche Volkskunde II*. Leipzig 1935, s. 441–451; J. V. Scheybal: *Senzace pěti století v kramářské písni*. Hradec Králové 1990. [ak]

závěsy, výtvoři ze slámy a jiného lehkého materiálu zavěšované v interiéru. Oblibu získala vrstevnatá soustava čtyř- a šestiúhelníkových plošek pletených ze slámy na křížové kostře z drvíček, spojovaná řetízky, krátkými kousky stébel navlečenými na nitích a odstřížky textilu nebo pestrých papírků (na vých. Moravě *muší ráj*, na Hané *muší tanec*). Základ závěsu tvoří horní, největší ploška. Někdy se naspod přivěšovaly papírové holubičky či malovaná vejce. Závěsné konstrukce v četných tvarových variantách jsou známy z různých evropských zemí, např. z Polska (*paják*). Jednou z pohnutek vzniku a umístování podstropních závěsů na předním místě ve světnici bylo obřadní uchovávání posledních klasů obilí za účelem kontinuity úrody. Zřejmá je významová a tvarová souvislost s dožínkovými artefakty. Závěs uchycený na podstropním trámu nad stolem plnil také estetickou i praktickou funkci (slaměné plošky se pokrývaly medem, aby se na ně zachycoval hmyz; v této souvislosti je uváděn podstropní slaměný závěs v archivním prameni z 16. stol.). Různě velké spirá-

lovitě pletené prostorové závěsy hruškovitého tvaru se uplatňovaly na dožínkových věncích, ve 2. polovině 20. stol. také samostatně jako ozdoba interiéru a nakonec v produkci ÚLUV ve zmenšené podobě na výzdobu vánočního stromku. – Všeobecně rozšířeným zvykem bylo zavěšovat nad stůl, popř. nad kolébku *holubičku* ztělesňující podle lidových představ Ducha svatého, jak byla místy také nazývána. Lidé s ní spojovali ochranu domu a blahobyt rodiny. Tělo je uhněteno z vosku nebo hlíny a olepeno hadříky, nejčastěji je však tvoří vyfouknuté vejce s těstovou hlavičkou, olepené sítinou nebo textilem; křídla a ocas zhotovili z varhánkovitě naskládaného papíru s nalepeným pozlátkem či drobnými vystřihovánkami z barevného papíru. Byly to příležitostné práce domácích i podomních výrobců. Holubičky se zavěšovaly také na jarní obřadní stromky. Zřejmě mladší jsou holubičky vyřezávané a štípané nožem z bloku měkkého vlhkého dřeva, které se na Valašsku staly předmětem domácí výroby. Štěpiny křídel a ocasu bývají ozdobně provlečeny barevnou vlnou nebo malovány v pásích červeně a modře. Původ těchto podstropních závěsů-ptáků je spojován s napodobováním holubice (v křesťanské církvi ustanovená od 6. stol. jako symbol Ducha svatého), patrně tu však působily i prvotní představy o ptáčích jako duších zemřelých. Oba typy závěsných holubiček jsou všeobecně rozšířeny v evropské kulturní tradici. Z těchto forem je zřejmě odvozeno zavěšování ozdobných vejcových *výdumků* z velikonoční pomlázky na strop ve světnici, mezi okna či za rám obrazu. Často šlo o památeční dárek pro mládež. Bývala to vzácnější pomlázková vejce, malovaná, olepovaná textilem či ovitá dracounem. Obdobnou funkci měly také podobně zdobené ořechy, zavěšované v páru na stužce (např. jihočeské *létavé straky*).

Lit.: Z. Winter: *V měšťanské světnici starodávné*. Praha b. r. [1895]; D. Stránská: *Lidové obyčeje hospodářské. Zvyky při seti*. Praha 1931, s. 137–138; T. Sewerin: *Podlažnicki*. Kraków 1932; J. R. Bečák: *Lidové umění na Hané*. Velký Týnec u Olomouce 1941, s. 316; A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, s. 490; J. Langhammerová: *Zvykoslovné předměty*. Praha 1979, s. 83–84. [ev]

závěť viz dědické právo

zavíjení viz čepení

zázrak 1. skutek vysvětlovaný nadpřirozeným zásahem do zákonného řádu přírody, neobvyklé vybočení ze zaběhnutého koloběhu věcí, vzpírající se lidskému pochopení.

Víra v zázraky jako důkaz existence nadpřirozených sil a bytostí či projevu jejich zvláštní moci je běžnou součástí různých náboženských systémů. Četné zmínky o zázracích poskytuje Starý a Nový zákon, přičemž zázraky vykonané Ježíšem Kristem a apoštoly sloužily prvotní křesťanské církvi mj. jako důkaz o božském původu křesťanství. V době silící konfrontace křesťanství s nekřesťanskými náboženskými systémy a při christianizaci nových oblastí bylo právě prokazování zázraků jedním z důležitých argumentů o moci křesťanského Boha i tím, co pohané, kandidáti na křest i novokřtěnci od misionářů a nové formy náboženského vyznání očekávali. Církevní učitelé, kteří se zázraky zabývali po teologické stránce, uznávali jejich propagandisticko-didaktickou nezbytnost (sv. Augustin, Řehoř I.), vyjadřovali však přesvědčení, že s dokončením christianizace skončí i výskyt zázraků. – Zatímco reformovaná církev připouští pouze biblické zázraky, v pravoslavném a katolickém prostředí je víra v zázraky spjata i s kultem světců, obrazů a relikvií. Tato víra se vyvíjela souběžně s rozvojem poutního hnutí, s přesvědčením, že kultovní předměty, zobrazení svatých a Ježíše Krista, jejich relikvie a ostatky stejně jako voda z pramenů na kultovních místech mají zázračnou moc. Od pozdního středověku jsou na četných poutních místech dokládány celé soupisy zázraků (něm. *Mirakelbücher*) prověřovaných církevními autoritami, doplňovaných výpověďmi svědků apod. Nesrovnatelně větší počet zázraků nebyl církví oficiálně uznán, ale pouze trpěn a přenechán lidové tradici a víře, kterou vedle lidových legend a folklorních podání posilovaly např. soubory votivních darů vystavené na poutních místech. – Pro římskokatolickeu církev se stal prokázáný z. (nejčastěji zázračné uzdravení nemocného) jednou

z podmínek kanonizace světců. Na rozdíl od působení charismatických jedinců, kteří údajně disponovali schopností dosáhnout z. na základě zvláštní boží milosti, prostřednictvím modlitby apod., se ze sféry náboženských zázraků vymyká činnost lidí nemajících žádné církevní charisma a užívajících modliteb a nápodob liturgických úkonů jako magických praktik (*zázrační lékaři*). – Zázračnou (léčivou, apotropajní i magicko-prosperitní) moc připisovaly široké lidové vrstvy různým amuletům, talismanům a svěceninám, rostlinám zvláštních tvarů, květinám natrhaným za přesně stanovených podmínek (o svatojánské noci apod.). Lidová víra v zázraky se pojí i k určitým významným okamžikům v roce. Obecně rozšířené byly např. představy, že o půlnoci Štědrého večera se mění voda ve víno, dobytek mluví lidskou řečí, o bohoslužbách na Velký pátek nebo Květnou neděli se otevírá země s poklady nebo že o svatojánské noci kvete kapradí zlatým květem. – Zázračné úkazy měly předznamenat i blížící se konec světa (např. na poutním místě Svatý kámen u Rychnova n. Malsí se dva kameny rozestoupí tak, aby mezerou mezi nimi mohl projet naložený vůz). Tato lidová víra v zázraky doznala uplatnění jako jeden z četných motivů různých folklorních žánrů, např. pověstí, pohádek či kramářských písní. – Z. pojmávaný jako nejvyšší možná instance vyjadřuje úsloví: *Tomu už nepomůže ani zázrak*; 2. krásná věc, obdivuhodný jev, čin a výtvor, osobnost vynikající ve svém oboru; 3. pejorativní (ironické) označení určitého jedince, události či aktu.

Lit.: H. Pavlincová a kol.: *Slovník tří nejvýznamnějších náboženství*. Český Těšín 1994; I. Samson: *Ku vzniku kultu relikvií ako jedného z predpokladov náboženských pútí*. SN 42, 1994, s. 14–31; F. König – H. Walden Pels: *Lexikon náboženství*. Praha 1994, s. 618–619. [lk]

zažehnavání viz zaříkávání

zbojnici viz ikonografie zbojníků; *hesla věnovaná jednotlivým zbojníkům*

zbojnický, název, kterým se v dobové literatuře a v lidové tradici (např. v písních nebo v lidové etymologii) označovaly tance horských oblastí na Moravě a ve Slezsku.

Tanec zbojnický. Korytná, Jelínková 1954, s. 76

Řadí se k mužským tancům skočného charakteru (ondraš, odzemek a torzo jeho varianty z Jablunkovska). Jde o tance, které historicky souvisely s dobou zbojnické tradice a s jejím geografickým výskytem (polsko-slovensko-slezské pomezí v okolí Hřčavy, směrem k Lašsku a Valašsku na území Moravskoslezských Beskyd a Javorníků, až po moravské Kopenice a Hornácko v Bílých Karpatech). Obdobné názvy nese řada jiných tanců a her; jsou mezi nimi mužské sólové i kolektivní tance, ale také tance smíšených dvojic. K nejrozšířenějším patří mužská taneční hra na zbojníky (*zbojnický, zbojníci, zloděje, zboník* nebo *na zbojníky*), při níž byla napodobována činnost prvního tanečníka. Provozovala se druhý den svatební zábavy (goralská Hřčava a okolí), fragment hry byl v polovině 20. stol. zaznamenán v hornáckém Javorníku. Na uherskobrodském Dolňácku se vyskytoval mužský tanec zbojnická, který interpretovaly jednotlivé dvojice mužů jako tanec prestižního rázu se skočnými prvky a stupňujícím se tempem. Pod další skupinu (z., zburan, vojtek apod.) lze zařadit nejmladší vrstvu párových tanců Valaška a Laška, které se tancují na píseň s tématem okradené *šenkerky*: *U našeho dvorka dřevěná záporka*. Z původních točivých tanců s volnou vnitřní vazbou (valaský a starodávny) se ve 20. stol. vyvinuly kompozice s pevnou pohybovou a hudební vazbou. V některých případech jsou pod zbojnickými názvy tanců už jen různé druhy polek (ondraš ze Lhotky p. Ondřejníkem nebo zburan z Milíkova na Těšínsku). Ohlas lidové zbojnické tradice pronikl do tanečních projevů zejm. na území Laška, Valaška a vých. Slezska, ale projevil se (hl. v názvech a soutěživém charakteru tanečních her) i ve vzdálených oblastech střední a j. Moravy (*juhásek* a z. na Uherskobrodsku).

Lit.: S. Důžek: *Zbojnické tance v slovenskej ľudovej tanečnej tradícii*. SN 36, 1988, s. 493–507; Z. Jelínková: *Zbojnické tance na Moravě a ve Slezsku*. SN 36, 1988, s. 509–517. [zj + mp]

zboží 1. předmět obchodu, výrobek určený k prodeji. Výrobky ke směně byly zhotoveny buď pro zákazníka podle jeho požadavků, nebo pro okruh zákazníků, jejichž vkus byl znám či byl dán tradicí. Od konkrétního výrobce se čekalo z určité kvality a parametrů. Výrobce znal svého zákazníka zpravidla osobně. Zisk z prodeje výrobků pro něj nebyl jediným cílem, důležitý byl i pocit zodpovědnosti za kvalitu z. a uspokojení z dobře provedené práce. Výrobce za kvalitu svého z. ručil osobně (odtud mistrovské značky), jeho jméno bylo

známkou kvality. V souvislosti s produkcí pro vzdálené trhy, překupnictvím a s prací v rámci nákladnického systému osobní ručení ustupovalo do pozadí. Při dálkovém obchodu v době cechovního systému do 18. stol. za kvalitu výrobku ručily hl. korporace (město, cech), které kontrolovaly a svými značkami stvrzovaly kvalitu z. v zájmu udržení dobré pověsti. Z. se označovalo podle místa původu (humpolecké sukno, rakovnické pivo), nikoli podle výrobce. Při práci pro překupníka nebo nákladníka se pocit odpovědnosti za kvalitu vlastní práce oslaboval, výrobek se měnil pouze na prostředek zisku a obživy. Sériová tovární výroba tento proces ještě prohloubila a musela si hledat nové ekonomické a morální stimuly pro motivaci pracovníků ke kvalitní práci. Tento proces se odrazil v postupném nahrazení tradiční lidové kultury kulturou masovou. S tím souvisí rozvoj lidové tvořivosti, kdy si člověk neuspokojený anonymní prací nachází nové zdroje seberealizace, mj. i návratem k tradiční lidové kultuře (kutilství, chalupářství, folklorismus); 2. druh výrobku, tzv. komodita. Komoditami prodávanými zemědělci byly potraviny: obilí, dobytek, drůbež, máslo. Venkovaně naopak kupovali řemeslné výrobky (zejm. kovové), zboží z dovozu, sůl, koření; 3. označení výrobku určeného k prodeji (hrnčířské, tkalcovské z.); 4. pův. majetek, bohatství, šlechtický statek.

Lit.: V. Svobodová: *Domácká lidová výroba v rámci zemědělského hospodaření*. ČMM 93, 1974, s. 392–412; J. Langer: *K problémům vztahů lidové výroby k tradičnímu zemědělskému prostředí*. NA 12, 1975, s. 279–284; J. Křivka: *Sklizeň, spotřeba a tržní přebytek zemědělských plodin poddanských hospodářství na panství Dolní Beřkovice v 1. polovině 18. století*. SH 28, 1982, s. 101–157; DHK I;

J. Petráň: *Od oblastního k zemskému trhu*. In: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, s. 73–83. [jks + jsn]

zdobené sklo, produkt odvětví zlidovělé tvorby zahrnující v sortimentu sklářských výrobků pro lidové vrstvy především kusy s výraznou reprezentativní funkcí. Tato produkce vycházela z tradice vysoké technické a umělecké úrovně českého sklářství. Vznikla pod vlivem sklářské krize ve 2. polovině 18. a na počátku 19. stol., kdy ztráta odbytiště hluboce poznamenala strukturu sklářské výroby. Mnohé podniky se intenzivněji začaly orientovat na vnitřní trh a zákazníky ze společensky nižších vrstev. Středisky sklářství zůstávala severočeská (Novoborsko, Jablonecko) a jihočeská oblast (Novohradsko, Šumava); významná právě z hlediska zaměření na zákazníka z lidových vrstev byla Českomoravská vrchovina (Březiny, Milovy, Fryšava, Budislav, Vříst, Lubné aj.), menší sklárny působily na Valašsku (Velké Karlovice) a v dalších moravských lokalitách (např. Úsobrno). K nejstarším výrobkům, dochovaným z konce 18. stol., náležely produkty zdobené emailovou malbou, především hranolovité lahvice zv. *prysky*, dále džbánky, číšky a holby, zdobené typickými motivy s lidskými figurkami, holubičkami, srdci a opatřené krátkými texty, vročením a jménem či iniciálami majitele. Ve 2. polovině 19. a na počátku 20. stol. se uplatnila také malba za *studena* olejovými nebo fermežovými barvami. Jako ohlas na proslulou uměleckořemeslnou produkci 1. poloviny 18. stol. se jeví nádoby z čirého skla zdobené mělkou řezbou, tj. *ručováním* (sklenice zv. *klíče*, číše, holby aj.), kde se uplatňuje jednoduchý rostlinný dekor, rustikalizovaný slohový ornament,

lidské figurky, jelínky a nápisy s věnováním, letopočtem, iniciálami nebo jménem majitele či různými průpovědkami. Do prostředí lidových vrstev také patří válcovité sklenice s červenou lazurou doplněnou bílou a zlatou malbou, které vznikaly převážně v 50. a 60. letech 19. stol. Velkou skupinu výrobků příznačných pro sledované prostředí tvoří užitkové a dekorativní předměty často z barevného skla, tvarované za horka mačkáním, tažením a stříháním žhavé skloviny, natavováním vláken, nálepů, zatačováním barevných kousků skla (brokováním), plastickými štípanými detaily atd. Do této skupiny výrobků patří např. láhve z čirého skla s úzkým hrdlem, v jejichž vnitřku byla vymodelována figurka ženy nebo zvířátka, dále hrnky, misky, dózy, slánky, cukřenky, karafy, stojany petrolejových lamp, svícny, mucholapky, košíčky, kroupky aj. Rozšířeny byly také ploché kapesní láhve s česaným nebo brokovaným dekorem, používané nejčastěji na šňupavý tabák. Na okraji sklářské produkce určené pro bezprostřední okolí hutí nebo místní trhy vznikalo *sklo volných chvíl*: pestrá vajíčka, dýmky na pití pálenky, ženské nebo zvířecí figurky, těžítka se zatavenými květy nebo motýly anebo jednotlivé květy, které se zapichovaly do nádob s pískem. Tyto výrobky pocházejí hl. ze skláren na Českomoravské vrchovině a časově spadají převážně do 2. poloviny 19. stol. V lidovém prostředí se dále používalo amalgamové sklo zv. *kočičí stříbro*; toto tenkostěnné foukané sklo s amalgamovou vrstvou stříbrné nebo zlaté barvy se tvarovalo do podoby čísek, pohárků, svícňů i krucifixů. Postupující automatizace sklářské výroby zpřístupňovala sortiment výrobků stále širšímu okruhu konzumentů. Na konci 19. a na počátku 20. stol. se začíná uplatňovat masová produkce lisovaného skla a dalších dokladů nových technologických postupů. Tak se zcela vytráčí skupina sklářských produktů, jež vznikaly většinou na objednávku a měly buď památečný charakter, nebo hrály roli předmětů zdůrazňujících tradovaný úkon v rámci zvykoslovných projevů (svatba, narození dítěte, hody; prysky, klíče, stárkovské láhve).

Lit.: J. F. Svoboda: *Horácké sklo*. NVČ 21, 1928, s. 64–93; K. Herain: *Lidový projev v českém sklářství*. VL 4, 1952, s. 1–17; N. Melniková-Papoušková: *Lidové a periferní sklo*. VL 4, 1952, s. 18–57; J. Žďárský: *Z historie východočeských skláren*. VL 4, 1952, s. 85–93; J. Kapusta: *Sklářství na Horácku*. Polička 1971; A. Kába – J. Medková: *Sklářství na Vysočině*. Jihlava 1972; F. Lipp: *Bemalte Gläser*. München 1974; M. Šulcová: *Lidové malované sklo z Českomoravské vrchoviny*. Ars vitraria 6, 1978, s. 41–49; J. Medková: *Povídání o českém skle*.

Praha 1979; V. Kudrlička – J. Záloha: *Umění šumavských sklářů*. České Budějovice 1987; K. Strellec: *Historické flašové sklo*. Martin 1992; LKM-VM, s. 247. [ak]

zdraví, rovnovážný stav tělesných a duševních funkcí u člověka i všech ostatních živočišných druhů (homeostáza). Jeho porušením vzniká nemoc. I když byl osud člověka (a tím i jeho z.) v tradiční kultuře přisuzován vůli boží, ve smyslu sebezáchovy směřoval vždy veškerý zájem člověka k udržení dobrého zdravotního stavu vlastní osoby i nejbližšího okolí. K tomuto účelu vznikla určitá pravidla životosprávy (hygiena), podle dalších zkušeností se člověk snažil nemocím předcházet (prevence či profylaxe) a v případě onemocnění dřívejší rovnováhu různými léčebnými způsoby zase obnovovat (kurativa). Názory na péči o z. se měnily podle civilizačních stupňů, a tak vznikaly celé soubory životních rad a zásad, které se namnoze uchovaly v podobě rčení, pořekadel a přísloví udržovaných tradicí a později i znalostí písma. – Z. je od starověku spojováno s přáním štěstí a je také součástí všech evropských pozdravů a přání. V českém jazyce vyjadřuje přání z. již samo slovo *pozdrav* a jeho obsah. O vytvoření hlavních životních zásad týkajících se z. se zasloužila pro středověkou j. a střední Evropu zejm. *salernská lékařská škola*, která je šířila v podobě krátkých, snadno zapamatovatelných latinských veršů (*Regimen sanitatis Salernitanum*). Zprostředkovávala tak evropské kultuře i preventivní a léčebné znalosti z antiky a z kultury arabské. V českých překladech (od 16. stol. tištěných) ovlivnily tyto verše všechna další díla o zdravotědě. Úplný překlad vyšel v populární formě u Daniela Adama z Veleslavína 1587 (*O zachování dobrého zdraví kniha školy salernitánské*), 1. vyd. již o něco dříve u F. Milithalera v Olomouci. Zčásti byly veršy známy dávno, ovlivnily i latinsko-český *Klaretův slovník* ze 14. stol. a zlidověly. Tzv. spravovědy, zdravotnědy či regimenty zdraví, zprvu rukopisné, se rozšířily až tiskem. 1544 byl např. vydán *Regiment zdraví sepsaný Křišťanem z Prachatic (Lékařské knížky z mnohých knih lékařských vybrané)*; velmi populární byly také jeho tištěné a později i značně pozměňované zdravotní návody a rady (*Jadra*). Častých vydání dosáhla česká úprava Rancioviova latinského díla od Adama Hubera z Riesenbachu *Regiment zdraví čili Správa užitečná* (1558). O zdravých zásadách pojednávali různí autoři i v tzv. tělovědách, např. v 16. stol. Matouš Dačický, v 17. stol. J. A. Komenský. Od doby Veleslavínovy vycházely každoročně populární kalendáře, které postupně doplňovaly obecné zdravotní představy. – Lidové názory na z.

netvořily v tradiční kultuře ucelený systém. Byly směsí zkušeností, pověr, předsudků a protimluvů. Předávaly se formou ustálených rčení, pořekadel a přísloví. Za známky z. jsou považovány jasné oči, červená tvář či uši, růžový a nepovleklý jazyk, někdy i teplá a vlhká ruka. Rčení *je krev a mléko* konstatuje výborný zdravotní stav, ale obecně bylo nežádoucí hovořit pochvalně o z., aby se *nezakřiklo (neušklo)*. Za známku zdravého mozku byl považován rozum, dítěti prý zaručovalo stále z. jen mateřské mléko. Různá úsloví vyjadřují vratkost a pomíjivost z. (*zdravý dnes, zítra kdes; jedno je zdraví, a chorob sto*), cenu z. (*zdraví je největší dar od Pána Boha; zdraví není penězi k zaplacení; hádanka máš mne, nedbáš mne, ztratíš mne, poznáš mne*) a rady k uchování z. (*střídmost je matkou zdraví; stravou prostou zdraví a síla rostou; máslo kraví je pro zdraví; varuj se příliš zdravých krmí, dobrých lidí a velkého štěstí; kdo zdraví z léků nabývá, u toho stálého přebytku nemívá*). Za hlavní podmínku dobrého z. je považována zdrženlivost ve všech tělesných požitcích a zdůrazňována nutnost práce. – K prevenci z. směřovala řada magických praktik z výročního zvykosloví: na svátek Tří králů (6. 1.) třikrát polknout svícenou vodu, na Květnou neděli tři posvěcené kočičky nebo se umýt před východem slunce v proudící vodě, na Bílou sobotu se umýt vodou či sněhem právě ve chvíli, kdy se v kostele zvoní na Gloria; divotvorná moc je přisuzována vodě v noci před svátkem Jana Křtitele (24. 6.). Z. měl chránit i pentagram (*muří noha*), kdežto hexagram byl užíván jen proti padoucnici (fetišismus). Celoživotní z. mělo dítěti přinášet křestní jméno (na Poděbradsku proto nebylo dááno jméno Ludmila). Přežívaly představy, že zdravé a mladé tělo může část své životní síly přenést na druhého člověka (biblický příběh o králi Davidovi), z toho plynul obyčej oblékat košili zdravého člověka rekonvalescentovi a přikládat např. kožku z čerstvě zabitého kotěte či šteněte na prsa nemocného tuberkulózou. Za příznak z. je považováno i opálení (*očadnutí*) sluncem. Zatímco účinky slunečního působení na z. byly posuzovány kladně (*kam slunce nechodí, tam chodí lékař*), v otázce větrání interiéru, spaní při čerstvém vzduchu apod. panovala řada předsudků. – Lidový názor na z. byl sice v podstatě podložen praktickými zkušenostmi, mnohé v něm však opravily poznatky oficiální medicíny. Jednotný výklad stále neexistuje; od počátku 80. let 20. stol. se jej snaží ustálit *Světová zdravotní organizace (World Health Organisation)*, a to podle jednotlivých *Národních programů zdraví*. *Ottavská charta* (přijata 1986) rozšířila pojem podpory z. definicí: *Z. je proces,*

který má všem lidem umožnit větší míru samostatného rozhodování o něm, a tím zvýšit i jejich schopnost z. posilovat.

Lit.: Č. Zbrt: *Staročeská tělověda a zdravotní věda*. Praha 1924; J. Čizmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; *Regiment zdraví / Regimen sanitatis Salernitanum*. Vyd. P. Kuchar-ský. Praha 1982; L. Salačová: *Zdraví v nové perspektivě*. Praha 1994. [jin]

zeleň, v lidové kultuře dřeviny a jejich části, které se uplatňovaly v obřadech a obyčejích vázících se ke kalendářnímu cyklu a k životu člověka. Zelená ratolest je starobylým symbolem vegetační síly, regenerace, růstu a zdraru. Za takovou platila už v obyčejích antického světa: staří Římané se k Novému roku obdarovávali snítkou stálezeleného břechtanu nebo vavřínu (zv. *strena*), jež znamenala příslib dobrého počátku a zdraru všeho konání. Starobylou symboliku z. využilo křesťanství a vělenilo do liturgie Květné neděle (svěcení ratolesti). Olistněné větve a stromky jsou v obyčejích často nazývány *májky*. – Zimní z. se vázala hlavně k vánočnímu času. Ještě ve 20. stol. bylo v krajích jihových. Moravy zvykem, že pastýř roznášel po staveních březový prut (*březovec*, *březák*) s přáním zdraví a rozmnožení majetku. Někde k němu přivazoval větvičku tisu. Hospodyně brala od pastýře prut rukou překrytou zástěrou, aby se jeho magická síla neztratila. Prut z pastýřské koledy se uschoval v domě, na jaře se jím vyháněl dobytek na pastvu. Hospodář jím otloukal (*budil*) ovocné stromy a odříkával přitom přání, aby byly úrodné. Na jihozáp. Moravě roznášel pastýř o Vánocích jedlové chvojky, které hospodář zavěšoval v chlévě nad krávy, aby se mu dařily. Podle počtu větviček usuzoval, kolik se narodí telátek. Zvláštní moc byla připisována jedlové větvičce o třech vrškách, ozdobené stužkami, někde i obrázky (*ščěstí*, *ščastička*). Na Štědrý den ji přinášeli do domů koledníci s blahopřáním (Slezsko, Valaško). Dávala se za obraz v domě nebo se jednotlivé vršky roznesly po stavení a do chléva, aby ochraňovaly hospodářství pro celý rok. Do okruhu zimní z. patří kolednický *proutek*, který na Horácku přinášeli chlapi hospodářům s přáním, aby jim narostl na poli dlouhý len. Vrbový proutek byl po celé délce prostrkán krátkými špejlemi s útržky pestrobarevných hadříků a nabobtnalým hráškem na konci. Zjara ho pak hospodář zasazoval do lniště (Humpolecko, Dačicko). Zvláštním druhem vánoční z. jsou větve z ovocných stromů (višně, třešně) užívané k věštibám, zvl. milostným. Děvčatům, která je řezala na den sv. Ondřeje nebo sv. Barbory a dávala narašit do vody, měly odhalit, zda se v příštím roce vdají. Nad větvičkou odříkala dívka své

přání a vykvetla-li na Štědrý den n. Boží hod, věřila, že se jí splní. Rozkvetlou snítku si dívka dala za šněrovačku, když šla na půlnoční mši, a jejím ženichem se měl stát chlapec, který větvičku první uchytil. Třešň a višň platily v lidové tradici za symbol lásky. Také se věřilo, že při jitřní mši v den Božího narození lze skrze rozkvetlou větev višně svinutou do kruhu uvidět čarodějnice, obrácené zády k oltáři. Mezi horníky na Kutnohorsku bylo zvykem obětovat tři rozkvetlé třešňové větvičky sv. Barboře, aby je chránila před úrazem. – K jarním formám z. patří ozdobené jehličnaté stromky (*létečka*, *líta*) při obchůzkách děvčat, vrbové pletence (*žily*, *korbáče*, *tatary*) užívané při pomlázce. Velikonočním prutem se šlehal také dobytek (Hlinecko). Podle lidové víry se síla zeleného prutu dotykem přenášela na živou bytost (kontaktní magie). Očistný význam byl přikládán *pašijovému pometlu* z vrbových n. březových prutů nařezaných na Velký pátek ráno před rozedněním. Vymetalo se jím smetl a nečistota ven z domu. Větve posvěcené na Květnou neděli, hl. jívové (*kočičky*, *kocanky*), svazované podle různých krajových zvyklostí umně do kytice (*palma*, *beran*, *koště*, *kytka*, *bahníř*), přinášely podle lidové víry zdar a ochrannou sílu. Dávaly se za obrazy a kříže, za okna, pod krov stavení i stodoly, za trám ve chlévě (aby neuhodil blesk), do hromady obilí na sýpce (aby je myši nepožraly), vkládaly se do základu stavby (Opavsko) i na hroby. Zastrkávaly se spolu s dalšími pruty z posvěceného svazku (např. stěmchou, chvojkou, lískou) do osetého pole, aby ochránily úrodu před krupobitím, housenkami, snětivostí a podpořily vzrůst vegetace. Stejný účinek měly křížky, zhotovené z vrbových proutků. Někde bylo zvykem, že hospodář otíral svěceným jívovým prutem stromy, aby nesly ovoce. Také další větve z posvěceného svazku měly ochranný význam: např. jasanová se házela do studní, sklepů a pod práh, aby se tam nedržela havěť, klokočovou dávala hospodyně do máselnice, aby při stloukání neškodily čarodějnice. – Hluboko do 20. stol. přetrvával zvyk zastrkovat v předvečer svátku sv. Filipa a Jakuba (1. 5.) zelené ratolesti za okna a dveře domu, na střechu za trámy, ke chlévu, do hnoje apod., aby chránily před škodlivým působením čarodějnic. Podle krajových zvyklostí se používaly větve z lípy, stěmchy, břízy, černého bezu, hlohu, jalovce aj. Někde se pod práh stavení dával křížek z proutků angreštu nebo jasanu, např. na Mladoboleslavsku. – Podobné ochranné účinky měly také v lidových představách lipové, březové někde i modřínové stromky, které se stavěly o svátku Božího těla k oltářům a kolem cest, kudy procházel kněz s Nejsvětější svátostí. Větve z božítelových

májek se dávaly za obrazy, aby ochránily dům před bleskem, do pole, aby len vzrostl tak vysoký, jak dlouhý byl prut, ze silnějších se dělaly roubíky na vázání snopů. Ochrannou funkci měla také svatodušní z. V č. zemích bylo zvykem dávat lipové n. bezové májky za okna, za obrázky, na dveře. Letnice se proto nazývaly *zelenými svátky* (*pod zeleným*) a zdobení domu *májením*. Podle křesťanského výkladu, rozšířeného v lidové tradici, se tak dělo proto, aby měl sv. Duch v podobě holubice kam usednout. O přinášení stromků (májek) do kostela o letnicích zpravují prameny ze 16. stol. – Některé keřovité rostliny se vázaly k životu a smrti mladých lidí. Tak se jako svatební z. uplatňoval rozmarýn, později myrta, buxus (lid. *krušpánek*), někde také jalovec, který byl využíván při očistných praktikách (vykuřování jalovcem). Obřadní užití rozmarýnu vycházelo z víry v jeho ochrannou sílu. Věřilo se, že ostrá vůně rozmarýnu zahání zlá kouzla. Ve středověku se používal na ochranu před morem. Snítkou rozmarýnu byli označováni svatebčané, dlouhý prut označoval mládenectví ženicha, stočený do věnce panenství nevěsty. Rozmarýnové pruty se zaplétaly koním do hřívy, ovinovaly kolem družbovské hole, rozkošatělá větvička nebo samotný stromek se zastrkávaly do svatebního koláče, jak tomu bylo např. na hostýnském Záhoří. Zvlášť se cenil prut rozebraný na vrcholku do tří vršků. V některých českých krajích se rozmarýn užíval jako zdobný a významový prvek při zábavách mládeže o masopustu či katěfinském svátku (*rozmarýnové*, *rozmarýnka*), místy na Moravě i při hodech. Na Brněnsku se stromek rozmarýnu stavěl do středu hodovní místnosti, vyplácel se a získala jej dívka, která dala nejvíce. Vyjádřením sympatie byl proutek rozmarýnu, který děvče přineslo svému chlapi k posvěcené muzice (Valaško, Haná). Děvčata si keřík pěstovala doma za oknem. – Rozmarýn, myrta i buxus představovaly i pohřební z., a to v případě úmrtí svobodných mladých lidí. Nebožtík mívával rozmarýnový věnec na hlavě i v rukou, mládence, kteří nesli rakev, zdobila větvička rozmarýnu nebo myrty připjatá na kabátě, kterou pak házeli do hrobu. Rozšířena byla představa, že keřík rozmarýnu, z něhož se použily pruty k pohřbu, uschne. Se smrtí a s pohřbem se spojoval také barvínek (zimozelen, brčál). Dával se zemřelým do rakve, zvl. dětem, věnce z něho se kladly na hroby, vysazoval se na rovech. Používal se proti očarování dětí. – Zvláštní symboliku má z. typu máje, vánočního a svatebního stromu.

Lit.: P. Sobotka: *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských*. Praha 1879; J. Košťál: *Rostlinstvo v podání prstonárodním*. Velké Me-

ziřící 1902; J. Vlasáková: *Rozmarina v lidových starých písničkách a zábavách na Mladoboleslavsku*. Boleslavan 5, 1930/31, s. 281–283; K. Pejml: *Rostlina průvodcem člověka od kolébky do hrobu*. Praha 1946; J. Kopáč: *Novoroční přání lnářům*. ČL 3, 1948, s. 35; J. Tomeš: *Rostliny v obyčejích a v léčitelství na Horňácku*. ČL 52, 1965, s. 193–205. [ev]

zelenina, souhrnný název pro rostliny, jejichž kořeny, stonky, listy nebo plody se využívají ve stravě čerstvé nebo kuchyňsky upravené. Jde především o rostliny pěstované, ale i planě rostoucí. Zprávy ze 13. a 14. stol. se zmiňují o řepě-tuřínu a o zelí-hlavatci. Obě plodiny se pěstovaly na polích a zahradách. Jedly se čerstvé, upravené kvašením, vařením. Řepa se též opékala nad ohněm. Lák z nakládaného zelí byl oblíbeným nápojem. Ze zelí a řepy se připravovaly především sytící pokrmy. V panských domech se podávaly k masu vařené i ve formě salátu. – Další z. jsou okurky; jedly se konzervované kvašením, z čerstvých se dělal salát. Z kořenové z. se užívala mrkev a pastinák (*pastinák*), spíše planě rostoucí (ještě ne celer); vyskytují se zmínky o špenátu. Matthioli uvádí v *Herbáři* (1562) špenát z lebedy a merlíku. V 16. stol. se do Čech dostala řepa-vodnice (*okrouhlice, plucna*), která ve stravě lidových vrstev doznala značné obliby a měla podobné využití jako tuřín a zelí. V dobách hladu se sušila, mlela a přidávala k chlebové mouce. – Mezi nejstarší, hojně využívanou z. patřil česnek a cibule. I ty se jedly syrové, hl. k chlebu a sýru, přidávaly se do polévek, omáček, k masu. Obliba česneku byla posílena vědomím, že má léčivou i magickou moc. Proto se vyskytuje i v pokrmech štedrovečerní večeře. – Významné místo ve stravě zaujímal křen, planě rostoucí i pěstovaný. Místy šlo o celé křenovny (o malínské nedaleko Kutné Hory se zmiňuje Balbín koncem 17. stol.). Křen byl zastoupen jak v městské, tak ve venkovské kuchyni. Dokládají to např. křenová struhadla a pánve na křen v pozůstalostních inventářích. Strouhaný křen se jedl k ovaru při zabičkách, k drobům, k uzenému masu, k sušené tresce apod. Předkládal se buď samotný, nebo smíchaný s postrouhanými jablky a příkyslený (*vejmrda*). Byl i přísadou do pokrmů. Smetanová křenová omáčka, někde s hrozkami, jinde s ořechy, patřila mezi slavnostní jídla podávaná především o svatbách a posvícení. – Zmínky o pěstovaných a konzumovaných druzích z. uvádějí salát (bez bližšího určení) mezi pokrmy při pohoštění rychtářů, konšelů, při pořádání obecních počtů. Existují údaje o salátu z řechy s vařenými vejci. Salát se dělal i z mladých listů tuřínu a červené řepy. Některé druhy z. se konzumovaly jen tam, kde se pěstovala např. vinná réva

(polévka, mladé výhonky), chmel (výhonky dušené, vařené, salát), melouny, červené zelí. Více byla rozšířena tykev (dýně), užívaná na polévku nebo zasmažená jako samostatné jídlo, popř. jako salát (zaváření dýně ve formě kompotu patří mezi mladší způsoby konzervace). Také brukev (kedluben) se upravovala jako zelí a jedla se i dušená, zasmažená. Vzácnější druhy z. se uplatnily v kuchyni šlechtické a měšťanské (štěrbák, chřest, artyčoky, čekankové puky). – Ve stravě venkovského lidu nebyla z. (kromě tradičních druhů) příliš oblíbena a ještě počátkem 20. stol. se její konzum omezoval na zelí, řepu, mrkev, česnek, cibuli, okurky, křen, petržel a celer, v zelinářských oblastech i na jiné druhy. Řepa, mrkev, brukev, ředkev a černý kořen se jedly syrové i kuchyňsky upravené. Surová mrkev sloužila k ukojení hladu a žízně, hl. dětí. Dušená se zahušťovala a byla samostatným pokrmem nebo přílohou. Podušená sloužila jako nádivka do pečiva, podobně jako řepa a zelí. Sušenou mrkví se posypaly pokrmy. Někde ji nazývali *mrkvový perník*. Z mrkve se vařil i sirob. *Mrkvánky* nebo *mrkvance* bylo pečivo, jež se pojilo k tzv. mrkvové pouti. – Na Moravě a ve Slezsku byly oblíbeným pokrmem zelené fazolové lusky, vařené vcelku nebo pokrácené a zahuštěné. Dozrálých fazolí se využívalo na polévky, na salát, upravovaly se nahusto jako pokrm. V Čechách se ještě v polovině 19. stol. nazývaly *ledvinkový hrách*. – Ve stravě středních městských vrstev byla z. zastoupena ve větší míře. Některé druhy z. a znalost úprav převzaly od vyšších vrstev, získaly je z návodů a receptur uveřejňovaných hl. od konce 19. stol. v kalendářích a časopisech i z restaurací a některých hospod. Z tehdy ještě vzácnějších druhů to byl celer, pór, květák, brokolice, kapusta, červená řepa (*cvikla*). Někde si nakládali zelí, okurky. Běžně se používala zelená petrželka, pažitka, *ošlejšch* (druh jedlé cibule), kopr. Většinu z uvedených druhů postupně přejímaly dělnické rodiny ve městech a v příměstských obcích, ale ne ve všech úpravách, ať z finančních, či časových důvodů. – Plodinou, která se začala konzumovat až ve 20. stol., byla rajská jablka (dříve byla okrasnou rostlinou). Zpočátku měly její plody jediné upotřebení: nakládaly se do octa a vařila se z nich rajská omáčka, popř. polévka, postupně přibýly i jiné úpravy. Surová rajčata se začala jíst až v období meziválečném, stejně jako paprikové lusky. Ty se také plní mletým masem a podávají s rajskou omáčkou. Ve 2. polovině 20. stol. se ujal olečo, čalamáda aj. – V poválečných letech se z. a pokrmy z ní začaly více konzumovat. Ve městech byl v prodeji poměrně široký sortiment z. u zelinářů, na trzích, v obchodech. Rozšířilo se zahradaření a chalupaření. Výpěstky (i ze skleníků) se většinou spotřebují doma, někteří je zčásti

prodají. Koncem 20. stol. pronikla z cizích kuchyní některá z. (patizony, cukety, baklažány) i pokrmy (pizza). Běžně se konzumuje i z. mražená, konzervovaná, v kyselém nálevu nebo sterilovaná, buď doma zavařená, nebo koupěná. Dříve se z. konzervovala převážně solí nebo sušením, na zimu se kořenová z. uchovávala ve vlhkém písku. Některé druhy z. jídelníčku vymizely (topinambury, některé druhy řepy). Změnily se i způsoby úprav: dušení a smažení převládá nad vařením, z. se neopéká nad ohněm a na plotně. Hojně se využívá už připravené mražené zeleniny, uchovávané v domácích mrazničkách. Konzum z. se zvýšil také díky zdravotnické osvětě. Rozdíl ve spotřebě a úpravách z. existují na konci 20. stol. spíše mezi generacemi než mezi městem a venkovem.

Lit.: P. O. Mattioli – T. Hájek z Hájku: *Herbář, jinak bylinář, velmi užitečný*. Praha 1562. Výbor Praha 1982; J. Krbec: *Malý zelinář*. Praha 1841; Č. Zibrť: *Gallašovy paměti o moravské selské i měšťanské stravě r. 1826*. ČL 28, 1928, s. 52–63; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; J. Petráň: *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 17. stol.* AUC PhH 1964, s. 65–67; H. Kubálková: *Strava vesnického lidu na středním Polabí*. Poděbrady 1972, s. 12, 17, 25. [jš]

Zelený čtvrtek, Velký čtvrtek – sváteční velikonoční den ve Svatém týdnu a první den tzv. svatého třidení. Křesťanským svátkem ho ustanovil 692 papež Leo III. Ve středověku (podle J. Gebauera ještě koncem 14. stol.) se užívalo staročeské označení liturgického původu *Velký čtvrtek (dies magnae festivitatis)*. Podle A. Václavíka je to jeden z hlavních dnů tzv. jarního novoročí, mimokřesťanského původu, spjatého s počátkem zemědělských prací. Strach z mrtvého v domě nebo v obci na Z. č. byl projevem obav z narušení nového hospodářského roku. V lidové víře přežilo do 20. stol. povědomí o Z. č. jako o dni vhodném pro zahájení zemědělských prací (orání, setí hrachu); také trhání bylin na Z. č. umocňuje jejich blahodárný účinek. Výklad názvu *zelený* není jednoznačný, ale odvozuje se z více základů: jako *dies viridium* pochází podle středověké církevní tradice od označení kajících se hříšníků první jarní zelení; na Popelčnický středu byli vykázáni z chrámu jako zavržení, mrtví pro eucharistii, a na Z. č. opět přijati do společenství církevní obce (v symbolické rovině zase živí, proto zv. *zelení*). Zelená je barva mešního roucha kněze na Z. č. Někteří badatelé vysvětlují původ názvu od požívání zelených pokrmů v tento postní den, též známého obřadního jídla (*přesnic*) židovských Velikonoc. Ústředním bodem evangelické liturgie je památka Poslední večeře Ježíšovy, v katolic-

kém ritu k ní přistupuje svěcení olejů, vajec a historický obřad umývání nohou starcům (podle počtu 12 apoštolů), vykonávaný již Přemyslem Otakarem II. ve 13. stol. a znovu doložený v Praze 1582. Lidové obyčej Z. č. jsou vesměs společné všem třem vrcholným dnům Svatého týdne, které jsou chápány jako jeden celek a které Z. č. jako den přelomový otevírá. V české lidové tradici začínal Z. č. ranní modlitbou *na zeleném drnu* v zahradě před východem slunce (ojediněle jsou zprávy o večerní modlitbě), konanou podle lidové víry přelomu 19. a 20. stol. na památku Kristových modliteb v zahradě Getsemanské. Křesťanská modlitba bývala někde zakončována líbáním země. Na to často navazovalo obřadní umývání v tekoucí vodě (v potoku, řece, také u studny; jsou též zprávy o umývání v mléce) za uchování tělesného zdraví i krásy. Nemocným přinášeli k umývání pramenitou vodu domů. Umývání se konalo mlčky (*voda mlčavá*) nebo s krátkým zařikáním. Těžiště této tradice se přeneslo na Velký pátek. Jako výraz dominantní velikonoční myšlenky očisty a obnovy má mnoho forem společných pro předvelikonoční přípravu (umývání a kropení dobytka, interiéru domu, vymývání máselnic aj.). Její součástí byla i očista domácnosti a chlévu na Z. č. (vymetání *pašijovým koštětem*, tj. novým březovým koštětem vyrobeným v pašijovém týdnu, hlučení hmoždíři nebo klíči proti havěti a nečistotám, ochranná znamení kříže na dveřích stáji proti čarodějnicím). Z. č. byl také posledním možným dnem předvelikonočních příprav, jen místy už platily zákazy prací. Přelomovým okamžikem Z. č. je Gloria při slavnostní mši, kdy naposledy znějí zvony a podle lidové víry pak odlétají do Říma (je to také jedna z výjimečných příležitostí k tradičnímu třesení stromy pro zajištění úrody). Kostelní zvony mlčí až do velikonoční vigilie Vzkříšení, zhasínají se svíce, zahalují se nebo se alespoň nezdobí oltáře. Nastává posvátná doba klidu a pústy (odstraňovaly se váhy od hodin, aby v domě netikaly, na Valašsku se sundávaly ovcím zvonce) a také výlučná doba bohaté rozvinuté tradice velikonočního hrkání chlapců, spojeného též s obyčejem honění Jidáše. Povaha Z. č. jako výlučného a postního dne se projevuje také ve stravě, jíž byl v tento den připisován zvláštní ochranný a blahonosný význam. Obecně rozšířená je tradice zelených pokrmů (zeleniny, hrachu, mladých kopřiv, zelí a špenátu, který ve 20. stol. pod městským vlivem vytlačoval luštěniny a převládí i na venkově). Požívání *jidášů*, obřadního pečiva různých tvarů (točených či pletených jako napodobení Jidášova provazu), bylo často spojeno s užitím medu jako magického ochranného prostředku (označení *jidáš* se přenášelo i na

skývu chleba s medem). Jedly se na Z. č. ráno nalačno nebo po mši a stejné sousto patřilo dobytku a studnám (za čistou vodu). Ochranný význam medu, který se neměl kupovat, ale vyprosit, se na Z. č. projevoval kromě přímého požívání také formou mazání (nohou, žil na ruku a nohou, obličje, ojediněle jsou zprávy o mazání dobytka medem), méně pak jako znamení kříže medem na čele. Med patřil také k dalšímu tradičnímu pokrmu Z. č., sladké kaši, která byla podle tradice právem chudých. Hostiny chudých (též *žebrácké hostiny*) na Z. č. jsou doloženy již s obřadem umývání nohou starcům ze 13. stol., z více panství pak od 16. stol. Pod označením *sladká kaše* bylo později chápáno obecně jídlo, jímž byli na Z. č. podělováni poddaní a žebráci. V lidovém prostředí je známa tradice obdarování pastýře na Z. č. kaší a pečivem. Někteří badatelé formulovali hypotézu o souvislosti žebráckých hostin s velikonočním kultem zemědělných předků. Z. č. jako den milosrdenství a obdarování je vyjádřen v tradici posílání darů. Z panského prostředí 16. stol. jsou jako *dary Zeleného čtvrtka* doloženy knihy a velikonoční pokrmy (beránek, jeřábek). K lidové tradici Z. č. patří podle zpráv z 19. a 20. stol. obdarování chudých a zejm. dětí. Nejrozšířenější formou je hledání skrýší dětmi v zahradě po ranních modlitbách pod širým nebem nebo po návratu z kostela (vejce nebo sladkosti naděluje *Pánbíčková slepička*), v některých slezských obcích chodí děti *na škrobanka* (hledají tzv. hnízdečka s vejci, penězi a cukrovím, většinou na poli) až na Velikonoční pondělí. V městském prostředí se místy ujímá německá tradice velikonočního zajíčka, který naděluje vejce (i jiné dary). Na Z. č. je obecně rozšířen obyčej hrkání a klapání chlapců, v některých krajích (na Horácku, na vých. Moravě) koleda chudých dětí, koleda pastýřek s rozdáváním *pašijových prutů*, ze 17.–19. stol. je v č. zemích doložena kantorská a žakovská koleda.
Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčaje, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní*. Praha 1889, s. 71–77; J. Soukup: *Obřad umývání nohou na Zelený čtvrtek na Hradě pražském ve 13. století*. ČL 16, 1907, s. 286; V. Kozák: *Velikonoční týden v Železnici a okolí*. ČL 24, 1924, s. 251–253; A. Václavík: *Výroční obyčaje a lidové umění*. Praha 1959; M. Ludvíková: *Formy postu v lidovém prostředí*. FE 26, 1992, s. 43–47. [vf]

zelí 1. hlávkové, odrůda brukve zelné s velkou hlávkou, používaná v různých úpravách jako zelenina; **2.** pokrm připravovaný z této zeleniny, jehož kuchyňská úprava patřila mezi všeobecně rozšířené a časté. Upravovalo se jednak v čerstvém stavu, jednak nakládáné, konzervované kvašením. Čerstvé z.,

pokrájené a podušené, se užívalo jako náplň do pečiva (*zelníky, zeláky, kapušníky*). Někde drobně pokrájené z. přidávali do těsta. Na zelných listech se peklo lité těsto, když se roztápěla pec, někde do lupenů zavjeli zbytky chlebového těsta (*podlésníky, podlupníky, laty*), později byly z řídkého těsta bramborového. Na j. Moravě dělávali podlupníky z těsta kukuřičné mouky, někde je pekli v troubě. V chudých domácnostech upotřebili i košťál (*hlub*), který se postrouhal, dusil a zahustil. Kvašené z. (na Vysocku v Krkonoších pěstovali a nakládali i červené, vyhlášené bylo ropachtické modré z.) mělo několikero použití. Voda, která se z něho během kvašení odebírala (*zelnice, zelouka, kyslica, kapusnica*), se pila jako lahodný a zdravý nápoj např. při horečce. Někde ji svařovali a pili proti kašli. Studené z. v hadříku se přikládalo při bolestech na hlavu apod. – Kyselé z. bylo, zvl. na vesnici, denním pokrmem. Syrové se jedlo samotné (v pústu i vícekrát denně) nebo v kombinaci s hrachem, bramborami, chlebem, jako příloha ke knedlíkům a masu. Ze zelnice, někde s trochou z., se připravovaly polévky na několikery způsob. Na Moravě a ve Slezsku se vařené z. zahušťovalo jíškou ze slaniny, v Čechách ze sádlu. Zatímco v prvním případě bylo z. kašovitě, ve druhém mělo spíše tužší konzistenci a také chuťově se odlišovalo (*moravské a české zelí*). Na vesnici bývalo vařené z. hlavním sytícím pokrmem, ve městě přílohou ke knedlíkům, k masu. Na konci 20. stol. není konzum z. tak častý jako ještě v období meziválečném, kdy si je nakládali i v městských, hl. v dělnických domácnostech. Na vesnici i v menších městech si z. nakládají stále, ale v daleko menším množství. K přípravě pokrmů (s výjimkou polévek) se dnes z. užívá zřídka. Kyselé z. se prodává v igelitových sáčcích, ale jeho chuť se nevyrovná z. domácímu.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 28–29; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945, s. 281–288, 429–430, 485–486, 539–540, 551–552; M. Ludvíková: *Lidová strava na Kloboucku a Ždánicku*. Mikulov 1967; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 74–79.

[jš]

zelinářství, pěstování zeleniny v zahradách, na polích nebo ve specializovaných zahradnictvích; též odvětví zemědělské výroby, popř. obchod se zeleninou a nauka o pěstování zeleniny. Na území č. zemí se z. vyvíjelo od původního pěstování různých druhů zeleniny v domácích zahradách pro vlastní potřebu, přes pěstování některých druhů na polích pro prodej při značně specializovaném zaměření, až po pěstování úzce vymezených výrobků (předpěstování sadby,

šlechtění a semenářství, rychlení). Tradičními druhy zeleniny jsou: zelí, kapusta, mrkev, celer, petržel, cibule, česnek, řepa vodnice, tuřín (*kvaka, kolník*), okurky, hrách, některé kořeninové druhy a později další. Existují doklady o vývozu některých druhů (cibule, ředkev, mrkev) i jejich semen (cibule, mrkev) z Litoměřic do Saska v 1. polovině 16. stol. a o zaměření některých vesnic v oblasti Roudnicka na pěstování zeleniny a jejich semen v 16. a v 17. stol. – Z. se záhy prosazovalo v některých klimaticky příznivých oblastech. Ve 2. polovině 19. stol. se na Žatecku pěstovaly zvl. okurky a brukve, Všetatsko, Mělnicko a okolí Brandýsa n. Labem vynikaly pěstováním cibule a česneku; z. prosluly i další oblasti v Čechách: Litoměřicko, Hradecko, Jičínsko, Hořicko, Roudnicko, Tereziňsko, u Plzně Křimice, Malín na Kutnohorsku, Bolešlavsko; na Moravě pěstováním okurek vynikalo Znojemsko, Bzenecko a Břeclavsko, chřestu Ivančice. – Ve venkovských zahradách hospodyně většinou pěstovala druhy potřebné pro kuchyň a odpovídající místním klimatickým podmínkám. Semeno nebo jiný materiál k výsevu či výsadbě si pěstovala sama, popř. získávala výměnou a koupí. V zahradě na venkově se obvykle pěstovalo zelí, kapusta, mrkev, celer, petržel, cibule, česnek, hrách, fazol, červená řepa, ředkev, v teplejších oblastech okurky a tykve, z kořeninové zeleniny pažitka, kopr, event. saturejka, majoránka; kmín se často sbíral, vysazen byl křen a libeček, šířilo se pěstování hlávkového salátu, kedlubnů, později špenátu, rajčat a papriky. Zelí, tuřín a řepa vodnice se obvykle pěstovaly i pro dobytek. – Plocha věnovaná zelenině se do r. 1918 v č. zemích odhadovala asi na 26–31 tisíc ha, přičemž na dvou třetinách se pěstovalo zelí. Od r. 1920 se evidovaly jen plochy osázené zelím, okurkami nakládačkami, cibulí a česnekem, od r. 1930 také mrkví a s ohledem na potřeby Slovenska od r. 1934 též plochy melounů a tykví. 1930 se podle šetření zemědělských závodů v č. zemích zabývalo pěstováním zeleniny z 1,08 milionu všech závodů celkem 146 903 zemědělských usedlostí (88 861 v Čechách, 41 788 na Moravě a 16 254 ve Slezsku). – Od 20. let 20. stol. se velmi výrazně měnil poměr pěstovaných druhů zeleniny. 1920 bylo v č. zemích 15 400 ha zelí, v l. 1949–1953 jen 4 645 ha. Tehdy se také průměrně pěstovalo 862 ha kapusty, 730 ha kedlubnů, 1 442 ha květáku, 3 145 ha cibule, 740 ha česneku, 154 ha póru, 694 ha celeru, 514 ha petržele, 1 723 ha mrkve, 944 ha hrášku na lusky, 269 ha fazolů na lusky, 3 557 ha okurek nakládaček, 1 010 ha salátových okurek, 1 046 ha rajčat, 141 ha zeleninové papriky, 161 ha červené řepy, 652 ha špenátu, 63 ha ředkviček a ředkvi,

825 ha hlávkového salátu, 300 ha jahod, 36 ha chřestu, 13 ha křenu, 44 ha reveně, 47 ha melounů a 24 ha tykví. Řepa vodnice, tuřín a rané brambory, pěstované v rozsáhlých oblastech, se evidovaly neoddělitelně s dalšími plodinami, podobně jako hrách, fazol a čočka. Pro množství a skladbu zeleniny pěstované v přídomních zahradách nejsou dostatečně podrobné podklady. Změny poměru ploch jednotlivých druhů zeleniny úzce souvisely se změnami stravování převážně části obyvatelstva, s dovozem nebo vývozem některých druhů a sociálním vývojem.

Lit.: L. Langer: *Ekonomický průzkum Všetatsko-přívorské zelenářské oblasti*. Brno 1948; J. Peřtáň: *Zemědělská výroba v Čechách v druhé polovině 16. a počátkem 17. století*. Praha 1963; J. Křivka: *Poddanské ovocnictví a zahradnictví v dolním Polabí a Pooohří před Bílou horou*. Historický sborník Ústecka, monografie 1968, s. 1–15; *Zahradnický slovník naučný I–V*. Praha 1994–2001. [zt]

zemědělská soustava viz hospodářská soustava

zemědělské družstevnictví, svépomocné sdružování zemědělců v různých odvětvích činnosti. České z. d. náleželo k nejvyspělejšímu v Evropě. Ve struktuře zemědělských družstev se rozlišují místní zemědělská družstva a družstevní svazy. Existuje 5 základních typů místních zemědělských družstev. – K vytvoření *úvěrních* družstev vedl nedostatek levného úvěru, který byl největší brzdou rozvoje rolnických hospodářství. Finanční těžkosti rolníků se prohloubily zejm. po vypuknutí hospodářské krize 1878 s dlouhodobými důsledky, přičemž záložny mohly krýt pouze 2/5 potřebného úvěru formou hypoték, jinak byli rolníci odkázáni na soukromý úvěr s vysokými, často i lichvářskými úroky. Průkopníky družstevního typu úvěru byli F. C. Kampelík (1860) a záhy po něm Němec F. W. Reiffeisen, který založil již v r. 1861 první úvěrní družstvo v Heddendorfu. Podle nich byla zemědělská úvěrní družstva v českých oblastech nazývána *kampeličky*, v německých *reiffeisenky*. Kampelíkovy a Reiffesenovy myšlenky byly v č. zemích uvedeny v život v 90. letech 19. stol. V Čechách byly 1890 založeny první dvě kampeličky ve Rtyni a Německé Rybné. K r. 1896 existovalo v č. zemích 32 kampeliček, 1921 bylo již v Československu 4 259 kampeliček a v č. zemích téměř nebylo obcí, které by stály mimo okruh jejich působnosti. Kampeličky působily buď v jedné, nebo několika blízkých obcích. Mezi vkladateli mohli být i nečlenové, avšak půjčovalo se pouze členům. Kampeličky poskytovaly svým členům levné krátkodobé provozní

úvěry. – *Nákupní a prodejní* družstva se dělila na: a) hospodářská skladištní družstva, která vznikala postupně od 90. let 19. stol. na okresní bázi pro nákup zemědělských potřeb a prodej výrobků z rostlinné výroby. Družstva nakupovala za velkovýrobní ceny s režijní příirázkou a skýtala záruku kvality dodaných zemědělských potřeb (např. strojených hnojiv), a tím se stala šířitelem zemědělského pokroku. Družstva zbavila rolníky závislosti na obchodnících s obilím, umožnila jim vstoupit na trh jednotně a organizovaně a výhodněji zpeněžit zemědělské výrobky. Skladištní družstva byla vybavena velkými skladištními budovami, opatřeními moderním strojným zařízením na čištění a vážení obilí; b) družstva pro zpeněžení dobytka, která se rovněž zřizovala na okresní bázi; dobytek vykupovali od rolníků družstevní nakupovači; c) družstva pro zpeněžení vajec a jiných drobných zemědělských výrobků. Vykupovala a prodávala vejce, máslo, tvaroh a drůbež, měla své sběrné při kampeličkách, mlékárnách a skladištních družstvech. – *Zpracovatelská* družstva představují především družstva na zpracování a prodej mléka a mléčných výrobků a družstva na zpracování brambor. První česká mlékárna byla založena v Dolní Rovni již v 80. letech 19. stol. Ve svých počátcích se mlékárenská družstva rozšířila ve vých. Čechách. Na Moravě vznikla první družstevní mlékárna v Paloníně na sev. Hané. Již před 1. světovou válkou bylo moravské mlékárenské družstevnictví ekonomicky velice úspěšné. 1902 byla v Kroměříži zřízena odborná mlékařská škola. Existovaly tři velikostní typy družstevních mlékáren: velkomlékárna pro několik okresů, střední mlékárna pro jeden okres a malý podnik pro několik obcí. Největší českou rolnickou mlékárnou byla *Trojská mlékárna* (1913), která se v l. 1925–1926 přestěhovala do Holešovic; vlastnila v Praze přes 50 prodejen. K družstvům pro zpracování brambor patřily družstevní lihovary, škrobárny a sušárny brambor. Družstva odebírala brambory podle počtu upsaných podílů, počet podílů byl dán výměrou a jejich výše stanovena podle nákladů družstva. Kromě uvedených základních typů zpracovatelských družstev existovala ještě celá řada méně významných typů, např. družstva mlýnská, pekařská, družstva pro sušení čekanky, ovocnářská, lnářská aj. – *K provozním* družstvům patří družstva strojní, která zakupovala zemědělské secí a mláticí stroje s elektrickým, benzinovým nebo parním motorem a půjčovala je svým členům za poplatek. Podíly byly stanoveny podle výměry orné půdy a muselo jich být tolik, aby byl stroj zaplacen. Strojní družstva byla zakládána od r. 1890 a jejich rozšíření napomohly pozemkové reformy. Při první

pozemkové reformě vzniklo množství hospodářství, pro jejichž majitele byla strojní družstva zvláště výhodná. V první fázi druhé pozemkové reformy odešel značný počet zemědělských pracovních sil do pohraničí a zčásti je nahrazovaly nově zakoupené stroje strojních družstev. Družstva si v této době pořizovala též traktory. K provozním družstvům náleží také družstva elektrárenská, pro rozvod elektrické energie; měla velký význam pro elektrifikaci venkova, někdy při nich byly zakládány též strojní odbory. – Zemědělská výrobní družstva (ZVD) vznikla převážně v souvislosti s pozemkovými reformami. Z první pozemkové reformy jim byly přidělovány některé dvory do nájmu, později do vlastnictví. Za 1. republiky se zemědělská výrobní družstva dělila na zaměstnanecká a domkářská. Oba typy se od sebe rozlišovaly složením členské základny a charakterem hospodaření. Domkářská zemědělská výrobní družstva získávala zbytkové statky (dvory) z první pozemkové reformy, v menší míře si půdu zakupovala nebo najímala od soukromých vlastníků. Získanou půdu neobhospodařovala kolektivně, nýbrž pronajímala jednotlivé přidělené pozemky svým členům, domkářům, kteří na nich hospodařili individuálně, popř. je využili jako stavební parcely. Přidělovou cenu prostřednictvím družstva postupně spláceli. Domkářská družstva vykonávala pro své členy též funkci nákupního a strojního družstva. Po splacení přidělových cen se domkářská družstva buď rozešla, nebo fungovala dále jako strojní družstva. Družstva zaměstnanecká hospodařila na přiděleném zbytkovém statku výhradně kolektivně a členy byli bývalí zaměstnanci velkostatku, převážně zemědělní dělníci. Po 2. světové válce vznikala další zemědělská výrobní družstva, opět v souvislosti s druhou pozemkovou reformou. Tentokrát šlo výhradně o družstva zaměstnanecká. Některá zemědělská výrobní družstva hospodařila ještě v 50. l. a přetvořila se v JZD čtvrtého typu. – Družstevní svazy zemědělských družstev vznikaly v č. zemích od 90. let 19. stol. Jejich organizace vycházela z tehdejší zemské organizační a národnostní struktury. Tak vzniklo 1893–1901 8 družstevních svazů, z toho 3 v Čechách (2 české a 1 německý), 3 na Moravě (2 české, 1 německý) a 2 ve Slezsku (1 český a 1 německý). Další 4 svazy byly založeny v Československu ve 20. letech 20. stol.: 1 ve Slezsku (polský), 2 na Slovensku a 1 na Podkarpatské Rusi. Nejvýznamnějším družstevním svazem byla *Ústřední jednota hospodářských družstev* (ÚJHD) v Praze, která čítala v r. 1925 2 681 příčleněných zemědělských družstev, z toho 1 682 úvěrních. Družstevní svazy vykonávaly pro příčleněná družstva tyto činnosti: a) činnost organizační, zastupitelskou a poraden-

skou, b) činnost revizní, c) činnost peněžní (ukládaly přebytky a poskytovaly úvěry družstvům), d) činnost obchodní (obstarávaly pro družstva nákup hospodářských potřeb a prodej zemědělských výrobků). Potřeby se objednávaly u spolehlivých firem pro celou družstevní obec ve velkém. Soustředěním nákupu a odbytu zboží získávala družstva důležitý vliv na trhu. Od r. 1924 byla pro tuto činnost ustavena při družstevních svazech samostatná obchodní ústředí, u ÚJHD neslo název *Kooperativa*. Centralizační proces v zemědělském družstevnictví dovršilo 1921 zřízení centrály všech družstevních svazů pod názvem *Centralkooperativ*. Staral se o družstevní podnikání ve všech jeho složkách po celém státě, hájil a zastupoval svazy vůči zákonodárství a státní správě, vytvořil jednotné správní formy všech družstevních kategorií, poskytoval odborné porady, konal revize družstevních svazů, sestavoval společné statistiky, vydával odborný družstevní časopis, pořádal sjezdy a výstavy, navazoval mezinárodní styky, zaváděl družstevní vyučování do školství. Mezi jednotlivými svazy zprostředkoval úvěrovou činnost, organizoval společnou činnost nákupní, prodejní a zpracovatelskou a byl smířčím orgánem mezi jednotlivými sdruženími. Po ztrátě pohraničí na podzim 1938 došlo k organizačnímu zjednodušení sítě družstevních svazů. ÚJHD převzala činnost v Čechách a pro zemědělská družstva moravská se stal ústředním družstvem *Brnosvaz*. Podobně byla sloučena i svazová obchodní ústředí v Kooperativě v Čechách a v *Moragru* na Moravě a ve Slezsku. Centrokooperativ zůstal i nadále vrcholným orgánem z. d. Rozvinutou strukturu z. d., zbudovaného na principech svépomoci a solidarity, rozmetl zákon o JZD (1949) a socialistická přestavba zemědělství.

Lit.: F. Obrtel: *Zemědělské družstevnictví v Československu*. Praha 1928; J. Tauber: *Zemědělská výrobní družstva*. Praha 1948; J. Honcová: *Zemědělské výrobní družstevnictví v předmnichovském Československu*. AUC 3, 1979, s. 129–162; J. Honcová: *Vznik a rozvoj českých zemědělských družstev do roku 1938*. Sociologie venkova a zemědělství 28, 1992, s. 93–101.

[jhn]

Zemědělské muzeum viz Československé zemědělské muzeum

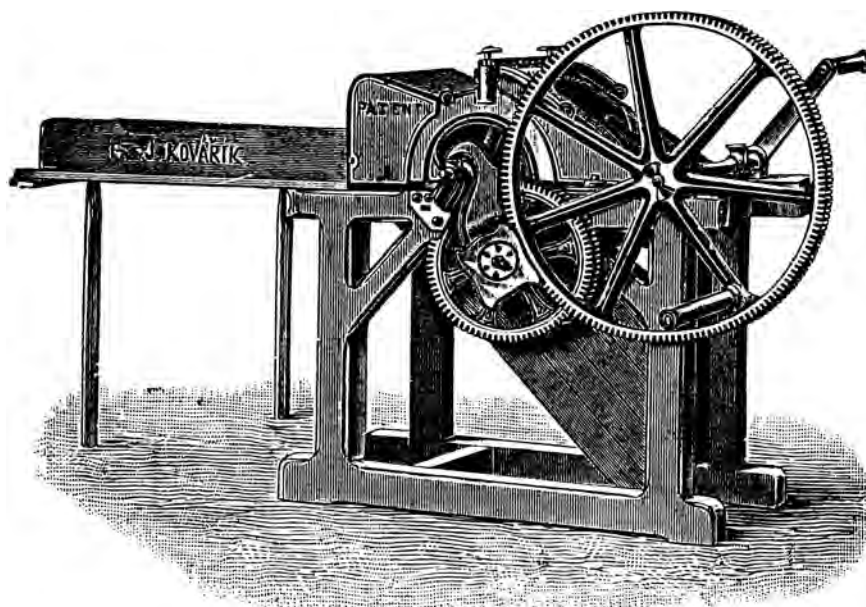
zemědělské nářadí a stroje, mechanické prostředky, nástroje, pomůcky, nádoby a zařízení umožňující nebo usnadňující práci v zemědělství a využívání hospodářských zvířat, popř. užitkových rostlin a zvířat, resp. mikroorganismů při získávání produktů k uspokojování potřeb člověka. Z. n. a s. lze členit z více hledisek: podle zdroje

energie potřebné k jejich používání na ruční, potažní a motorové, podle hlavní funkce na pracovní (hnané), hnací (motory: svalové, vodní, větrné, tepelné, elektrické), převodové-transmisní (žentoury, nádrže, akumulátory), matematické (váhy, počítadla, měřidla) a zbraně (např. lovecké), podle hlavního druhu vykonávané práce na secí, sklizňové a dopravní a podle použitého materiálu na dřevěné, železné, kamenné, ale i další. – V zemědělství a lesnictví se obvykle jako *nářadí* rozumí přenosný pracovní nástroj (pomůcka, prostředek), sestávající převážně z pevných, nepohyblivých částí. Tzv. strojní nářadí bývá upínáno na pracovní, např. potažní stroje. Zdrojem energie pro ruční nářadí je pracovník ovládající jeho užívání, pro potažní nářadí (tažené, nesené) jím může být svalová energie lidí nebo zvířat, později mechanické motory. – *Stroj* je obvykle složitější seskupení součástí buď spolu pevně spojených, nebo vzájemně pohyblivých (kola, táhla, páky), jež přiváděnou energii mění na požadovanou práci (účinek). Pro pohon strojů v zemědělství a lesnictví se využívalo různých zdrojů energie. – Vývoj z. n. a s. byl od počátku spojen s obecně technickými a technologickými znalostmi, zvl. se znalostmi zemědělských technologií, dále s možnostmi využívání dostupných prostředků a materiálů a konečně s geografickými i společenskými podmínkami. V jednotlivých oblastech vznikaly značné rozdíly. Pro nejstarší období bylo typické jednoduché ruční nářadí, které si pravěký pěstitel a chovatel mohl zhotovit sám a k jehož využívání postačovala svalová energie lidská. Druhá fáze nastala využíváním domestikovaných zvířat k tahu a k nošení břemen. Došlo k výraznému rozvoji nářadí na zpracování půdy i k rozvoji dopravních prostředků, stoupl význam chovu skotu a dalších druhů zvířat využitelných k tahu. Třetí fáze souvisí s vynálezem a rozšířením výroby kovů, zvl. železa. Kvalita a využitelnost z. n. a s. tím podstatně vzrostly. Nový, poměrně dostupný materiál umožnil konstruovat dokonalejší nářadí pro práce v zemědělství (např. srpy, kosy, oradla). Změny zemědělské soustavy hospodaření od 16. do 19. stol., vznik a zařazení nových kulturních rostlin (pícnin a okopanin), zavedení nových pěstebních technologií a potřeba intenzifikace pěstování rostlin i chovu hospodářských zvířat a konečně všeobecný rozvoj techniky formovaly čtvrtou fázi, v níž byla sestrojena velká část novodobého pracovního z. n. a s. (konec 18. až začátek 20. stol.). Poslední, pátá fáze je charakterizována hromadným využíváním nových zdrojů energie s možností vzniku dalších nebo nově modifikovaných mechanismů pracovního nářadí a strojů (uplatnění

soudobých poznatků přírodních a technických věd). Proces vzniku, vývoje a rozšíření z. n. a s. byl značně nerovnoměrný. V téže oblasti a době se často používaly nástroje ze všech vývojových etap zároveň. Na jejich rozšíření a využívání působilo mnoho činitelů. – Materiál ke zhotovování z. n. a s. byl mnohostranný. Ve starším období převládalo dřevo různého druhu a v různé úpravě, dále to byly části rostlin (výhony, kořeny, vlákna, stébla), kámen, kosti, rohy, kůže, vlákna živočišného původu, hlína (keramika, sklo), z kovů hl. železo, později to byl papír, pryž a nakonec novodobé umělé hmoty. – Požadavky na pracovní vlastnosti z. n. a s. byly a jsou velmi variabilní vzhledem k pracovním procesům ve stále se měnících podmínkách (počasí, půda, živé organismy), náročné na jednoduchost, nízkou hmotnost, trvanlivost, spotřebu energie a na láci. – Z. n. a s. podstatně ovlivňovaly vývoj zemědělské výroby. Oradla, sklizňové nářadí, dopravní prostředky pro zemědělství, nářadí a stroje na zpracování zrna, mléka i vlákna rostlinného a živočišného původu spolu s technologickými znalostmi často ohraničovaly možnosti rozvoje společnosti v jednotlivých oblastech. – Po dlouhou dobu si zemědělci mnohé nářadí a pomůcky zhotovovali sami (dřevěné nářadí, dlabané a pletené nádoby, koše, provazy, sítě), náročnější z. n. a s. vyráběli venkovští řemeslníci (kováři, koláři, košíkáři, kameníci, hrnčíři, sedláři, tkalci, mlynáři). Na území č. zemí začaly z. n. a s. vyrábět specializované řemeslnické dílny a továrny od 1. poloviny 19. stol. Z. n. a s. se též dovážely z Rakouska, Anglie, Německa, Sev. Ameriky apod. Významným mezníkem ve výrobě z. n. a s. byly pravidelné hospodářské výstavy od 30. let 19. stol., světová výstava v Londýně (1851) a později další velké výstavy ve 2. polovině 19. stol. (Paříž, opět Londýn, Vídeň, Petrohrad) a na ně navazující různé výstavy domácí, zemské i regionální. – Původní obecná a místní pojmenování a názvy z. n. a s. obvyklé v tradičním zemědělství (rádlo, pluh, srp, stoupa, vůz) byly doplňovány novými názvy nových druhů nářadí podle funkce (fukar, drhlík, řezačka, krouhačka), vynálezce (veverče, Zugmaierův pluh), výrobce (sakovák), místa (loukovák, skotský pluh, zatecká krace) i nově tvořenými lidovými názvy (harka, pospěch, čert) a od 2. poloviny 19. stol. názvy obchodními či firemními; postupně se vytvářela odborná terminologie. – Rozšíření a uchování původních druhů a typů z. n. a s. v tradičním zemědělství souviselo se zažitými a mnohokrát ověřenými způsoby pěstování, chovu a zpracování produktů, s pracovními návyky, přirozenou setrvačností, biologickým charakterem a pravidelným

rytmem zemědělské výroby. Při kolonizaci, přesídlování na jiná území, zemědělci s sebou přenášeli vlastní zkušenosti i z. n. a s. (např. v č. zemích bylo možno tento jev dobře sledovat ještě v polovině 20. stol. při návratu volyňských Čechů a osídlování pohraničních oblastí). – Soustava třídění z. n. a s. v období tradičního zemědělství, jeho zániku a nástupu nových způsobů hospodaření většinou vycházela ze struktury zemědělské výroby v jednotlivých oblastech, ze změn ve způsobech pěstování, chovu a ze změn ve výrobě z. n. a s. (nauka o zemědělském nářadí a strojích, zemědělské strojnictví). Z. n. a s. se v okruhu pěstování rostlin obvykle člení na z. n. a s. pro zpracování půdy, k setí a sázení (včetně hnojení a zavlažování), k ošetřování rostlin, pro sklizeň, mlácení, čištění a třídění a pro pěstování speciálních plodin, a na nářadí a stroje používané v lesnictví. V okruhu chovu hospodářských zvířat se rozeznává z. n. a s. pro přípravu krmiv a krmení, pro práce ve stáji, k plemenitbě, ošetřování a veterinární péči, pro speciální chovy (včelařství, rybářství, myslivost, chovy kozešinové zvěře); dále existuje z. n. a s. pro zpracování a skladování zemědělských produktů v zemědělském závodě, pro dopravu a manipulaci a pro údržbu staveb, zařízení, pro opravy a jiné pomocné práce. Další skupinu tvoří hnací a transmisní stroje, měřidla a zbraně. – Z. n. a s. pro zpracování půdy byly rozmanité. K ručním patřily různé typy motyk, krumpáčů, nosatců, klučovnic a krací uzpůsobených tvarem, hmotností a délkou násady pro požadované úkony; rýče různé velikosti, tvaru listu, s dřevěnou násadou s ručkou nebo s rukojetí pro rytí, meliorační a jiné práce (dobývání rašelin,

stromků ve školkách, výsadbu, tyčení). K ručnímu rozbíjení hrud sloužily dřevěné palice. Nejrozšířenějším nářadím pro orbu a zpracování půdy byly různé typy oradel: pův. dřevěná rádla s plazem nebo bez plazu, tzv. háky, víceradličné harky na mělkou orbu, dřevěné záhonové pluhy, oborávadla, radýlka, obracáky, kultivační oradla plošná a řádková, speciální, jako podrýváky, drenážní pro rigolování, kopačky do chmelnic aj. Od konce 18. stol. se začala šířit oradla novodobých konstrukcí (různé pospěchy, prohlubníky, hrabičky). Doplnkem oradel byly chodáky, pluzní kolečka, otky a k jejich transportu vlačíhy. Některé regionálně rozšířené typy tradičních oradel se pro speciální práce používaly ještě v polovině 20. stol. (nákolesníky, plužice, perčáky, českomoravská a západočeská rádla, krušnohorské dřevěné záhonové pluhy). Od 2. poloviny 19. stol. se v řepářských oblastech rozšířila parní lanová orba s víceradličnými překlopnými a otočnými pluhy. Před 1. světovou válkou se v Evropě začaly šířit samojízdné motorové pluhy a současně pluhy traktorové. K přípravě půdy pro setí a sázení byly obvyklé polní potažní brány, dřevěné smyky a různé polní válce. Tvar, velikost, hmotnost i způsob používání se lišily podle půd, účelů, zvyklostí, síly potahu apod. Se základním zpracováním půdy úzce souvisela doprava, rozhazování a zaorávání hlavního statkového hnojiva, hnoje. Hnůj se ze saní a vozů stahoval kopáčem do kopek a rozhazoval vidlemi. Rozmetadla hnoje se rozšířila až ve 2. polovině 20. stol. V horských krajích se vynášel v koších, nůších i plachtách; obvykle jej vynášely ženy. Močůvka se do dřevěných, později plechových voznic (*lejt*) nabírala

Ruční mlátička z počátku 20. stol.

šoufkem (naběračka s dlouhým držadlem), čerpadly na močůvku (řetězové, pístové) a na poli rozdělovala rozléváním, později postřikovačem. Průmyslová hnojiva se nejčastěji rozhazovala ručně (rozsívky, pytle), pak trakařovými a potažními rozmetadly (na široko, do řádků, v kombinaci se setím). Pro plošné odvodňování zamokřených pozemků se kromě tradičního povrchového způsobu odvádění přebytečné vody od poloviny 19. stol. využívalo trubkové drenáže (ruční a žentourové lisy na drenážní trubky a speciální ruční nářadí na hloubení drenážních příkopů a kladení trubek) a místy pluhů pro krtčí drenáž. – K ručnímu setí sloužily plátěné, později plechové rozsívky, zástěry a pytle upravené k setí, popř. košíky, ošátky a jiné lehké nádoby, z nichž se zrno rukou rozhazovalo po poli. Ruční setí bylo obvyklé u obilnin, u některých luskovin, u lnu a píce. Do řádků se ručně sely okopaniny (zeleniny, krmná řepa, pak kukuřice) a některé další plodiny vyžadující odlišné ošetřování (předpěstování sadby). K vyznačení řádků (k vytváření rýh) se používaly různé kolíky, násady nářadí nebo ruční řádkové znamenáky. Od konce 18. stol. se pozvolna začaly uplatňovat řádkové secí stroje (1774–1778 českobudějovický secí stroj J. Wunderlicha s výsevním ústrojím válečkovým, 1782–1789 secí stroj R. J. Cooka v Anglii s výsevním ústrojím lžičkovým a jednoduché trakařové nebo potažní stroje bubínkové). Od 1. poloviny 19. stol. se secích strojů začalo užívat v selských hospodářstvích. Na zlepšování jejich funkce se podílelo více konstruktérů (K. Kročák, F. L. Bachheibl, F. Horský) a později továrny na zemědělské stroje. V 1. polovině 20. stol. byly na území č. zemí převážně užívány potažní secí stroje vyráběné domácími továrnami (Pracner, Roudnice n. Labem; Melichar, Brandýs n. Labem; Wikov, Prostějov). Přes veškeré rozšíření secích, převážně řádkových strojů však bylo ruční setí celkem obvyklé ještě ve 30. a 40. letech 20. stol. Ručně rozhozené osivo se do půdy zapravovalo rádlý, háky, branami, později harkami a podle potřeby se upevnilo válením. – K ručnímu sázení předpěstované sadby (popř. semen) byly rozšířeny dřevěné, často zahnuté sázecí kolíky, motyčky, motyky, rýčky a lopatky. Hlízy brambor se sázely motykou, záhy potažními rádlý, háky a pluhů a od poloviny 19. stol. též speciálním nářadím. Uplatňovaly se ruční, pak potažní znamenáky, ve 20. stol. důlkovače a při sázení některých plodin se užívaly pomůcky k rozměření pozemku (latě, provazy, řetězy). Stroje k sázení brambor vznikaly ve 2. polovině 19. stol. V č. zemích se začínaly používat od konce 19. stol. potažní sazeče (např. Škorpilův)

s různým vynášecím ústrojím, avšak pro nadbytek levné pracovní síly i pro konstrukční problémy se šířily jen zvolna. 1947 byly v č. zemích 1 562 sazeče na brambory a na řepu semenačku a zeleninu jich bylo v té době 905. K jejich všeobecnému užívání došlo po polovině 20. stol. s rozšířením zemědělských traktorů. – K ošetřování rostlin za vegetace, ke kypření půdy a ničení plevelů se užívalo nářadí ruční, jako jsou motyky, motyčky, jednořádkové plečky, vypichovače bodláčí či bodce, nože aj., potažní jednořádkové nebo víceřádkové plečky, konstruované podle potřeby plodin (okopaniny, obilniny) s různými typy radliček a podle požadavků hospodářů a úprav kovářů i dalších výrobců. Běžné byly též lehké brány, ježkové válečky a při pěstování brambor a řepy tradiční rádlá. Ohnice se od konce 19. stol. místy ničila pomocí trakařových a potažních pleček s hřebeny na strhávání květenství ohnice v obilí před květem. Zachovaly se i zubaté kosy používané k těmuž účelu. Řepa se jednotila krátkými motyčkami, pak motykami s dlouhou násadou a také ručními a potažními prosekávači. Ke hnojení močůvkou do řádků za vegetace byly od 19. stol. v některých oblastech poměrně obvyklé řádkové močůvkovače, ve chmelnicích voznice, konve apod., pro hnojení pícnin rozstřikovače na voznicích, později pro hnojení průmyslovými hnojivy řádkové ruční a potažní ledkovače. K zavlažování intenzivních kultur se od 20. let 20. stol. šířila různá zadržovací zařízení s kruhovými a plošnými postřikovači a rozprašovači (1947 asi 25 tisíc ha). K soustavné ochraně polních a speciálních kultur před chorobami a škůdci docházelo od 2. poloviny 19. stol. s rozvojem fytopatologie. Začaly se používat pomůcky k moření osiva, k ničení škůdců se aplikovaly ochranné látky. Užívaly se bubny na moření osiva, ruční, potažní, zádové, trakařové postřikovače a poprašovače, kádě, lopaty a jiné pomůcky k aplikaci ochranných látek, půdní injektory, ruční a potažní lapače škůdců atd. – Ke sklizni obilnin a pícnin sloužily srpy a kosy (hrabice), které se naklepávaly kladívkem na koníku, kovadlince, babce a ostříly brousky (brousek se nosil za pasem v toulci s vodou). Snopy svázané povřísky, někdy pomocí roubíků, se nakládaly vidlemi podávkami na vozy k odvozu k mlátičkám nebo k uložení do stodol. Strniště se pohrabovalo hráběmi (ruční hrábě, potažní pohrabovač). Ve 2. polovině 19. stol. se začaly šířit potažní žací stroje (obilní, travní, kombinované), obilní s válem a hráběmi (válovky, hrstovky), pro menší zemědělské závody stroje kombinované (roštové odkládače). K rozšíření potažních samovazačů došlo ve 20. a 30. letech 20. stol. v souvislosti se zaváděním zemědělských

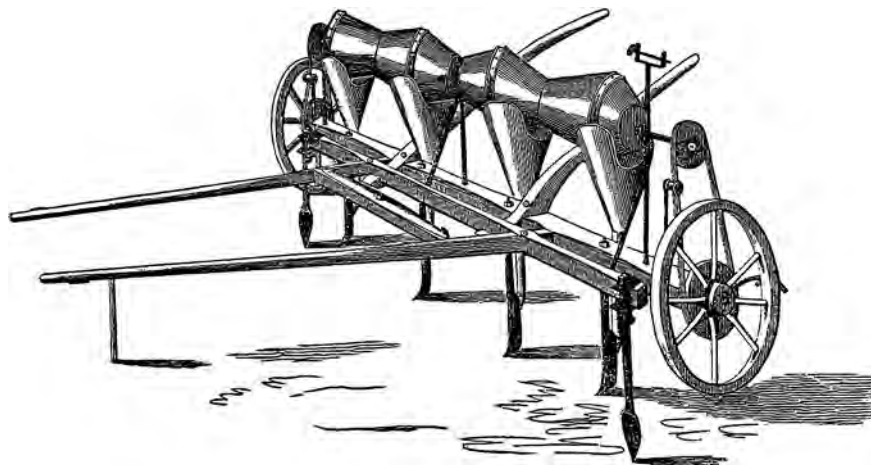
traktorů. Od 40. let 20. stol. se v Evropě začaly uplatňovat žací mlátičky (obilní kombajny). V krátké době nad víceřezovou sklizní převládla přímá sklizeň obilnin. – Okopaniny sklizené ručně a pak potažními a traktorovým nářadím se od 2. poloviny 20. stol. sklízely též samojízdnými stroji. Brambory se vykopávaly motykami, rádlý a vyorávači (rotační, tzv. čerty, elevátorové s prosivacími řetězovými dopravníky). Cukrovka se dobývala dlátovými rýči, vidličkami, háčky, podrývala potažními, později traktorovými podrýváky a ručně házela na hromádky. K čištění a klestění řep se obvykle užívaly srpy, řepáky, nože. Bulvy a hlízy se nakládaly širokými vícezubými vidlemi s pruty zakončenými kuličkami. Brambory se sbíraly do různých košů, z nich se i nakládaly a při skládání se shrnovaly dřevěnými lopatami. – Některé plodiny se sklízely bez nářadí, trháním (len, konopí, hrách, čočka), odlamováním (mák), popř. odřezáváním a odstřihováním. Krmná řepa, vodnice a tuřín se ze země vytahovaly ručně. – K mláčení, čištění a třídění se v období tradičního zemědělství používalo jednoduché, převážně dřevěné nářadí: různé typy tlouků k úpravě mlatů, cepy k mláčení, dřevěné vidle na vytrásání zrna, ouhrabečná síta, řešeta a síta, hrábě, košťata, peroutky, vějačky, opálky; od 18. stol. čištění usnadňovaly jednoduché fukary, později mlýnky se síty. Před setím se obilí třídilo na žejbrech či podsívačkách. Len se mlátil cepy nebo drhnul na dřevěných drhlech či na drhlech s dlouhými, ze železa kovanými hroty a čistil a třídil se klepadly (kľapadly) na len. V 18. a 19. stol. se více mechaniků pokoušelo o sestavení mlátiček (cepové, stoupové, posléze s rotujícím bubnem). V 1. polovině 19. stol. se začaly šířit lištové mlátičky skotské (A. Meickle, 1786) a později hřebenové mlátičky americké (S. Turner, 1831). V č. zemích se od 30. let 19. stol. zhotovovaly lištové a hřebkové mlátičky ruční, pak mlátičky doplněné vytrásadly, čistícím zařízením a dalšími prvky (mlátičky žentourové, parní, později poháněné benzinovými a jinými motory a elektromotory). Ke koupí výkonných, ale drahých mlátiček se od konce 19. stol. rolníci často sdružovali ve strojní družstva. K mláčení různých druhů plodin bylo třeba mlátičky upravovat, nebo se vyráběly stroje speciální (vylušťovací mlátičky na jetel, drhlíky na kukuřici). Rovněž pro čištění a třídění podle velikosti, hmotnosti a tvaru bylo od poloviny 19. stol. konstruováno mnoho strojů a později tzv. čistících stanic (mlýnky, odstředivky, překulovače, nárazové třídiče, rozdužovače, spirálové třídiče, triéry). Od konce 19. stol. se pozvolna šířily ruční třídiče na brambory (plochá nebo válcová síta). – Pro speciální kultury (chmelařství,

vinařství, zahrady) se používalo jak nářadí obvyklé v hlavních oborech zemědělství, tak modifikované, i nářadí zcela zvláštní, vhodné pro pěstování jen příslušných druhů, často k ošetřování jednotlivých rostlin. Pro chmel je typické nářadí potřebné k pěstování rostlin s oporami (tyčovky, drátěné konstrukce), pro sadařství a vinařství jsou to pomůcky k množení, řezu, ochraně a sklizni (nože, nůžky, pilky, česáčky, koše, žebříky), pro pěstování zeleniny a květin pomůcky k množení, přesazování, výsadbě, rozměřování, zalévání a ke sklizni (výsevní misky, truhlíky, květináče, konve, kultivační nářadí). – K práci v lese, k dopravě a ke zpracování dřeva bylo zapotřebí mít v zemědělské usedlosti také vhodné z. n. a s., jako sekery, pily jednomužné, dvoumužné, obloukové i břichatky, dále klíny, řetězy, sapiny (skoblíce), obracáky, loupáky na kůru, vozy a sáně. K opracování dřeva pro potřeby zemědělské usedlosti se potřebovalo i další nářadí: špalek, dřevěné kozy, obráběcí stolice (dědek), stolice na šindel, pořízy, nebozezy, žlábkovače vhodné pro údržbu staveb, nářadí na přípravu paliva. – Pro chov hospodářských zvířat se podle druhů používalo nářadí k ustájení, vázání (konopný vazák, ohlávka, provaz, řetězové vazáky, nákrční řetízky), k podestýlání (kosíře, dřevěné, pak železné vidle), k odklizení hnoje (kopáč, vidle, škrabky, lopata, koště, nosidla, kolečka), k přípravě krmiv a krmení, ošetřování a využívání k tahu (řezací stolice, řezačky, sekáče, krouhačky, kamenné žernovy, šrotovníky, mačkače, třecí misky, stírky, truhly na jádro, pařáky), k zanášení píce a napájení (nosidla, koše, ošátky, opálky, pytlíky na zrno, nádoby na vodu, vědra, putýnky, škopky, napajedla, napáječky), k dojení (stoličky, dojačky, hrotky, hrnce, konve, sítka, plachetky), ke svícení (louče, lampičky, lucerny, svíčky), k ochraně a ošetřování dobytka (houně, struhy, nože, kleště, rašple, různé podkovy a podkovačky, při pastvě zvonky a zvonce, nůžky na vlnu, hřívu, pro drůbež hnízda, kukaně, podkladky, dále klapce: kus dřeva zavěšovaný dobytku na krk, aby nemohl volně běhat) a k záprahu kravské, volské a koňské postroje. Ve 2. polovině 19. stol. došlo k výraznému zlepšení i rozšíření strojů a zařízení na přípravu krmiv (kolové a bubnové řezačky různé velikosti, pro pohon žentoury, motory), ve 20. stol. k zmechanizování zakládání krmiv a k odklizení hnoje (automatické napájení, dopravníky, oběžné škrabáky), k strojnímu dojení a k zvýšené péči o nadojené mléko. Lidové způsoby léčení a chirurgické zákroky spojené s chovy (miškáři, nunváři, zvěrokleštiči) a dřívější způsoby ochrany před zvířecími nákazami (mrchoviště, pohodní) vystřídala novodobá veterinární péče a asanace. Vývoj

plemenářské práce, projevující se od 18. stol. zvl. v chovech ovcí a koní, byl ovlivňován poznatky o dědičnosti a zpřesněním evidence a rozšířením kontroly užitekosti plemenných zvířat a jejich potomstva. V některých chovech se ve 2. polovině 20. stol. uplatnila inseminace (pomůcky pro odběr a uchování semene a pro inseminaci). – Pro speciální chovy se nářadí a pomůcky značně lišily od z. n. a s. Pro včelařství, popř. brtnictví měl zvláštní význam úl a jeho vývoj. Z jeho změn vyplýval způsob chovu (úly nedělitelné s nepohyblivým včelím dílem, se včelím dílem pohyblivým a úly dělitelné s dílem nepohyblivým nebo mobilním). K hlavním změnám došlo v 19. stol. (rámek, lis na mezistěny, medomet). Rybolov byl v č. zemích od pradávna součástí říčního rybářství (nářadí a pomůcky jako v okolních zemích: vrše, sítě, pruty) a od konce středověku se hl. vázal na rybníční hospodářství. Vývoj směřoval od extenzivních chovů v minulosti k intenzivním chovům ve 20. stol. (introdukce kapra aj., způsoby chovu, přikrmování, zdokonalování nářadí). Také chov a lov zvěře se vyznačoval množstvím speciálních pomůcek, pastí, loveckých zbraní. – Speciálních nástrojů a zařízení se využívalo ke zpracování a skladování (žernovy, stoupy, lisy, sudy, kádě, kruhadla na zelí, lisky na sušení), pro úpravu potravin (jako mléka, sýru, vína, masa, obilí), krmiv (seno, sláma, siláž) či produktů zpracovávaných řemeslně (rostlinná i živočišná vlákna, kůže, slad). – Pro dopravu v zemědělství a lesnictví měly zvláštní význam zemědělské vozy a sáně (lehké, těžké, pro různé druhy nákladů a prací). Pro přepravu hmot na dvoře, v zahradě a v blízkém okolí sloužila kolečka, trakaře, ruční vozíky a nosidla. V malých hospodářstvích se k transportu používaly nůše, krosny, putny, trávnice a různé nádoby. Na krátkou vzdálenost se některé hmoty přemísťovaly vidlemi a lopatami. – K údržbě staveb,

nářadí, strojů a zařízení v zemědělských závodech bylo po ruce běžné nářadí venkovských řemeslníků. – Z hnacích a transmisních strojů se v příhodných podmínkách uplatňovaly vodní motory (vodní kola, mlýny, pily, stoupy) pro pohon stabilních strojů, v 19. stol. žentoury, ve 2. polovině 19. stol. parní lokomobily a parní oračky a od konce 19. stol. lokomobily s benzinovými a jinými motory a elektromotory. – K měření a vážení se používaly velmi rozšířené dřevěné míry na obilí (nejčastěji 1/4 hl, později cejchované), míry na chmel (dřevěné, plechové, různé podle oblastí), koše na ovoce a brambory o dodržovaném objemu, duté míry na mléko, víno a míry délkové; váhy byly většinou dvouramenné, po polovině 19. stol. se šířily váhy decimální. K evidenci se používaly rabuše, robotní známky (roboty ruční, potažní, podle prací), motovidla s počítadly, od poloviny 19. stol. chmelařské známky a další obecně používané pomůcky. – Zbraně k lovu zvěře byly rozšířeny jen v omezené míře: k ochraně majetku a sklizně sloužily převážně jednoduché předměty (např. hole a sekery).

Lit.: G. E. Fussel: *The Farmers Tools. A History of British Farm Implements, Tools and Machinery before the Tractor came, 1500–1900*. London 1952; P. Scheuermeier: *Bauernwerk in Italien und rätomanischen Schweiz I-II*. Bern 1956; V. Burian: *Staré zemědělské výrobní nástroje na jižním okraji Hané*. ČL 47, 1960, s. 151–158; J. Kramařík: *Hospodářské nářadí poddaných na panství týneckém koncem osmnáctého století a počátkem století devatenáctého*. ČE 10, 1962, s. 27–44; J. Jančář: *Tradiční zemědělské nářadí na jihovýchodní Moravě*. Slov. 8/9, 1966/67, s. 9–30; M. Beranová: *Zemědělství starých Slovanů*. Praha 1980; V. Vondruška: *Ruční žňové nářadí na území Čech před nástupem a v průběhu zemědělské revoluce*. VPZM 23, 1983, s. 193–216; Z. Tempír: *Zemědělství*. Studie o technice v českých

Potažní řádkový secí stroj na řepku z r. 1854

zemích 1800–1918, 1, 1983, s. 29–89; 2, 1984, s. 78; Studie o technice v českých zemích 1918–1945, 6, 1995, s. 843–894; V. Vondruška: *Zemědělské nářadí*. Průvodce po sbírkovém fondu. Sušice 1987; H. Siuts: *Bäuerliche und handwerkliche Arbeitsgeräte in Westfalen. Die alten Geräte der Landwirtschaft und des Landhandwerks 1890–1930*. Münster 1988, 2. vyd.; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) I–II*. Roztoky u Prahy 1989; J. a L. Petráňovi: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000; V. Michálek – P. Novák – V. Růžičková: *Traktory, motorové pluhby a parní stroje ve sbírkách NZM*. Praha 2002. [zt]

zemědělské obyčejy viz agrární obyčejy

zemědělské školy viz hospodářské školy

zemnice, jednoprostorová chata zahloubená do země; je-li zahloubena jen zčásti, jde o polozemnici. Prehistorické zemnicové objekty kryla sedlová či valbová střecha, obvykle zavěšená na hřebenové vaznici. Archeologové vyvozují tuto konstrukci z kulových jamek zanechaných dvojicemi sloupů, na nichž byla tato vaznice usazena. Vytápění z. zřejmě obstarával otevřený oheň, po příchodu Slovanů začíná převládat víceúčelová pec z kamene nebo z hlíny. Slovanské zemnice a polozemnice čtvercového nebo téměř čtvercového půdorysu (4 × 4 m) tvoří jeden z typických fenoménů časně slovanské kultury mezi Dněprem, středním Labem a dolním Dunajem. Hluboko do středověku byly zastoupeny i v městském prostředí, kde však představovaly spíše doplňkovou či provizorní součást bydlení. Zatímco na území č. zemí byly zemnice od poloviny 13. stol. vytlačovány nadzemními domy, v oblasti středního a dolního Podunají se udržely až do 19. stol. Na místě archeologické lokality v Březně u Loun byla *Archeologickým ústavem ČSAV* za vedení I. Pleinerové rekonstruována tři časně slovanská zemnicová obydlí ze 7. až 9. stol. V novodobě podobě se zemnice vyskytovaly na moravských Kopicích až do počátku 20. stol. a výjimečně i jinde jako nouzová obydlí nejhudších vrstev obyvatel.

Lit.: V. Frolec: *Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají*. Praha 1970, s. 11–29; I. Pleinerová: *Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách*. Praha 1975; P. Donat: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*. Berlin 1980; R. Jeřábek: *Podzemní sídla a obydlí v mediteranní oblasti – jejich životnost a současné funkce*. In: Střecha

nad hlavou. Brno 1986; J. Škabrada: *Lidová architektura*. Praha 1996, s. 26–29; P. Vařeka: *Zahloubené stavby v českých městech vrcholného středověku – zemnice nebo suterény nenalezených nadzemních domů?* In: *Archeologie nenalezeného*. Plzeň 2002, s. 252–285. [jv]

zemřelý viz mrtvola, nebožtík

zimnice, třesavka – a) reakce organismu na těžší infekci. Pocit mrazení vzniká ze snahy těla, na vůli zcela nezávislé, zvýšit tělesnou teplotu omezením výdaje tepla, tj. zúžením kožních cév. Teprve potom následuje pocit tepla, horečka, která je vlastní obranou proti infekci. Z. je prvním signálem, příznakem; b) infekční onemocnění. Jsou to z. *žlutá* a z. *bahenní* (malárie), zv. *těž třetačka, čtvrtáčka* čili z. *čtvrtodenní*. Přenášejí se jen určitým druhem komárů. V letních měsících se obdobné onemocnění objevuje i v j. Čechách, *blatácká horečka*, a na j. Moravě, *hodoňka* (v okolí Hodonína); c) podle českých lidových představ samostatná nemoc v podobě démona. Je to ošklivá, velká a zubatá žena, která strašívá na křižovatkách (Velvarsko). – Údajně existuje 99 různých podob (druhů) z. Může vzniknout uhranutím, uřknutím či uděláním (příčarováním), ale také prochladnutím, překročením vody nebo pitím ze studánky před svátkem sv. Jiří (24. 4.), kdy je voda podle lidového podání ještě jedovatá. Z. lze dostat i z předmětu nalezeného na cestě, zvl. na křižovatce nebo na místě, kam jej nemocný úmyslně odložil, dále z ulehnutí na nově postavenou pec nebo po požítí něčeho odporného (člověk se otrěse), také z tzv. zlé krve apod. – Ochránit před z. mohl chléb nalezený na cestě, různé amulety nošené na krku v nějakém klůcku, např. hadí hlava uříznutá stříbrným penízem o svátku sv. Jana Křtitele (24. 6.), tzv. charaktery (opisy prvních slov Evangelia sv. Jana), požití první jarní fialky (*Viola odorata*) nebo tří sasanek (*Anemone*) či ořechových listů (*Juglans regia*). Kdo ponejprv spatří na jaře kvěst žito, má pozít po třech kvítkách ze tří rozličných klasů. – Proti z. se užívalo různých zaříkání: *Dnes je velkej Pána Krista svátek, Pán Kristus kříž nese, až se pod ním zem třese. Pilát se ho ptá: Pane, je-li ti zima? Mně zima není, ani nebude!* Má se říkat třikrát. Při velikonočním omývání v proudící vodě se říkalo: *Vítám tě, Veliká noci, abys mne chránila od těchto nemocí: od zimnice, od hlavnice [břišní tyfus], od žloutenice!* (Sedlčansko). – Léčení vyplývalo z reálných i iracionálních představ: z. se léčila odvary z jitrocele kopinatého (*Plantago lanceolata*), ale léčil prý jen jeden z jeho 99 kořínků, z Moravy je známo trháni 9 listů z 9 osik (*Populus tremula*) nebo 99 listů z 99 vrb (*Salix*). Léčilo také kobydí mléko nebo odvar z netřesku

(*Sempervivum tectorum*), který měl být trhán jen v noci a se slovy: *Trhám, trhám netřesk, má duše se netřes!* (Chrudimsko). K iracionálním prostředkům patřilo: 1. vzbuzení odporu, a tím i vyhnání choroby. Na Moravě a ve Slezsku podávali nemocnému v kořalce rozpuštěné psí lejno, *psinec*, nebo štávu z kobylince (Kylešovice), jinde na prach utřenou žabí kůži či pavouky, rusy a vši (to uvádí i Gaius Plinius Secundus v 1. stol. n. l.; 2. pohození či posláni z. na někoho jiného. Postižený má vzít do ruky hůl, postavit ji do rohu při vchodu do kostela a říci: *Počkej tu, až přijdu zpátky!* Odejde-li z kostela jinými dveřmi, prý se z. ztratí a onemocní ten, kdo si vezme hůl. Nebo má jít nemocný na křižovátku s kusem bílého plátna či s vlastní zapocenou košilí, nechat plátno vlát po větru a mávat jím i proti ostatním stranám: *A ty, větre, boží posle od východu, já ti sděluju a svěruju, že mne moří zimnica, zimnica čtvrtodenní mý tělo moří a dušu mou smutnou čím!* Nemoc se údajně dostane zpět k tomu člověku, který ji na nemocného poslal. Těž pomohlo zanechat na rozcestí kapesník nebo krejcar; 3. přenesení z. na strom. Před novým záchvatem z. má nemocný jít k vrbě rostoucí u vody, po záchvatu pověsit na strom kousek vlastního oděvu a pak z místa rychle bez ohlednutí utéci. Nebo o novém měsíci ořeže léčitelka nemocnému kousek nehtu a chomáček vlasů (vlasy byly vůbec pokládány za hlavní sídlo z.) a to všechno má ještě před východem slunce zatlouci do vrby; 4. spojení s křesťanským kultem. Kousek oděvu nemocného, jeho vlasy či nehty je třeba přinést k osice a na ni třikrát zaklepat se slovy: *Dej ti Pán Bůh dobrý, vosice, vzkazuje ti svatá Trojice, abys pomohla (jméno) od zimnice!* Nemocný může také pít vodu, do níž byly namočené tři obrázky z poutního místa v Mariazellu. Nemocný mohl z. zanechat v kostele, ale mohl se také nechat někým dovést k zázračné studánce, dokonce veden za povříslu uvázané na krku. Tam měli oba pokleknout, pomodlit se třikrát otčenáš a zdrávas a nemocný měl ještě třikrát dýchnout do hadříku nebo na povříslu, které pak buď zavěsili na křoví, nebo vložili do vydlabaného otvoru v dubu (*Quercus*); poté, co nemocný do tohoto otvoru třikrát dýchl, byl otvor ucpán kolíčkem a oba se měli vracet domů jinou cestou. Podobně se z. mohla přenést i na černý bez (*Sambucus nigra*). – O z. se několikrát zmiňuje Starý zákon a přenos z. na strom uvádí již Plinius: do plátna se vloží chléb a sůl, to se pak uváže na strom se slovy: *Crastino hospites mihi venturi sunt, suscipite illos!* (Zítřa mi přijdou hosti, převezměte je). – O pohanském kultu vody zázračných studánek, které údajně léčily z., se zmiňuje Kosmas (1045–1125). Ve 14. stol. uvádí Tomáš ze Štítného, že při z.

jsou užívány charaktery; na 4 čtvrtky jablka se napíše: *Dum proficiscendi, tempus instaret, beatum gallum, febris dimisit*. Nemocný sní v prvních třech dnech 3 čtvrtky a čtvrtý den hodí poslední čtvrtku do ohně: tím se má uzdravit. – Pod omítkou kostela sv. Jiří v Praze na Hradčanech byl nalezen pergamen se slovy: *Ve jménu Otce i Syna i Duchu svatého. Ve vrchu Kalion odpočívá sedm spících. Maximian, Martinias, Malkus, Konstantin, Diviš, Serafion a Jan. Pane Ježíši Kriste, osvoboditi ráčiz tuto služebníci Dobroslavu od zimnic pětidenních. Pax sax vax, budiž této služebníci lékem, amen*. – Salernské verše (1584) uvádějí např.: *Nespávaj neb málo času poledního, neb přichází odtud mnoho škodného: zimnice, lenost, šňupka, hlavy bolení; [šalvěř] nervy sílí, odjímá třesení, vostré zimnice, mnohé trápení*. Matouš Dačický ve své tělovědě (1574) doporučuje proti zimnici všední i proti všelijaké zatínat žíly na obou rukou; za příčinu horké zimnice považuje hněv. Proti horké z. u dětí doporučuje 1519 Mikuláš Klaudian (Kulha) vystříhat se dráždivých pokrmů jako vína, cibule, pepře, křenu, hořčice i ředkve, podávat vodu z tykve (*Cucurbita pepo*) či šterbáku (*Endivia*) slazenou cukrem a mazat dítěti záda, ruce a nohy i skráně mastí složenou z fialkového a růžového oleje, *mastí populeon* (topolovou) nebo kafrem rozpuštěným ve vodě ze šterbáku a fialky. 1697 Jakob Dobřenský Černomostecký ve svém pojednání o slinách již původ z. shledává v nakažlivosti, naproti tomu ještě r. 1685 je uváděno v misionářských zprávách, že v kraji kouřimském bylo lidem odňato mnoho cedulek používaných k zapuzení z. Ze Zelené Hory je uváděno při tamější epidemii zařikání: *Slovo ABRAKALOUS, řeckého původu, je psáno tak, že do první řádky se napíše A a pak do dalších se přepisuje vždy další písmeno; každý den se jedna řádka odtrhne a sní a kromě toho je nutno pomodlit se vždy tolik otčenášů, kolik písmen se toho dne odtrhává*. – Nálezy zařikadel končí počátkem 2. poloviny 19. stol., ale ostatní pověrečné léčení z. trvalo mnohem déle. Naléhá-li někdo příliš, přetrvává rčení: *Jsi jako čtvrtodenní zimnice!*

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeská tělověda a zdravotvěda*. Praha 1924; J. Čižmář: *Lidové lékařství v Československu I-II*. Brno 1946; *Regimen sanitatis Salernitanum v překladu Adama Hubera z Rizenbachu*. Nové vyd. Praha 1980. [jjn]

Zjevení Páně, Epifanie, Božího křtění, Svátých Tří králů, Tří králové, Tříkrálový den, den svíček – původní starokřesťanský svátek (6. 1.) připomínající události, při nichž se zvláště výrazně projevila božská podstata Ježíše Krista: Ježíšovo zrození v Betlémě a následná adorace mudrců z Východu, jeho křest v Jordánu a přeměna vody ve víno, Ježíšův

ostatek byl spolu s částkami domnělých darů Tří králů uchováván v pokladu svatovítské kapituly. – V lidovém prostředí se Tří králové těšili zvláštní úctě jako ochránci proti zlým silám, špatnému počasí, nemocím dobytka i lidí a jako patroni cestujících. Výtvarně zobrazení těchto světců s insigniemi královské moci a jejich dary se v oblasti lidového umění uplatňuje zejm. jako součást betlémů a podmaleb na skle s výjevem Narození a adorace Páně; řidčeji individuálně, např. na podmalbách na skle *jihoočeské, pohořské školy* a v drobné grafice, k jejíž specifickým formám se řadí zejm. *tříkrálové lístky* nebo tříkrálová domácí požeňání. Existence tisků a kreseb s postavami tří králů, s jejich jmény nebo pouhými iniciálami je doložena již ve středověku. Byly např. vkládány do pouzder na krku jako amulety při putování i jako ochranu proti nemocím, zvl. proti epilepsii a bolestem hlavy. Iniciály Tří králů často nesly i kostelní zvony, mj. v důsledku patronace světců nad špatným počasím. – V souvislosti s připomínkou Kristova křtu (slaveného v oktávu svátku, od r. 1969 v neděli po Z. P.) se svátek stal jedním z termínů křtů dospělých i dětí a odtud pramení církevní obřad svěcení vody o jeho vigílii. Narozdíl od církvi východního ritu, kde kněží svěťí vodu přímo v potocích a řekách, převládá u církve římskokatolické zvyk svěcení vody, již si věřící donesli s sebou, v prostorách kostela či před ním. K svátku se pojilo i žehnání křídly, svící, vavřínu, kadidlových zrn, soli a síry. – K vánočnímu svátečnímu okruhu přísluší svátek Z. P. nejen svým ideovým obsahem, který respektuje i liturgické členění roku, ale také svým charakterem v tradiční lidové duchovní kultuře. Jako závěr období zimního novoročí a poslední z tzv. dvanácti nocí byl pokládán za osudový den a jeden z vlastních počátků nového roku. Novoroční charakter dne i obava před zesílenou mocí škodlivých sil předurčily výskyt projevů magie dobrého počátku, koledních obchůzek, věštebných praktik, celou škálu praktik ochranných a magicko-prosperitních, při kterých doznaly hojného uplatnění svěceniny ze mše svaté. – Tříkrálové požeňání obydlí, které mělo od domu a hospodářství oddálit všechno zlé, je známo od konce středověku. Příslušelo k němu obřadní vykrápění a vykuřování domácností i psaní tříkrálových iniciál, které prováděli požeňanou vodou, kadidlem a křídou při koledách kněží (a jejich doprovod, např. kostelníci), účastníci dalších koledních obchůzek (zejm. kantoři s žáky, děti oblečené za tři krále) nebo někdo z domácích (zvl. hospodyně a hospodář). Jednotlivé akty žehnání domu, které doposud uvádí benedikcionál římskokatolické církve, doznaly v lidovém prostředí odlišného významu a funkce

první zázrak na svatbě v Káni Galilejské; jeden z někdejších termínů počátku kalendářního roku a zároveň významný svátek vánočního okruhu, který byl do poslední reformy liturgického roku 1969 prováděn oktávem. Nejstarší doklad slavení svátku Z. P. jako připomínky Ježíšova narození a jeho křtu pochází ze 3. stol. z Alexandrie. Oslavy Z. P. se odtud rozšířily zejm. v prostředí církve východní, kde se Z. P. stalo původním svátkem Kristova narození, a v této podobě zasáhly i do liturgie některých západoevropských oblastí, např. Galie a Španělska. Liturgie římská zavedla ve 2. čtvrtině 4. stol. oslavy svátku narození Páně ke dni 25. 12. (Boží hod vánoční). Ve 2. polovině 4. stol. došlo ke vzájemnému ovlivnění liturgie východní a západní církve: na Východě se stalo Z. P. především oslavou památky Ježíšova křtu a svatby v Káni Galilejské, na Západě kromě těchto událostí oslavovali i připomínku přechodu a klanění mudrců, prvních zvěstovatelů Ježíšova narození, díky níž se Z. P. stalo hlavní slavností katolického misionářství. – Počet mudrců (mágů, králů), který není v Novém zákonu uveden, se postupně ustálil na třech, pravděpodobně na základě zmínky o třech symbolických darech (zlato, kadidlu a myrže) novorozenému Ježíši. Od 9.–12. stol. se množí zmínky jmen Kašpar, Melichar a Baltazar. K rozmachu kultu svátých tří králů došlo po převozu jejich údajných relikvií z Milána do Kolína n. Rýnem (1164), z něhož se stalo jedno z nejvýznamnějších západoevropských poutních míst středověku a zároveň jediné místo s jejich církevně oficiálně uznaným kultem. V Čechách přišel výrazný impulz pro uctívání Tří králů 1372, kdy Karel IV. obdržel jako dar od tehdejšího kolínského arcibiskupa část tílu svatého Baltazara. Tento

než jejich oficiální církevní interpretace. Teologický výklad zvyklosti psát požehnanou křídou na dveře domů, popř. na vrata stájí i stodol písmena C+M+B a doplňovat je letopočtem (*psaní Tří králů*) vychází z toho, že iniciály Tří králů jsou viditelnou upomínkou jejich lásky k Ježíši, nebo je pokládá za první písmena latinské prosby *Christus mansionem benedicat* (Kriste, žehnej tomuto obydlí). Do lidového chápání významu tohoto úkonu se však pravděpodobně promítly představy o magické moci požehnané křídly jako svěceniny a sloučily se s apotropajním významem archaické zvyklosti psaní ochranných znaků ve vstupních prostorách. V tradičním agrárním prostředí mělo psaní Tří králů nepochybně i magicko-prosperitní funkci: smazání nápisu v přesně určeném termínu (bezprostředně po odchodu koledníků, tři dny po napsání, o Hromnicích, na Popeleční středě) mělo zabezpečit např. dobrou snůšku vajec. Rovněž obřadní vykuřování, církevně interpretované např. jako analogie mezi vonným dýmem a bohubíbymi modlitbami, nabylo významu magické praktiky, podobně jako obřadní vykrápění všech prostor usedlostí (zejm. obytných místností, stájí a stodol, ale i zahrad, vinnic a polností, event. kruhu kolem celého hospodářství). Vodu svěcenou na Z. P. pili nositelé tradiční kultury jako ochranný prostředek proti nemocím lidí a dobytka,

nebo ji vlévají do studní. Jej zbytek v následném roce užívali např. pro plnění domácích kroupenek, při narození i úmrtí člena domácnosti, při prvním výhonu dobytka na pastvu či při odchodu na delší cestu. Požehnaná křída sloužila k označení ochranného kruhu kolem stavení, stodol či okolo osoby provádějící určité magické úkony (např. při zjišťování čarodějnic, hledání pokladu); zbytky kadidla zahrabávali na zahradě, aby dala hojnost ovoce apod. Ostatní svěceniny se užívaly zejm. ve spojitosti s chovem dobytka, kravám např. přimíchávaly hospodyně do prvního krmiva po otelení svěcenou sůl a plody vavřínu. – S novoročním charakterem dne souvisela mj. bohatá večeře v předvečer svátku (*tučný večer*), analogická štědrovečerní a novoroční sváteční tabuli, projevy rituálního smíchu (podobně jako o *svátcích bláznů*) nebo ranní umývání v ledové vodě či ve sněhu, které se na Z. P. pravděpodobně přenesly z období jarního novoročí. – Věšebné praktiky provázející svátek a jeho vigílii jsou shodné zvl. se zvyky štědrovečerními (lítí oliva a vosku, třesení bezem, předvídání osudu ze snů). Věštění délky života z plamene svíce pouštěných v ořechových skořápkách na vodě, doložené již v 15. stol., dalo vigílii svátku název *svatvečer svíček*. – Z. P. bylo významným termínem koled duchovních, kostelníků

a učitelů s žáky, obchůzek zvěřecích masek a jejich doprovodu (*chození s klíbnou, luckou, perchtou, kozlem*; Písecko, Strakonicko, Podřipsko a Slánsko), obchůzek mužů maskovaných za staré ženy, *baby* (Sedlčansko), apod. Svátkem kulminovaly tříkrálové obchůzky (*chození s třemi králi, chození s hvězdou*), jejichž varianty se provozovaly od počátku vánočního období do konce bývalého oktávu Z. P. Hlavními aktéry byli děti i dospělí, oblečení do královských úborů, v některých oblastech sev. Moravy (Valašsko) a českého Slezska však rovněž do oděvu pastýřů (*pastuškové*). Vedle podomních obchůzek provázených zpěvem koled a dramatickými výstupy se lze setkat i s náročnějšími jevištními adaptacemi her, které spojují vánoční pastýřské hry s motivy tříkrálovými, včetně návštěvy mudrců u krále Heroda a výjevu vraždění Mláďátek betlémských. Tříkrálové hry, jejichž původ je spjat se středověkými náboženskými hrami, byly po formální stránce ovlivněny zejm. barokním divadlem žáků na jezuitských kolejích. Dnem Z. P. končilo výroční volno děveček, které v tento den nastupovaly do služby. – Pranostiky nejčastěji odvozovaly od počasí a povětrnostních podmínek o Z. P. velikost úrody: *Je-li v tříkrálové noci hodně hvězd, urodí se hojně brambory; padají-li na Tři krále sedláci, bude úrodný rok*. Vyjadřovaly také postupné prodlužování dne (*na Tři krále jest den delší o jeden hlas kohoutí*) nebo výskyt tzv. tříkrálové oblevy (*Boží křtění snůh a led ve vodu mění*).

Lit.: Č. Zíbrt: *Staročeské výroční obyčeje*. Praha 1889; *Od vánoc do velikonoce*. ČL 1, 1892, s. 502–512; K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900; HDA 2, 1929/30, s. 448–462; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; V. Frolec a kol.: *Vánoce v české kultuře*. Praha 1988; V. Schaubler: – M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 8–9; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998; V. Vavřinová: *Malá encyklopedie Vánoc*. Praha 2000. [lk]

zlatá neděle 1. poslední neděle před Vánocemi, kdy jsou obchody celý den otevřeny a předpokládá se mnoho kupujících a velká tržba. Možnost takového nákupu poskytují tři po sobě jdoucí adventní neděle: bronzová, stříbrná a z. n. Pojmenování i hromadné nedělní nákupy vznikly až na začátku 20. stol. zřejmě z iniciativy obchodníků. Název z. n. v tomto smyslu se v české kulturněhistorické ani etnografické literatuře nevyskytuje. V německém prostředí jméno z. n. pochází od názvu *zlatých mší* (andělských mší, orátů), služeb božích konaných v adventu časně

zrána při světle svíček. Mohl však vzniknout i v přeneseném slova smyslu podle množství peněz (stříbra a zlata) o těchto nedělních trzéných; 2. někdy posvícenská neděle. Je tak nazývána v některých lidových písních a říkankách, avšak přívlastek *zlatý* se obvykle vztahuje na *zlatou hodinku*, tj. posvícenské odpoledne nebo dopoledne po posvícení; obecně se tím míní posvícenská taneční zábava a sousedské posezení v hostinci o posvícenském pondělí, popř. se tak označuje i celý tento den (*přijde do Lhoty na zlatou*, tj. o posvícenském pondělí). Název s přívlastkem *zlatý* označuje něco mimořádného, velmi vzácného, drahocenného, čímž posvícení na české vesnici bezesporu bývalo. Svědčí o tom některé české lidové písně: *To je zlatý posvícení, / to je zlatá neděle, / máme maso a zas maso, / k tomu kousek pečeně. // To je zlatý posvícení, / to je zlatý pondělí, / máme maso a zas maso / jako včera v neděli; Dnes je zlatý posvícení, / dnes je zlatá neděle, / všechny kola zastavili, / ve mlejně se nemele. // Zejtra zlatý posvícení, / zejtra zlatý pondělí, / starý báby ať sou doma, / ať tancují v posteli; 3. v německém prostředí neděle, na niž připadá slavnost Nejsvětější Trojice (*Trinitas*). Je to neděle následující po slavnosti Sestání Ducha svatého (Božím hodu svatodušním).*

Lit.: K. Plicka – F. Volf – K. Svolinský: *Český rok. Podzim*. Praha 1953; R. Beitzl – K. Beitzl: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1974, 3., přepracované vydání. [ap]

zlaté prasátko 1. odraz světla, plamene nebo slunce o malou plochu (sklo, zrcátko), vysílaný na určitý cíl. Pohybováním plošky se hýbe i odraz a z. p. tak *běhá*. Říká se *pouštět, házet zlatá prasátka*. Bývá to večerní zábava dospělých s dětmi: děti se marně snaží chytit po stěně běhající zlatá prasátka; 2. štědrovečerní obyčej a pověra: ten, kdo se celý den poctivě postí, uvidí večer z. p. Zvl. dětem se slibovalo z. p., aby nezlobily a dodržovaly půst. Již před r. 1860 se v českých oblastech Krkonoš těšily děti na z. p. celý týden před Vánoce: všude v českých městech se nabízel ke koupi prasátka ze dřeva, z hlíny nebo z perníku; chudí lidé takovou hračku svým dětem nemohli koupit, a tak jim ukazovali zlatou zář na stropě nebo na stěně (odlesk světla v zrcátku). Jedná se zřejmě o český obyčej. Navíc je to pověra velmi stará. Č. Zíbrt cituje z dopisu Šimona Žlutického příteli do Slaného (1588), že na Štědrý den se oběšl *bez jídla, pítí, zlatých prasátek, kadidla, bobku, česneku, medu, svícený křídý, černého kmínu a což některým babám více náleží*. Jan Jeník z Bratřic líčí zvyklosti v Čechách ve 2. polovině 18. a začátkem 19. stol.: děti musely na Štědrý den trpět hladem a žízní, aby večer uviděly z. p. J. Jungmann uvádí

(1831), že dítě, které jedlo na Štědrý den, neuvidí z. p., přijde na ně *parychta* a rozpárá mu břicho. Stejnou tradici uvádí K. Procházka: podobně jako K. J. Erben v básni Štědrý den nazývá zlatá prasátka *zlatoušky*. O zvyku se zmiňuje i B. Němcová a další klasikové. Jinou formu obyčeje zaznamenal F. Dědina z Mladoboleslavska: na Štědrý den krouží kolem kostela tři zlaté labuť, každá kolem jedné z jeho tří věží. Děti se dlouho předem těší, že je uvidí, vydrží-li se postít. Na vých. Moravě, zejm. na Valašsku, slibovali postícím se dětem o Štědrém večeru uvidět *krokvu zlatú*. Pak jim pustili mihotající se světélko na krokev a na ni přibitou lať, jež tvořily součást krovu, viditelnou ze síně otvorem na půdu. Anebo děti prostě napálili vysvětlením, že vidí krokev s latí (valašským nářečím *krokev s latú*). V Rusku údajně existuje podobný obyčej, ale místo prasátka se uvádí zajíček; na německém teritoriu není tento zvyk zřejmě znám. – Prasátko je symbolem štěstí, zlato představuje drahocennost, výjimečnost, zlato odráží zlý pohled, užívá se v církevních i světských obřadech a amulety ze zlata jsou mimořádně účinné. Zlato patří k Vánocům. V německých jazykových oblastech přijíždí jezulátko na zlatém koníku. Prasátko pro štěstí se objevuje zejm. ve zvyklostech novoročních (zvyky Štědrého dne jsou ve své podstatě zvyky Nového roku). V žertovné podobě se pověra o z. p. ve spojení se Štědrým večerem a půstem udržuje i na počátku 21. století.

Lit.: L. Malý: *Hračky dětí československých*. Praha 1895; K. Procházka: *Lid český s hledištěm prstonárodně-náboženského*. Praha 1910; F. V. Vykoukal: *Z časů dávných i našich*. Praha 1893; F. V. Vykoukal: *Rok v slavnostech lidu českého*. Praha 1901; F. Dědina: *Z ovzduší Prodané nevěsty. Paměti F. Dědiny z let 1854–1875*. Praha 1934. [ap]

Zlatovláska, jedna z klasických českých pohádek, kterou podle několika terénních zápisů jako ideální pohádkovou formu vytvořil K. J. Erben. 1859 vyšla v almanachu *Máj*, 1864 znovu v tzv. *Čítance slovanské*. Prvním pokusem o ztvárnění tohoto příběhu byla *Zlatovláska panna* (tiskem 1840). Z. je kombinací dvou pohádkových typů: *maso bílého hada* (AaTh 673) a *vděčná zvířata pomocníci* (AaTh 554). K. J. Erben přizpůsobil definitivní verzi ideálnímu číslu tři (vypustil čtvrtou epizodu i úlohu) a zvířecí pomocníky volil tak, aby reprezentovali tři sféry tzv. solární mytologie, jejímž byl přívržencem: zemi, vzduch a vodu (mravenci, krkavci, ryba). Erbenův text je mezi evropskými variantami svéráznou a samostatnou verzí, o jejíž systémové začlenění se vedou spory. K. Horálek navrhl připojení k typu

AaTh 531 (motiv: *poznat dívku mezi mnoha stejnými*) a upozornil na hebrejský základ příběhu (13. stol.). V širší oblasti severových. Čech byly k látce zjištěny samostatné lidové paralely.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille II/1, s. 374, II/2, 499; AaTh 531, 554, 673; *Dílo Karla Jaromíra Erbena III. České pohádky*. Vyd. A. Grund, Praha 1951, s. 140; D. Klímová: *Umělecká transformace folklorních vypravěčských postupů v Erbenových pohádkách*. ČLit 1971, s. 428–451; G. Langer: *Das Märchen in der tschechischen Literatur von 1790 bis 1860*. Gießen 1979, s. 220–221; K. Horálek: *K teorii klasifikace folklorních textů*. In: Aktuální problémy československé slavistické folkloristiky. Bratislava 1988, s. 51–98. [dk]

zlidovělá píseň, znárodnělá píseň – umělecká poezie či její překlad, která se ve spojení s folklorním nebo umělým nápěvem stává součástí lidového repertoáru a chová se jako tradiční lidová píseň; v širším slova smyslu jakákoli píseň v jedné nebo obou ze svých složek (text, nápěv) umělého či pololidového původu, recipovaná, tříbená, variovaná a tradovaná lidem; přeneseně kterákoli trvale oblíbená umělá píseň. Z. p. je epická i lyrická (v č. zemích hl. lyrika ohlasová a vlastenecká), většinou světská, ale i duchovní. Úzký pojem české z. p. je třeba vymezit počátkem národního obrození a vznikem československého státu (kolem 1780–1918); zahrnuje tedy proces zlidovění mj. skladeb družiny kolem A. J. Puchmajera (1769–1820), tvorby V. Hanky, F. L. Čelakovského, K. J. Erbena a K. Havlíčka Borovského, veršů V. Háčka (1835–1874), S. Čecha (1846–1908) a J. V. Sládka (1845–1912), sokolských písní, pochodů F. Kmocha (1848–1912) i prvních písní K. Hašlera (1879–1941). Kromě umělecké poezie zlidovovaly v tomto časovém rozmezí zpívané verše a písně samouků, písmáků, písničkářů a kramářské písně včetně překladů (F. J. Vavák; M. S. Patřčka, 1787–1838; F. Hais, 1818–1899) a také společenské písně a satiry (na texty V. J. Píčka, 1812–1869; K. Havlíčka Borovského; J. K. Tyla, 1808–1856; J. K. Chmelenského ad.). Folklorizaci v tomto období zprostředkoval především hojný společný zpěv (školní, kostelní, společenský, sborový) za pomoci významných prostředků šíření, jako byly kramářské tisky, společenské zpěvníky, sborová a další hudební literatura, školní zpěvníky a učebnice, počínající slágové tisky a zpěvníky duchovních písní. Svědectví o faktu zlidovění podávají zmínky v memoárové a další literatuře, obsah rukopisných zpěvníků, nečetné otisky ve sbírkách lidových písní (v duchu romanticko-estetického přístupu k folkloru sběratelé české zlidovělé,

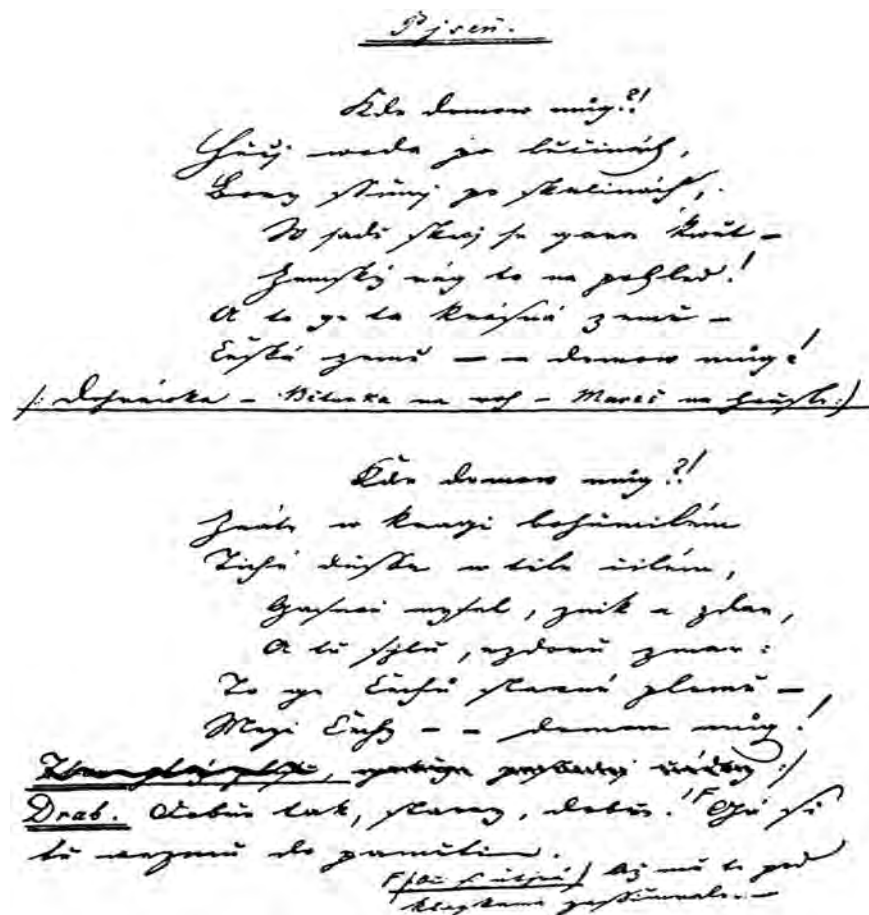

Píseň Kde domov můj? ze hry Fidlouačka (1834). Rukopis F. Škroupa

společenské a kramářské písně ze sbírek ostrážitě vymítali, proto je doloženo asi 200 českých (oproti 1400 německým zlidovělým písním); později hl. sběratelské záznamy z terénu a výsledky dotazníkových akcí i rozhlasových výzev. Texty českých zlidovělých písní jsou v češtině a patří do českého folkloru bez ohledu na svůj jazykový a národnostní původ. Zlidovělou vlasteneckou nebo široce oblíbenou píseň s výraznými národními znaky lze pojmenovat jako *znárodnělou* píseň. Termín předcházela označení z. p. a žil a laicky dosud žije jako jeho synonymum (podobně *národní/lidová* píseň). Po hudební stránce nese z. p. rysy žánru či typu, k němuž patří (kramářská, společenská píseň, zpívaný ohlas lidové poezie); nápěv je často tradiční lidový a zejm. u písní lyrických bývá s textem úzce svázán. Zlidověly i některé melodie (znělky, zpěvoherní árie, hymnické písně a oblíbené kramářské noty) zpívané s mnoha různými (i parodickými) texty. Folkloristika 20. stol. kladla z. p. na stejnou úroveň s lidovou písní tradiční; navíc využívala možnosti studovat právě na z. p. proces zlidovování, zejm. v 19. stol., v době romantického rozkvětu folkloru, neboť je zpravidla známo výchozí znění, prostředky rozptylu, stav v různých stadiích folklorizace a konečně folklorní znění fixované sběratelským záznamem. – Širší hledisko chápání z. p. posunuje rozsah a obsah pojmu ve smyslu historickém i žánrovém. Dal by se rozšířit např. o některé tituly z kancionálové tvorby, žákovských skladeb, husitského chorálu a české středověké lyriky směrem do minulosti, a naopak o řadu titulů žánrů 20. stol. Oblast šlágrové (hitové) produkce

se již pojmu z. p. vymyká. V průběhu 20. stol. lze vysledovat řadu písní nejrůznějších žánrů, které odpovídají definici z. p. a obsahují většinu jejích znaků. Bezpečným vodítkem může být skutečnost, že se píseň vymanila

z úzkého zájmového či společenského okruhu a oslovila další generaci. Novodobá z. p. se rekrutovala mj. z kabaretního repertoáru (*Červená sedma*; další tvorba Hašlerova), z písničkové produkce malých avantgardních divadelních scén (*Osvobozené divadlo*, *Divadlo Na zábradlí*, *Semafor*), z bohaté kolekce trampských a country písní, z překladů *Zpěvů sladké Francie* (H. Jelínek, 1878–1944), z městského písňového folkloru a naposledy z rozsáhlého repertoáru českého (a slovenského) folkového hnutí 70. a 80. let 20. stol., jehož zřejmá i latentní odbojnost s následnou mírou perzekuce připravila pro vznik z. p. společenské a politické podmínky do jisté míry odpovídající 30. a 50. létům 19. stol., údobí obou světových válek a době 50. let 20. stol. Značné je procento melodií, ale i parafrázovaných či přeložených textů angloamerické, francouzské i ruské provenience. – Zlidovění některých českých básní a umělých písní zjistil kolem r. 1910 sběratel F. Homolka. Ve *Státním ústavu pro lidovou píseň v ČSR* v Praze vznikl 1922 projekt edice českých světových písní zlidovělých. Literární historik B. Václavek, inspirovan dílem německého

Píseň Kde domov můj? ze hry Fidlouačka (1834). Rukopis J. K. Tyla

folkloristy Johna Meiera (1864–1953), rozpracoval koncepci edice, publikoval řadu drobných monografií a 1930 navázal spolupráci s muzikologem R. Smetanou. Vydali několik dílčích prací čerpajících z přípravného materiálu a 1940 byl 1. svazek edice, materiál epických písní, připraven pro tisk. K vydání došlo až 1955, 12 let po Václavkově smrti. K dokončení edice podle původního projektu se na konferenci *Václavkova Olomouc 1963* přihlásili významní pováleční badatelé v oboru z. p.: J. Dvořák, K. Dvořák, V. Karbusický, V. Pletka, R. Smetana a J. Václavková. Pro zásadní neshody v koncepci a další okolnosti projekt ustrnul. V oblasti umělecké stylizace se k českým světským písním zlidovělým vrátili soubory *Skiffle Kontra* (album *České písně vlastenské*, 1969) a *Spirituál kvintet* (album *Sauzení lásky*, 1980). V. t. společenská píseň.

Lit.: A. Peter: *Volkstümliches Österreichisch-Schlesien*. Troppau 1865; F. M. Böhme: *Volkstümliche Lieder der Deutschen im 18. und 19. Jahrhundert*. Leipzig 1895; J. Meier: *Kunstlieder im Volksmunde*. Halle 1906, v edici pokračuje *Deutsches Volksliedarchiv* Freiburg: do r. 1997 9 dílů; F. Homolka: *Rozšíření písní umělých mezi lidem českým*. ČL 20, 1911; 21, 1912; G. Jungbauer: *Bibliographie des deutschen Volksliedes in Böhmen*. Prag 1913; B. Václavek: *Pisemnictví a lidová tradice*. Praha 1947, 2. vyd.; B. Václavek: *O lidové písní a slovesnosti*. Praha 1963; B. Václavek – R. Smetana: *Český národní zpěvník*. Praha 1941, 2. vyd. 1949; B. Václavek – R. Smetana: *O české písní lidové a zlidovělé*. Praha 1950; B. Václavek – R. Smetana: *České světské písně zlidovělé I, Písně epické*. Praha 1955; VO 1960; VO 1963; L. Dorůžka – Z. Mácha: *Od folklóru k Semaforu*. Praha 1964; Z. Mácha: *Tramptská píseň mezi dvěma válkami*. In: Taneční hudba a jazz 1966/67, Praha 1967; V. Karbusický: *Mezi lidovou písní a šlágrelem*. Praha 1968; *Dějiny české hudební kultury 1890–1945 I-II*. Praha 1972 a 1981; J. Kotek: *Dějiny české populární hudby a zpěvu 19. a 20. století I-II*. Praha 1994 a 1998. [jt]

zlidovělé umění, jedna z kategorií výtvarné kultury lidu, již by bylo lze v poměru k tradičnímu lidovému umění nazvat v souladu se strukturalisty uměním pasivním. Zlidovělá tvorba je s lidovým uměním velmi úzce spjata a některá její odvětví, jako např. krajka nebo textilní tisk, tvoří jeho neodmyslitelnou součást. Kofeny tohoto umění jsou vesměs nelidové, sahají do oblasti umění stylového, ať již monumentálního, které se promítlo hlavně do ikonografie zlidovělé malby a plastiky, nebo užitého, které se uplatnilo především v řemeslných produktech, např. v malířské i plastické

výzdobě nábytku, majoliky či skla. Do oblasti z. u. náležejí větším dílem dílenské produkty, jejichž zhotovování vyžadovalo náročnější vybavení a využití složitějších technologických postupů, popř. mělo charakter takřka pásové výroby, jako např. malba na skle. Nadto se podstatná část této produkce opírala o předlohy ze stylového, v některých případech přímo akademického umění. Teoretikové umění, kteří si zvolili oblast z. u. za východisko k výkladům o charakteru umění lidového, dospěli přirozeně k defetistickým názorům na jeho původ a stáří a označili lidové umění jako celek za odvozené od umění stylového. Od 19. stol. je nutno do z. u. zahrnout též část produkce masového umění. V jinojazyčné terminologii se pojem z. u. vyskytuje jen zřídka a pokud přece jen, pak nemusí vždy vystihovat odlišný proces vzniku a finální podobu produktu ve srovnání s uměním lidovým; v německém pojmosloví se objevuje též *volkstümliche Kunst* nebo *volkstümlich gewordene Kunst*, tj. umění, které se stalo lidovým, ale němečtí národopisci se stále přidržují pojmu *Volkskunst* pro označení obou kategorií.

Lit.: E. Hoffmann-Krayer: *Individuelle Triebkräfte im Volksleben*. SchwAVK 30, 1930, s. 169–182; P. Bogatyrev: *Die aktiv-kollektiven, passiv-kollektiven, produktiven und unproduktiven Tatsachen*. In: II. Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques. Copenhague 1938 (1939), s. 343–345; R. Jeřábek: *L'ethnologie et l'histoire de l'art. Sur les corrélations dans le domaine des manifestations plastiques populaires*. EE 2/3, 1968/69, s. 197–202; A. Hauser: *Filozofie dějin umění*. Praha 1975, s. 203–258; R. Jeřábek: *Lidové umění a výtvarná kultura lidu. Pojmoslovné úvahy*. SN 26, 1978, s. 405–414; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Pokus o systematizaci lidového a zlidovělého umění*. UŘ 1989, č. 2, s. 7–11; R. Jeřábek: *Eine Dichotomie: Volkskunst und volkstümliche Kunst*. JVK NF 15, 1992, s. 105–115; R. Jeřábek: *Leonardo na Vinci, Cranach d. Ä., Rubens, Velázquez und andere auf volkstümliche Weise*. In: *From Academic Art to Popular Pictures. Principles of Representation, Reproduction and Transformation*. Bergen 2000, s. 80–91. [rj]

zlidovělý dřevorez, jeden z žánrů řemeslně zhotovované a trhovci šířené produkce, v níž lze rozlišit jednak volnou grafiku, jednak drobné tisky, které byly součástí knížek lidového čtení a kramářských světských i duchovních písní. Zodpovědět otázku o původu většiny samostatných listů, popř. i dřevorezových desek, pokud se dochovaly, je velmi obtížné, ne-li nemožné. V největší dochované kolekci v č. zemích, která se nalézá ve sbírkách *Moravské galerie* v Brně,

jsou v souvislosti s okolnostmi, za nichž tento soubor vznikl, zastoupeny ukázky z Čech, Moravy, Slovenska a snad i jiných blízkých území, např. z Polska; pro jejich přesnější a věrohodnější lokalizaci chybějí průkazné doklady. Hypoteticky lze odvozovat místo nebo okruh vzniku části dřevorezů, zejm. však těch, které jsou ikonograficky spjaty s některým poutním místem. Tato možnost se nabízí v případě Štípy u Zlína, Dubu n. Moravou nebo Určic u Prostějova, Křtin na Moravě, Šaštína na jihozáp. Slovensku, Svaté Hory u Příbrami v Čechách a Levoče na Slovensku, dále z území Polska (v poválečném uspořádání). Tento předpoklad se však může projevit jako klamný: oboustranná řezba jedné desky se může tematicky vztahovat k dvěma vzdáleným zdrojům. Např. na jedné straně desky se světským výjevem *jízdy na kohoutu* je vyryt obraz šaštínské piety, ač podle okolností, za nichž byl tento dřevorez nabyt muzeem ve Valašském Meziříčí, je tato matrice svým původem spojena s vých. Moravou, a to pravděpodobně se Štípou, zatímco druhá strana s jihozáp. Slovenskem; obdobně je tomu s matricí z depozit *Etnografického ústavu Moravského zemského muzea* v Brně, jejíž jedna strana, zobrazující archanděla Michaela, je opatřena německým, odvrácená strana se sv. Kateřinou polským textem. Jedenáct listů z kolekce v Moravské galerii pochází ze sbírky F. Kretze z Uherského Hradiště a jeden ze sbírky B. Jaroňka z Rožnova p. Radhoštěm, dva z majetku F. Pospíšila z Brna, tedy sběratelů zaměřujících se především na vých. a jihových. Moravu. Z toho lze soudit, že tisky byly v této oblasti rozšířeny a nemalá část z nich tu asi vznikla. Další originální desky některých těchto původních tisků i novotisků jsou uloženy v muzeích v Olomouci a v Přerově. Naproti tomu novotisky zobrazující Panu Marii svatohorskou, které byly zprvu uloženy v *Náprstkově muzeu* v Praze a později předány NO NM v Praze, pocházejí nepochybně z Příbramska. V této sbírce se nacházejí ovšem také desky moravské proveniencí a jedna je zřejmě slovenského původu. Šlo bezpochyby o důsledky velké fluktuace zlidovělé grafiky, k níž měly lidové vrstvy přístup jednak prostřednictvím poutí a trhů, na něž přijížděli výrobci a překupníci devocionálií i ze vzdálených míst, jednak prostřednictvím potulných obchodníků, kteří obcházeli rozsáhlé oblasti středových. Evropy. Tak si lze vysvětlit výskyt tisků z desek zhotovených a uchovaných ve východomoravských oblastech, na záp. Slovensku a též v někdejší Haliči, i výskyt listů ze slovenských, popř. polských desek na Moravě a dokonce v Čechách. Způsob nabývání

desek i tisků do soukromých a muzejních sbírek od sklonku 19. stol. je dosti neprůhledný, protože jejich pasportizace v soukromých sbírkách zcela chybí a v muzejních sbírkách byla zhusta pořizována dodatečně a namnoze procházela pozdějšími úpravami při reinventarizacích. Jediným prokazatelným moravským centrem výroby zlidovělých dřevořezů zůstává zatím Štípa, jenže s výjimkou několika listů, které jeví zřetelný vztah k tamnímu poutnímu místu, nelze rozsah a dosah štípské produkce potvrdit. Domněnky o štípské provenienci některých tisků lze podepřít nezanedbatelným důkazem: jsou vytištěny na ručním papíru s vodoznakem výrobny v Želechovicích n. Dřevnicí, vzdálených od Štípy pouhých pět kilometrů. Mnohé z dosavadního bádání vskutku nasvědčuje tomu, že skupina listů, o níž se lze domnívat, že pocházejí ze Štípy u Zlína, byla zhotovena v dílně rodiny Mašlíkovy, již se připisují především dřevořezy zobrazující přenášení milostné sochy Panny Marie štípské ze starého do nového kostela. První ze dvou verzí (doložená ve dvou málo odlišných variantách) pochází z r. 1764, druhá vznikla zřejmě 1814 u příležitosti 50. výročí této události, při němž se opět odbývalo procesí se sochou Panny Marie. Autorství prvního z listů je možno připsat J. Mašlíkovi, nejstaršímu známému členu štípského rodu, u něhož je v matrice uvedeno jako povolání *sculptor imaginum*, autorství druhého jeho synovi T. Mašlíkovi, který se přidržel otcovy předlohy, ale vyryl výjev stranově, tedy zrcadlově obráceně, jak se v případě grafiky a malby na skle

často dělo. Originální desky, mezi nimi i tu s výjevem Přenášení Panny Marie štípské ze starého kostela do nového, získal přímo z rodiny Mašlíkovy vizovický učitel a sběratel lidových tradic E. Peck z Vizovic. Do sbírek olomouckého muzea přešly z jeho vlastnictví údajně 1899. Zhotovování dřevořezů ve Štípě spadá přinejmenším do poloviny 18. stol., avšak podle některých paralel se nabízí možnost uvažovat o ještě časnější době vzniku některých dochovaných listů, z nichž jeden je dokonce nápisem vročen do r. 1739; jeho původní deska, uložená ve sbírkách NO NM v Praze, nese na rubu obraz Kristus v zahradě getsemanské. Do skupiny tisků z 1. poloviny 18. stol. lokalizovaných do Štípy náležejí podle nepodloženého odhadu ještě další listy. Z obsahového zřetele se váže naprostá většina listů k náboženské orientaci vrstev, pro něž byla určena: jde vesměs o tematiku novozákonní, převážně christologickou a mariologickou (Svatá rodina, veraikon, Kristus trním korunovaný, ukřižovaný Kristus, Pieta, Matka Boží sedmibolestná, boží hrob, poutní madony, z Moravy štípská, dubská a křtinská, z Čech svatohorská, dále jde o obtížně lokalizovatelné madony, zejm. velmi rozšířený typ Panny Marie čenstochovské, ze Slovenska o madonu východního rázu, údajně levočskou; ze světců se vyskytují Antonín Paduánský, Jan Nepomucký a pověrečný kříž sv. Benedikta, duchovní domovní požehnání aj.). Světská tematika je mezi dochovanými doklady zastoupena listy s výjevem ženy na kohoutu a s husarem na koni. Poměr religiozního a profánního obsahu z. d. představuje však reprezentativní vzorek, který v podstatě odpovídá celkové situaci v české a moravské, ale i slovenské nebo polské a částečně i litevské zlidovělé grafice. Ačkoli v případě těchto listů velkých nebo středních rozměrů nejde o grafiku aplikovanou, nýbrž převážně volnou, nebyla určena pro výzdobu lidového interiéru v podobě závěsných obrazů. Některé z dochovaných listů nasvědčují tomu, že se vylepovaly na vnitřní stranu víka truhly sloužící k ukládání šatstva, popř. na vnitřní stranu dveří šatní skříně. Funkce těchto dřevořezů nekladla důraz na dekorativní, estetické působení, nýbrž spočívala především v uctívání zobrazeného obsahu a ve víře v jeho ochrannou a blahonosnou moc. Svědčí o velmi úzkých, a to jak výrobních, tak i distribučních vztazích v katolickém prostředí středových. Evropy 18. a 19. stol. Drobné dřevořezy sloužící většinou jako dekorace titulních stran jarmarečních a poutních tisků nedosahují většinou ani výtvarné, ani technické úrovně volné grafiky, vykazují ještě větší fluktuaci a nezřídka velmi nezávažné spojování

s texty, k nimž byly připojovány. Tematicky jsou stereotypní a v mnoha případech univerzální. U religiozních tisků, modliteb, písní a koled, se opakují v časovém rozpětí 17.–19. stol. motivy pozemské Trojice, svatby v Káni Galilejské, poutních madon, především Maria-Zell, ale též svatokopecké, příbramské, sedmibolestné, Ukřižování, Piety, Eucharistie, ze světců jsou to Jan Nepomucký, Josef Pěstoun, Máří Magdaléna, Salvator, Roch, u pověrečných tisků zobrazují ruku sv. Anny, Kristovy rány, sedm zámků, u světských tisků noblesní a milostné scény, putti, roh hojnosti, námluvy, rokůjící muže, muzikanty, kuřáky dýmek, jezdce na koních, rytíře, husary, válečné scény, popravy stětím, viselce, kostlivce, umřelí lebky a kosti, hrobníky, živelní pohromy, květinové a zvířecí motivy, v polovině 19. stol. též lokomotivy, vše nezřídka bez souvislosti s textem. Původ naprosté většiny těchto dřevořezů je neznámý, přestože provázejí datované a lokalizované tisky (do Jindřichova Hradce, Prahy, Chrudimi, Litomyšle, Příbrami, Jihlavy, Uherského Hradiště, Olomouce, Nového Jičína, Hranic, Znojma, Těšína, uherské Skalice aj.); některé tisky jsou podle zakomponované legendy německého původu. Do této kategorie z. d. náležejí i některé tzv. svaté obrázky, zvl. polykací, na nichž je zobrazena madona z Maria-Zell aj. V naprosté většině nelze tyto zlidovělé dřevořezy označovat za lidovou grafiku, protože byla zhotovována řemeslně ve specializovaných dílnách, popř. v tiskárnách; svým využitím však zlidověla.

Lit.: J. Bolte: *Zwei böhmische Flugblätter des XVI. Jahrhunderts*. Archiv für slavische Philologie 18, 1896, s. 130–137; Z. Tobolka: *Einblatt-drucke des 15. Jh.'s im Gebiet der čechoslovakischen Republik*. Prag 1928; F. Duša: *Lidový dřevoryt XVIII. a XIX. století*. B. m. [Brno] 1938; F. Duša: *Štípské lidové dřevoryty*. Podř. 1, 1939/40, s. 57–60; J. Žižla: *Nový lidový dřevoryt Jana Mašlíka*. Podř. 3, 1946/47, s. 13–15; J. Petryl: *K funkci obrázků kramářských tisků. Pomůcka k jejich bibliografii*. ČL 2, 1947, s. 75–77; J. Tichý: *Ilustrace lidových tisků z Landřasovy tiskárny v Jindřichově Hradci*. Praha 1948; N. Melniková-Papoušková: *O lidových ilustračních dřevorytech*. Tvar 1950, s. 86–89; P. Bartoš: *Moravský lidový dřevorez*. VSONJ 3, 1969, s. 11–17; H. Johnová: *Holzschnitte als Gattung der Volkskunst*. In: Vriedenboek voor A. J. Bernet-Kempers. Arnhem 1971, s. 38–41; R. Jeřábek: *Wielkopolska czy Morawy? Z badań nad grafiką ludową*. PSZL 27, 1973, s. 33–38, errata s. 250; R. Jeřábek: *Motiv „jízdy na kohoutu“ v mezinárodní tradici. Příspěvek k ikonografii zlidovělé grafiky*. SPFFBU F 13, 1973, s. 125–140; S. Kovačevičová: *Knížný dřevorez v ľudovej tradícii*. Bratislava 1974; M. Bohatcová: *Tschechische Einblattdrucke des 15. bis 18. Jahrhunderts*. Guttenberg-Jahrbuch 1978, s. 246–252; R. Jeřábek: *Determinanty vývoje lidové malby a grafiky v Karpatech*. SPFFBU C 27, 1980, s. 305–313; P. Kneidl: *Česká lidová grafika v ilustracích novin, letáků a písniček*. Praha 1983; R. Jeřábek: *Vklad Ferdise Duši do bádání o zlidovělé grafice*. Těš. 1990, č. 2, s. 24–26; J. V. Scheybal: *Senzace pěti století v kramářské písni. Příspěvek k dějinám lidového zpravodajského zpěvu*. Hradec Králové 1990; S. Kovačevičová: *Historické vzťahy medzi tlačami a dřevorytmi Slovenska, Čiech a Moravy z etnologického hľadiska*. ČL 78, 1991, s. 227–234; NEČVU I, s. 360; ELKS I, s. 107, 154; R. Jeřábek: *Zlidovělé dřevorezy ve sbírkách Moravské galerie. Inventarizace a pokus o klasifikaci*. In: 54. bulletin Moravské galerie v Brně. 1998, s. 49–54; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura*. In: LKM-VM, s. 239–241; A. Křížová – R. Jeřábek: *Zu den tschechischen Analogien in der Ikonographie und der Funktion der volkstümlich gewordenen Einblattdrucke*. In: Popular Prints and Imagery. Lund 2000, s. 153–167. [rj]

zloděj mistr, postava a téma jedné z nejoblíbenějších novelistických lidových povídek dobrodružně humoristického charakteru, známé ve folkloru všech evropských a mnoha asijských národů. Jejím obsahem jsou úkoly, které má z. m. provést, nejde tedy o krádež v pravém slova smyslu, nýbrž o dovednost (z. m. používá k tomu účelu podvodu, lsti, úskoku, lži apod.). Úkoly mu zadává pán nebo jiná výše postavená osoba, někdy i král, nezřídka jde o sázku

nebo o zlodějskou zkoušku mladíka, který se dal k lupičské bandě. Nejčastější úkoly v českých variantách jsou: ukrást koně ze stáje, kterou dá pán hlídat (z. m. hlídače opije); získat prostěradlo z postele, na němž spí pán se svou ženou (z. m. nalije mezi manžele kvásek, oni se domnívají, že se znečistili, hodí prostěradlo pod postel; tam je ukryt z. m., ráno je ukáže pánovi); ukrást prsten z ruky pánovy manželky aj. Někdy je součástí látky úkol donést pánovi v pytlí rectora a kostelníka nebo faráře: z. m. hraje v noci na varhany a zpívá, že je anděl z nebe; kdo chce jít s ním, má vejít do pytle. Toto vyprávění figuruje často jako samostatná povídka. Jednotlivé motivy jsou navzájem volně spojovány, takže se snadno dostávají i do jiných pohádkových syžetů.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 1525A; Tille II/2, s. 283–296, 505; V. Tille: *Polivkovy studie ze srovnávací literatury*. In: Sborník prací věnovaných Prof. Dr. J. Polívkovi k šedesátým narozeninám. Praha 1918, s. 196–197, č. 272; A. Sivek: *K otázce některých osobních vlastností zbojnického hrdiny*. Slsb 54, 1956, s. 63–80; A. Satke: *Povídky o mistrném zloději*. Těš. 1995, č. 3, s. 20–24. [ast]

zmrtyvýchvstání Ježíše Krista, klíčová výpověď křesťanské víry; předmět naděje věřících. Z. J. K., chápané v jednotě s utrpením a smrtí, je důvodem křesťanských Velikonoc: jeho oslava, velikonoční vigilie nazvaná Vzkříšení, je vrcholem liturgického roku. Pův. se jednalo o noční slavnost (z Bílé soboty na Boží hod velikonoční) s očekáváním ranního východu slunce. Doba konání Vzkříšení je proměnlivá, závislá na církevních reformách. Kontinuitu si podržela symbolika světla (svěcení ohně, zapalování a svěcení velikonoční svíce, *paškálu*, jeho vnášení do temného chrámu) a vody (svěcení křestní vody, obnova křestní slibu, křest nových katechumenů jako projevy spoluúčasti věřících na Velikonocích). V české kultuře se rozvinula bohatá tradice Vzkříšení, v níž se zvl. v katolickém prostředí spojila oficiální liturgie s obřadními projevy lidové zbožnosti. Husité slavili Vzkříšení o jitřní k Božímú hodu bez dramatických prvků. Jedna skupina pramenů ze 16. stol. vypovídá o vazbě Vzkříšení na velkopáteční Boží hrob: byl konán průvod od božího hrobu s přenesením velebné svátosti nebo kříže (též církevní obřad vyzdvižení kříže z božího hrobu) k hlavnímu oltáři v noci nebo večer na Bílou sobotu jako dramatická forma předvedení z. J. K. Zřejmě odtud se v lidové tradici města i vesnice postupně rozvinulo Vzkříšení jako slavnostní procesí s velkou účastí lidu, vedené v okruhu kostela nebo ve středu obce. Jako kolektivní

rituál s převahou institucionálních prvků demonstrovalo dobovou společenskou hierarchii lokality (řazení průvodu s čestnou prezentací církevního a světského představenstva, řemeslnických cechů, spolků, na vesnici nejváženějších sedláků a jejich povinnost nést korouhve a baldachýn) a má i další znaky církevních procesí a městských slavností (společný zpěv a modlitby, hudba, salvy a střelení, troubení z kostelní věže). Zvláštního významu nabylo pořizování nového oděvu na Vzkříšení, časté bylo užití bílých šatů (halenek) nebo odívání a zdobení dívek jako svatebních družiček. Na Vzkříšení je doložen také průvod kolem kostela se svícemi a místy rozžaté svíce v oknech domů. Atributem procesí Vzkříšení bylo v některých krajích nesení sošky Spasitele: na Hané je doloženo jako celý lidový obřad, nazývaný *Ježíškovy matičky*, *Pambičkovy matičky*, *nošení Pámbučka*, *vynášení Pámbička*. Spočíval v průvodu a přenášení sošky (nebo ozdobeného krucifixu) z vybraného selského statku do kostela a zpět jako znázornění biblické velikonoční události (odnesení sochy, uložení do božího hrobu, přinášení slavnostně ozdobeného *Pámbučka* jako obřadní forma narození). Nést sošku v náručí jako dítě, místy ovinutou v obřadní plachtě úvodnici, bylo výsadou mladých dívek, panen (nebo mládence, který se měl toho roku ženit). Podle některých badatelů to náleží k ohlasům lidového mariánského kultu.

Lit.: A. Bouda: *Matičky při vzkříšení v Dolanech na Hané*. ČL 5, 1896, s. 584; D. Orel: *Vstalt jest této chvíle*. Cyrill 35, 1909, s. 5–9; Č. Zibr: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950, s. 247–249; E. Večerková – L. Tarcalová: *Náboženské průvody v kalendářním cyklu svátků a slavností*. In: Slavnostní průvody. Uherské Hradiště 1994, s. 23–44; A. Grúzová: *Bobuňovické Matičky*. In: Lidové obyčaje na Hané. Vyškov 1999, s. 80–82. [vf]

zmrzlí muži viz ledoví muži

značkování hospodářských zvířat, trvalé nebo dočasné označování zvířat pro identifikaci vlastnictví nebo pro potřeby plemennářské. Z. h. z. bylo zaváděno na velkostatkách v 17. a 18. stol.; zvířata se značila vypalováním do kůže pomocí železného značkováče s iniciálami vlastníka nebo s různými značkami. V poddanských a později v 19. a 20. stol. v selských hospodářstvích byla evidence při malém počtu zvířat podstatně jednodušší. – Z. h. z. se provádělo různými způsoby: výžehy do rohů, paznehtů, kopyt a kůže, vrubováním do ušních boltců, tetováním pomocí tetovacích kleští na různých místech těla, výstříhy v srsti (depilace), bar-

vením, odbarvováním srsti a peří, různými známkami (jako náušnice, na obojku, na ohlávce, mezi rohy, na křídlech a běhácích, na ploutvích apod.). Včelí matky se začaly označovat barvou a čísly na hrudi. [zt]

znamenák, známkovač, markér – pomocné nářadí k označení řádků, popř. vyhloubení brázd, rýh a jamek k výsevu a sázení, v novější době ke značení záběrů některých strojů (secí, sázecí). Nejjednodušším řádkovým z. byl pouhý kolík, násada hrábí, pak víceřádkový z. podobný velkým hrábím se 3–5 delšími dřevěnými zuby a jednou násadou, event. párovým táhlem. Potažní znamenáky byly víceradličné, a to dřevěné, později železné a posléze zavěšené za kolečky. Pro sázení brambor se od konce 30. let 19. stol. začaly v č. zemích používat dvouradličné, později tříradličné znamenáky, navazující na běžně používaná tradiční jednoradličná rádlá k sázení. Znamenáky s radličkami a rotujícími důlkovači byly poměrně oblíbeným nářadím v 1. polovině 20. stol. Potažní znamenáky měly obvykle kleče. – Znamenáky byly používány i při setí obilnin, kdy za samostatným z. následoval samostatný secí stroj (např. koncem 18. stol. stroj Ducketův). Po rozšíření secích strojů ve 2. polovině 19. stol. byly zaváděny znamenáky označující vyrytou stopou záběr stroje a značící dráhu pro následující jízdu. Z. byl nejčastěji využíván při pěstování okopanin, zelenin a v zahradnictví. Ve středních a menších usedlostech si znamenáky hospodáři zhotovovali sami. [zt]

zobcová flétna viz flétna

zoomorfí motivy, prvky v podobě zvířat, jedna ze součástí ornamentiky lidového umění. V českém, moravském a slezském lidovém umění se uplatňují především: *jelen*, starobylý motiv ze středomořských kultur, který je někdy spojen s jinými loveckými motivy, např. v moravské fajánsové produkci 1. poloviny 19. stol., v malbě na skle, ve výšivce, perníku; *kohout*, jemuž od antiky náleží významné místo v mytologii, náboženství a umění. Je symbolem bdělosti, plodnosti a úrodnosti (byl např. obětován při oslavě žní), bojovnosti a statečnosti, příchodu a vzkříšení Kristova. Jako heraldické zvíře vyjadřuje pýchu a odvahu. Ve výtvarném projevu lidových vrstev se často objevuje u výtvorů s náboženským obsahem, jako jsou symboly utrpení Krista na obrazech na skle či u montáží v dutém skle, dále na zvykoslovných předmětech, pečivu, kraslicích aj., ve výšivce, na hračkách, keramických pštáčkách, jako větrná korouhvička, také na grafických listech

s motivem jízdy na kohoutu nebo na slepici v erotickém významu, tradovaném z antiky a zprostředkovaném francouzským a německým vlivem; *lev* jako heraldické zvíře ztělesňující udatnost, vznešenost a ochrannou sílu. Symbolizuje moudrost a energii říše zvířat. V lidovém výtvarném projevu se objevuje pod vlivem slohového umění, jeho podobu lze nalézt ve funkci heraldického zvířete na různých řemeslnických emblemech v keramice, dřevorezbě, vývěsních štítech apod., též se objevuje v plastické podobě na úlech a v kamnářské plastice; *medvěd*, od středověku jeden z atributů obžerství a rozmařilosti. Je symbolem dábla, personifikací chlípnosti, v iluminovaných rukopisech bývá často zobrazen medvěda s medvěďárem. V lidovém prostředí se nejčastěji vyskytuje jako masopustní maska; *orel*, významný aktér v mytologii i náboženské symbolice. Je králem ptáků, symbolem Krista, boží všemohoucnosti, síly a vytrvalosti křesťanské víry, Kristova vzkříšení a nanebevstoupení. Časté uplatnění nacházel v lidovém výtvarném projevu jako zoomorfí motiv ve výšivce, kamnářské plastice aj. Objevuje se i jako heraldické zvíře, nežádka také v podobě dvouhlavého orla symbolizujícího rakouskou monarchii, např. ve výšivce; *pták*, jeden z nejčastějších motivů v lidovém umění. Bývá v dekoru fajánsí a v silně stylizované podobě ve výšivce, kde se vyskytuje v ornamentálních sestavách obvykle v zrcadlové symetrii. Do podoby ptáků se formovala kamnářská i dřevěná plastika, ptáč figurky na svatebních koláčích, vyřezávala dřevěná hračka nebo holubičky ze štípaného dřeva; *zajíc*, symbol lásky, plodnosti a menstruačního cyklu. Byl pokládán za magickou bytost, jak tomu nasvědčuje i nošení zajecí packy pro zapuzení čarodějnic a odvrácení zla nebo úloha zajecích produktů v lidovém léčitelství. Často se objevuje i mezi

malířskými výzdobnými prvky na fajánsových talířích z moravské produkce 1. třetiny 19. stol. V různých podobách je symbolem Velikonoc a vystupuje i v lidové slovesnosti. – Mezi frekventované zoomorfí elementy náleží také had, ryba, rak, žába, kuň aj. Některá zobrazení zvířat přešla ze starých lidových tradic do umění religiozního a z něj pak zpět do recentní lidové ornamentiky.

Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčeje a lidové umění*. Praha 1959, s. 410–421, 427–429 aj.; K. Sälzle: *Tier und Mensch. Gottheit und Dämon. Das Tier in der Geistesgeschichte der Menschheit*. München 1965; L. Kretzenbacher: *Kynokephale Dämonen südosteuropäischer Volksdichtung*. München 1968; K. Spiess: *Der Vogel. Bedeutung und Gestalt in sagtümlicher und bildlicher Überlieferung*. Klagenfurt 1969; G. Heinz-Mohr: *Lexikon der Symbole. Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*. Köln 1971, s. 290–292 aj.; D. Klímová-Rychnová: *Zum Problem der Hundsköpfigkeit in der Volksüberlieferung*. ZNk 67, 1971, s. 95–101; H. Mode: *Fabeltiere und Dämonen. Die phantastische Welt der Mischwesen*. Leipzig 1973; R. Jeřábek: *Motiv „jízdy na kohoutu“ v mezinárodní tradici. Příspěvek k ikonografii zlidovělé grafiky*. SPFFBU F 13, 1973, s. 125–140; H. Mode: *Fabeltiere und Dämonen in der Kunst*. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1974; L. Schmidt: *Volkskunst im Zeichen der Fische*. Wien 1976; R. Peesch: *Ornamentik der Volkskunst in Europa*. Leipzig 1981; P. Luidl – H. Huber: *Ornamente*. München 1983; ELKS I, s. 351–352; P. Lewis – G. Darley: *Dictionary of ornament*. London 1986; D. Fontana: *Tajemný jazyk symbolů. Názorný klíč k symbolům a jejich významům*. Praha – Litomyšl 1994, s. 78–97; L. Skružný: *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice 1996, s. 73–74, 94, 109–110, 111–112, 120–121, 142–143, 168, 206, 208; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 392; J. Royt – H. Šedinová: *Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha 1998, s. 109–110, 121–161; J. C. Cooperová: *Ilustrovaná encyklopedie tradičních symbolů*. Praha 1998; O. Danglová: *Dekor – symbol. Dekorativna tradícia na Slovensku a európsky kontext*. Bratislava 2001, s. 109–153. [ak + rj]

zpěvák, v lidové kultuře interpret písní, nositel písňové tradice. Uplatňuje se mnohostranně: uchovává písně v paměti, aktivně je traduje, a tím je uvádí v život. Různým způsobem písně obměňuje, dotváří a předává dalším generacím interpretů lokálního i regionálního společenství. V lidovém prostředí bývá nejvíce hodnocen pěkný, silný hlas, schopnost vést zpěv a zvolit vhodnou tóninu ke zpěvu.

Oceňována bývá skladba repertoáru, jeho reprezentativnost, výskyt archaických hudebních struktur, dobrá paměť, osobitý přednes a schopnost improvizovat. Podle těchto hledisek se mezi dobré a vynikající zpěváky řadí i ti, kteří neudivují velkým počtem osvojených písní (v oblastech s nižší produktivitou písní je za dobrého pokládán i z., který zná méně písní než průměrný z. ve folklorně živé oblasti). Kvantita má tedy v hodnocení z. druhořadý význam. – Obecně lze rozlišit tři druhy zpěváků: průměrné, dobré a vynikající. Vynikající z. má hudební, popř. i básnické nadání, hlasové předpoklady, dobrou paměť pro text i hudbu. Písně si vybírá z místních zdrojů i mimo bydliště, od 20. stol. i z novodobých médií. Některé písně jsou jakoby jeho vlastnictvím, zpívá je jen on sám. Obměňování a dotváření písní u některých zpěváků vede až k vlastní tvorbě. Podle přístupu k interpretaci existuje typ z. aktivního (produkčního, novátorského) a pasivního (konzervativního, reprodukčního). Produkční typ dotváří píseň při každé interpretaci, reprodukční uchovává skladby v nezměněné podobě i při přednesu s větším časovým odstupem. Dobří a vynikající zpěváci plní významnou úlohu v písněové tradici. Díky jim se písně udržují, přetvářejí a obnovují. Nezřídka se stává, že nadání ke zpěvu a pěvecké schopnosti se pojí s dalšími dovednostmi: hrou na nástroje, tanečními vlohami, ale i s výtvarným nadáním nebo vypravěčským talentem. Zpěvákům věnovali pozornost už sběratelé 19. stol. (K. J. Erben, F. Bartoš), více se však soustředili na lidové vypravěče, jejichž repertoár skýtal bohatší možnosti obměňování a rozvíjení. Badatelé se začali blíže zabývat zpěváky až v 1. polovině 20. stol., v souvislosti s uplatněním ekologické metody. Postupně byla doceněna úloha talentovaných jedinců v lidové písněové tradici. H. Bím o nich mluvil jako o *živých zpěvnících obce*. Na důležitost dobrých zpěváků upozorňoval B. Václavěk, jejich repertoár zaznamenali K. Plicka, J. Kresánek, D. Holý, J. Gelnar, O. Sirovátko ad. K nejvýznamnějším pracím se řadí monografie M. Procházkové ze Strážnice od J. Pajera. Tato zpěvačka už dříve zaujala V. Úlehlu, který jí věnoval pozornost ve svém díle *Živá píseň* (obsahující hned několik monografií lidových zpěváků). Zájem o dobré zpěváky narůstal zejm. v posledních desetiletích 20. stol., takže jsou shromážděny rozsáhlé fondy jednotlivých zpěváků z různých oblastí. Jsou zpravidla v rukopisech; rozsáhlost materiálu a ediční náročnost vyžaduje při jejich publikaci značné náklady.

Lit.: V. Úlehla: *Živá píseň*. Praha 1949; J. Gelnar – O. Sirovátko: *U zpěvačky Zuzany Martynkové*. NA 4, 1967, s. 18–25; M. Toncrová: *Veronika Matýsková a její písně*. NA 8, 1971, s. 359–368; K. Vetterl – O. Sirovátko: *Lidové písně z Podluží. Písně Jana Turečka z Tvrdomic v zápisech Františky Kyselkové*. Břeclav 1975; M. Toncrová: *Zpěvačka Františka Petřů a její repertoár*. NA 18, 1981, s. 207–214; D. Holý: *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha 1984; J. Pajer: *Marie Procházková (1886–1986)*. Hodonín 1986; V. a V. Frolcovi – J. Pajer: *Primáš Slávek Volavý*. Brno 1990; J. Pajer: *Záleský zpěvník. Z repertoáru Aloise Kubíčka z Kelník*. Březůvky 1990; P. Popelka: *Písně z Bystřice pod Lopeníkem*. B. m. [Uherský Brod] 1997. [mt]

zpěvní příležitost, spojení situace, místa, času a způsobu přednesu zpívané folklorní skladby, včetně reakce posluchačů a přijetí příslušným společenstvím. Souhrn těchto atributů tvoří nezbytnou podmínku realizace písně. Charakteristická je jednota těchto faktorů, při nichž se píseň uplatňuje v přirozené meziosobní komunikaci. Mezi interpretem a posluchačem vzniká přímý kontakt: současně s reprodukcí se vytváří zpětná vazba, kdy posluchač reaguje na píseň i přednes. Z. p. ovlivňuje výběr písní, tedy skladbu repertoáru, tvar i způsob interpretace písní. Z. p. vznikající při práci v přírodě vymezuje okruh zpívaných písní (žatevní, pastevecké apod.), usměrňuje jejich tematiku, hudební stavbu i charakteristický přednes, často založený na doznění závěrečných tónů ve volném prostoru. Souvisí to s funkcí, kterou tyto písně plní v životě lokality nebo regionu. Vazba mezi tvarem písně, funkcí a z. p. je zřejmá zejm. u písní tanečních nebo obřadních. Zpěvní příležitosti se dělí zhruba do tří skupin: a) příležitosti vázané na zvyky a obyčeje (rodinný i výroční cyklus, zvl. svatba, Vánoce, masopust, hody/posvícení), b) na práci a zaměstnání (hl. přástky, vaření povidel; žatva, pastva, senoseč), c) na zábavu a čisté zpěvní situace (besedy, setkání mládeže se společným zpěvem při večerní chůzi vesnicí, zábavy s tancem, hry se zpěvem aj.). Konkrétní lokality mají často vlastní systém zpěvních příležitostí, související s charakterem společenského a kulturního života obce. Jejich povaha je ovlivněna tím, zda se jich zúčastňuje skupina nebo jednotlivec (zpěv v soukromí, pro sebe). Záleží rovněž na tom, zda z. p. vzniká jen v kruhu rodiny nebo jiné menší skupiny (svatba, Vánoce), anebo zda probíhá za účasti celého vesnického kolektivu (hody). Zpěvní příležitosti podléhají vývoji jako zpěv vůbec. Se zánikem některé z. p. zanikají i příslušné písně.

Současně vzrůstá intenzita jiných zpěvních příležitostí anebo se vytvářejí zcela nové. V posledních desetiletích 20. stol. se např. zvýšil význam předsvatebního loučení mládeže (*svíca*), které představuje důležitou z. p. S větší okázalostí, i pokud jde o zpěv, se slaví narozeniny a svátky, jubilea a různá sváteční setkání v zaměstnání. Vedle funkce společenské, zábavní, reprezentativní či prestižní fungují tyto sváteční chvíle i jako významná zpěvní příležitost. Od 50. let 20. stol. se ustálily zpěvní příležitosti vyplývající z činnosti folklorních souborů a skupin (jak při vystoupení, tak v uvolněnější formě bez publika, v rámci vnitřního života těchto zájmových kolektivů). Vznik nových zpěvních příležitostí znamená zánik některých tradičních písní a pronikání nových písní do zpěvního repertoáru. Přestože se vytvářejí nové zpěvní příležitosti, celkově se jejich počet snižuje, zejm. proto, že spontánní zpěv byl z velké části postupně nahrazován jinými formami zábavy. Množství zpěvních příležitostí je tedy přímo úměrné zpěvnosti; obojí vykazuje na přelomu 20. a 21. stol. sestupnou tendenci. Stále je zřejmý rozdíl mezi zpěvními příležitostmi ve městě a na venkově. Na vesnici dosud vytvářejí určitý systém, v souvislosti s celkovým kulturním vývojem více či méně narušovaný. Vazba určitých písní na z. p. bývá tak pevná, že mimo ni se písně nezpívají (koledy). Důležitost přirozené z. p. zdůrazňuje odborné bádání: vyžaduje zápis písně v takové situaci, v jaké se ve svém původním prostředí zpívala. Tento požadavek zdůrazňoval zvl. L. Janáček. V přirozené zpěvní situaci má píseň jinou podobu a výraz než při přednesu na požádání cizí osoby. Požadavek zápisu při původní z. p. lze obtížně splnit u písní, které jsou součástí pasivního repertoáru (žádná z. p. se pro ně vlastně nevytváří), nebo u písní, které svůj interpretační kontext již ztratily. Při studiu folklorních jevů v původních interpretačních podmínkách (popř. i mimo ně) se ve folkloristice někdy využívá metoda aktivního zúčastněného pozorování, s dodatečně doplněným zápisem.

Lit.: L. Janáček *O lidové písni a lidové hudbě*. Vyd. J. Vysloužil. Praha 1955; D. Holý: *K problematice rytmiky táhlé písně*. Slov. 1960, č. 6, s. 6–27; J. Gelnar: *Interpretační roviny v lidové písni*. RZ 12, 1962, s. 17–22; K. Vetterl: *Otázky tvůrčího a reprodukčního stylu v lidové písni*. In: Leoš Janáček a soudobá hudba. Praha 1963, s. 345–351; J. Gelnar – O. Sirovátko: *Faktory variačního procesu v lidové písni*. NVČ 2, 1967, s. 183–197; J. Gelnar: *Svatba v Suché Hoře. Autentický folklorní záznam svatby Karola Šikyňu s Darinou, roz. Zurvalcovou, pořázený v Suché*

Hoře (Orava) 31. ledna a 1. února 1966. Praha – Bratislava 1968; M. Leščák – O. Sirovátka: Folklor a folkloristika. Bratislava 1982. [mt]

zповěď, součást svátosti pokání, kající vyznání viny Bohu prostřednictvím osoby k tomu oprávněné (biskupa, kněze), které se koná v kostelích nebo oratořích, ve zvláštních případech (nebezpečí smrti) i v soukromí. Z. znají katolické církve všech ritů a církev ortodoxní, některé reformační denominace užívají z. kolektivní. – Soukromá a veřejná z. jsou doloženy ve 2. stol., veřejné zповěďi v římskokatolickém prostředí definitivně zanikaly od 10. stol. V důsledku

zpracování půdy, obdělávání (kultivace) půdy – mechanické zásahy upravující podmínky pro růst a vývoj kulturních rostlin v orniční vrstvě, regulující vodní a vzdušný režim půdy a tím i změny bioenergetických pochodů v půdě. Z. p. zaujímá od vzniku zemědělství mimořádné postavení v zemědělských soustavách hospodaření a spočívá v kypření, drobení, utužování, urovnávání, prohlubování, obracení orniční vrstvy, což upravuje

působení základních činitelů (vody, vzduchu, tepelných poměrů) pro vývoj pěstovaných rostlin i půdních mikroorganismů. Z. p. v různých soustavách hospodaření bylo závislé na stupni rozvoje zemědělství v oblasti, na vědomostech a znalostech pěstitelů, dostupnosti technických prostředků (hl. nářadí) a na žádoucí intenzitě pěstování v konkrétních geografických podmínkách. – V č. zemích se zemědělství nejdříve

rekatolizace č. zemí se zde po třicetileté válce stala z. povinnou pro všechny dospělé a byla spojena s písemným osvědčením jako dokladem o řádném římskokatolickém smýšlení. – Věřící katolický křesťan je povinen jít ke z. alespoň jednou do roka. K nejstarším termínům z. náleží údobí Velikonoc. Tzv. zповědní dny, kdy věřící přistupovali hromadně ke zповěďím, se vázaly i k oslavám lokálních patrocinií, porciunkulí, svátku Všech svatých, spadaly do údobí adventu apod. Z. jednotlivců i celých skupin lidí se obvykle vázala také k poutím na poutní místa.

Lit.: Zповědní seznamy arcidiecéze pražské z let 1671–1725 I-X. Vyd. J. V. Šimák. Praha 1909–1938; J. Foltynovský: Zповěď v tradici katolické církve. Praha 1917. [vsch]

rozšířilo v neúrodnějších oblastech na nejvhodnějších plochách v dobrých půdních a klimatických podmínkách. Při postupné vnitřní a později vnější kolonizaci byly osídlovány i méně příznivé polohy, které byly později opouštěny a pro pěstování zemědělských rostlin se přestaly používat. Náročnost

prvních úprav při z. p. v mnoha oblastech č. zemí dokládají zachované hromady, zídky, řady a meze z kamenů, doplňované a upravované při dalším obhospodařování polí. K přemísťování balvanů se ještě v 50. letech 20. stol. používaly silné dřevěné smyky (střední a j. Čechy, sev. Morava).

Místa se zachovaly opuštěné terasy po zaniklých vinohradech a sadech a vysoké meze v kopcovitém terénu. – K základnímu z. p. se počítá původní kypření a drobení kopáním a rytím, které umožňovalo též obracení půdy a později orbu včetně podmítky, prohlubování ornice, podrývání a hloubkové kypření (převrstvování, rigolování). Prohlubování ornice bylo nutné pro pěstování brambor a cukrové řepy, plodin vyžadujících mocnější vrstvu ornice než obilniny a luskoviny. Podrývání ornice se šířilo od 2. poloviny 19. stol. na některých půdách v řepařských oblastech. Rovněž plošné kypření půdy pospěchy (kultivátory) s různými radličkami se začalo šířit od konce 18. stol. – Z. p. k setí a sázení se zaměřovalo na urovnání a úpravu povrchu půdy, vytvoření vhodných podmínek v horní vrstvě ornice pro osivo či sadbu, ochranu půdní vláhly a odplevelování pozemku. Smykování jednoduchými dřevěnými smyky za vhodného stavu půdy urovnávalo povrch oranice, drobilo povrchovou vrstvu, snižovalo výpar a pomáhalo při ničení plevelů. Vláčením se jemně drobila povrchová vrstva pro setí a účinně ničily klíčící plevele a později se zapravovala průmyslová hnojiva. Podle regionů, půd, účelu a zvyklostí se používaly různé typy bran. Válení se v č. zemích šířilo hl. od konce 18. stol. a ve 2. polovině 19. stol. bylo již zcela obvyklé. Válení utužovalo půdu, výrazně upravovalo vodní režim půdy (těsné přilnutí půdních částic, vztlínání vody a výpar), nahrazovalo dostatečné slehnutí půdy po orbě a pomáhalo při drčení hrud. – Z. p. v době vegetace bylo zaměřeno na kypření (ničení půdního škraloupu, úpravu prostupnosti povrchové vrstvy pro vodu a vzduch), podporu biologické činnosti půdy, ničení a omezování plevelů, okopávání, plečkování, úpravu počtu rostlin na jednotku plochy (prosekávání, jednocení), kopčení či hrůbkování (příhrnování, odorávání, individuální a meziřádková kultivace) a válení upravující půdní podmínky podle potřeby porostů. Při z. p. za vegetace se uplatňovalo mnoho typů, variant a modifikací tradičního ručního i potažního nářadí. – Některé způsoby z. p. byly zaměřeny na zlepšování fyzikálního, chemického a biologického stavu půdy. Meliorační funkci plnila tradiční orba do záhonů, svodnice, brázdování, navázení a mísení těžkých a lehkých půd, slínování, odvodňování a zavlažování některých pozemků, vyvázení rybníčního bahna a splachů z polí po prudkých deštích. Při hnojení některých zemědělských kultur se z. p. záhy přizpůsobovalo zvláštním požadavkům na svazích vinic, při intenzivním pěstování některých kultur (zahrady, chmelnice) a při ošetřování luk a pastvin. Způsoby z. p. ovlivnilo

zavádění nových kulturních rostlin a rozšíření pěstování rostlin v řádcích (řádková kultura v 18.–19. století). V. t. mez, novina, žďářství.

Lit.: F. Horský: *Roľnícká poľní kázání o tom, co jest nejpotřebnější k vykonnému vzdělávání polí hlavně majetníkům menších pozemků*. Praha 1861; V. Gössl: *Půda – základ zemědělské výroby. Zpracování půdy*. In: *Zemědělská abeceda*. Praha 1947, s. 59–97; A. Špička a kol.: *Knihy o půdě III. Zpracování půdy*. Praha 1961; J. Štátný: *Tradiční zemědělství na Valašsku*. Praha 1971, s. 106–113; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987, s. 26–38; V. Škoda – O. Kvěch: *Kultivace půdy v intenzivní zemědělské soustavě*. Praha 1987.

[zt]

zpracování zemědělských produktů, úprava a uchování plodin z hlediska jejich budoucího využívání jako krmiv, potravin nebo surovin. Z pův. zcela soběstačných výrobních zemědělských jednotek se záhy vyčlenily mnohé řemeslné, pak průmyslové činnosti, jako výroba nářadí a pomůcek pro zemědělství, stavební profese, mletí obilí, řeznictví apod. Vývoj z. z. p. v zemědělských usedlostech v č. zemích v 19.–20. stol. byl značně nerovnoměrný, ovlivňovaný geografickou různorodostí (zemědělské výrobní oblasti), regionálními vlivy, demografickým vývojem oblastí, dopravní dostupností, sociálně ekonomickou strukturou zemědělských závodů, technickými, technologickými a strukturálními změnami v zemědělské výrobě, místní tradicí i pronikáním nových soustav

a způsobů hospodaření. Z. z. p. se obvykle člení z více hledisek: podle původu a druhu produktů (rostlinné a živočišné produkty), podle technologie (sušení, nakládání, chlazení, kvašení), doby uchovatelnosti produktu před zpracováním i po něm (zrno, mléko) nebo podle návratnosti hmot a živin do zemědělské výroby. V tradiční zemědělské výrobě byla důležitá dostupnost a jednoduchost způsobů zpracování, pokud možno nízká energetická náročnost, spolehlivost použitých technologií, ale i využitelnost odpadů (krmiva, steliva). – **K r m i v a**. Pícniny se uchovávaly nejčastěji jako suché seno nebo suchá krmná sláma, v případě jejich dostatku i do dalšího krmného období. Trvanlivost krmných okopanin se pro zimní období prodlužovala dobrým uložením v chladných a temných prostorách, popř. v krechtech. Suché jádro a krmné obilí další konzervaci (kromě dobrého uložení) nevyžadovaly. Krmná sláma se řezala na řezacích stolicích a řezačkách, zatímco stelivová sláma se upravovala pomocí kosů. Syrové brambory, řepa, tuřín a vodnice se pro krmení krouhaly nebo řezaly na krouhačkách, v malých hospodářstvích rozměňovaly ručními sekáčky a na struhadlech. Pařeně nebo vařeně hlízy a bulvy se většinou mačkaly ručními dřevěnými tlouky či palicemi, event. malými pákovými lisy. K drcení, mletí a šrotování zrnin byly běžné žernovy, jednoduché ruční mlýnky, pak ruční mlýny nebo žentoury a šrotovníky, poháněné motory. V některých regionech se k drcení máčené kulatiny (vikev, hrách,

peluška) používaly kamenné stoupy s dřevěnými tlouky (záp. a jihozáp. Čechy), na Jičínsku a Bydžovsku kamenné třecí mísy zv. též brusy nebo pánve. Hrách a fazole se vylupovaly ručně, nebo se mlátily hůlkou, cepem, na mlátiče. Válcové šrotovníky, mačkadla ovsu a drtiče pokrutin se uplatňovaly od 2. poloviny 19. stol. Zchutňování hrubé píce (sena, slámy, plev) spařováním vřelou vodou je známo od 16. stol., později se nahrazovalo nasolováním (silážováním) a droždováním píce a od konce 19. stol. bylo běžné vaření brambor jako krmiva prasat. Silážování (konzervace kvašením) píce se šířilo od 2. poloviny 19. stol. s rozšiřováním pěstování cukrovky a později s pěstováním kukuřice na zeleno. Zpracováním krmiv (sušením, silážováním a vhodným uložením) byla prodloužena jejich trvanlivost a řezáním, drcením, mícháním apod. zvýšena jejich hodnota a využitelnost. – **P o t r a v i n y**. Zvláštní postavení mělo zpracovávání obilovin na mouku, kroupy a šrot. Úprava syrových, v zemědělském závodě dále nezpracovávaných produktů se většinou omezovala na čištění a základní třídění (odstranění poškozených či nemocných produktů), na třídění podle vzhledu a velikosti a na volbu obalů (koše, košíky, zásobnice, truhly, sůsky, pytle na zrno). – Produkty s vysokým obsahem sušiny se uchovávaly v suchém prostředí sýpek, půd a komor volně ložené nebo v nádobách. Produkty s nízkým obsahem sušiny se převážně sušily přírodním nebo umělým teplem v sušárnách (ovoce, chmel), anebo se obsah sušiny zvyšoval odpařováním vody vařením (povidla), popř. se zahušťovaly přidáváním medu nebo cukru. Ke z. z. p. se běžně využívalo samovolného mléčného kvašení (želí, okurky, mléko), k výrobě ovocných, révových vín a pálenek lihového a k výrobě octa octového kvašení. Ocet se obvykle používal k ochucování jídel, ke konzervaci některých zelenin, ale i ovoce. Kuchyňská sůl sloužila ke konzervaci zelenin, masa a slaniny. Významné bylo zpracování mléka, jež převažovalo v zemědělských usedlostech ještě ve 2. čtvrtině 20. stol. a bylo každodenní prací. Ze sbírané smetany (nakyslé) se tlouklo máslo a ze zkyslého mléka se vyráběl tvaroh jako základní surovina kyselých sýrů. K uchování sýrových homolek se volilo pozvolné sušení (po odstranění větší části vody ze sraženiny). Pro zpracovávání a uchování masa a výrobků z něho tradiční zemědělství využívalo chladného zimního období a k prodloužení jeho trvanlivosti uzení, u klobás i sušení. Vyškvařené sádlo i škvarky a přepuštěné máslo (*šmolc*) se ukládaly v kameninových

nádobách v chladu a temnu. – Jednoduchými technologiemi se lisovala rostlinná semena a plody (len, řepka, semenec, bukvice aj.) na olej. Domácí výroba marmelád a kompotů nebyla na vesnici do 30. let 20. stol. běžná. – Významné místo v šíření nových technologií z. z. p. (tepelná sterilizace, pasterizace) měly odborné školy, kurzy (např. hospodářské školy), spolky a na přelomu 19. a 20. stol. budované okresní stanice pro zpracovávání ovoce a zeleniny. Ve 30. letech 20. stol. došlo v č. zemích k systematické propagaci domácí výroby ovocných moštů (nezkvašených přírodních šťáv). – S u r o v i n y. Některé zemědělské produkty byly surovinou spotřebovávanou ve vlastní zemědělské výrobě (steliva a krmiva pro výrobu hnoje, dřevo jako zdroj tepelné energie a pro další potřeby, krmiva pro výrobu masa, mléka a jako zdroj energie tažných zvířat apod.); jiné byly surovinou umožňující zhotovování předmětů a materiálů, které se významnějším dílem do vlastního procesu zemědělské výroby již nevracely. Jejich zhotovování se na počátku zabýval zemědělský závod, později výrazně řemesla a posléze zemědělský a textilní průmysl (rostlinná a živočišná vlákna: len, konopí, vlna a navazující činnosti). – V 2. polovině 19. stol. se převážná část z. z. p. přesunula ze zemědělských usedlostí do vznikajícího a velmi rychle se rozvíjejícího zemědělského průmyslu. Mletí zrna na mouku ve mlýnech zřídka v některých oblastech doplňovalo ještě mletí na žernovech (do 1. poloviny 20. stol.), častěji se jich užívalo na šroty (do 60. l.). Příprava krup v ručních stoupách zanikla již dříve. Pečení chleba a pečiva ve vlastních pecích v zemědělských usedlostech zanikalo po 1. světové válce. V přechodném období se též chleba připravoval doma a nosil peči k pekaři. 1890 bylo v č. zemích asi 25 tisíc pekařů a několik průmyslových pekáren ve velkých městech. – Příprava pšeničného škrobu byla v 19. stol. nahrazována výrobou škrobu z brambor (škrobárny selské, živnostenské, družstevní a na velkostatkách). Výrobou škrobového cukru (sirobářství) se zabývaly pouze průmyslové provozy. – Rozšířeným způsobem z. z. p. bývalo sušení. V některých oblastech bylo obvyklé sušení ovoce v selských sušárnách až do poloviny 20. stol. Koncem 19. stol. se v chmelařských oblastech začalo šřit sušení chmele ve vytápěných sušárnách. Začátkem 20. stol. v č. zemích pracovalo několik desítek většinou družstevních sušáren na brambory (vločky, řízky, bramborová mouka). Od 80. let 19. stol. se sušila čekanka k výrobě cikorky (Litomě-

řicko, Lovosicko, pak střední a hl. vých. Čechy a Morava) v družstevních a živnostenských sušárnách. Velmi rozšířené bylo pražení žita v malých přenosných pražírnicích. Řepné řízky se sušily v sušárnách na čekanku a brambory (pro výrobu kávovin a k nastavování sladu). Cukrovka se zpracovávala v cukrovarech; v zemědělských závodech zůstávaly skrojky, vracely se vyloužené řízky, melasa, na pole cukrovarecké kaly. Méně často si pěstitelé pro vlastní potřebu vařili sirup. Začátkem 19. stol. se v malém množství vyráběl cukr z javorové šťávy (některá panství na Moravě a ve Slezsku, méně v Čechách). Zpracování olejnatých semen ve venkovských olejárnách bylo v 2. polovině 19. stol. vystřídáno zpracováním průmyslovým (řepka, len). Odpadu, pokrutin se využívalo jako krmiva. Z předních rostlin byl nejrozšířenější len, podstatně méně se pěstovalo konopí. Zpracování lnu v zemědělských závodech se v 19. stol. rychle omezovalo jen na jeho sklizeň, drnutí, mláčení, rosení, popř. máčení a sušení (pazderny, sušárny, tírny), i když v některých regionech se poměrně dlouho udrželo podomácké zpracovávání na plátno, popruhy, provazy. – Z pivovarnictví a sladovnictví, odděleného od pěstitelské činnosti již ve středověku, se do zemědělské výroby vracelo pivovarské mláto jako krmivo, sladový květ a kvasnice. Jen výjimečně do poloviny 20. stol. se vařilo pivo pro vlastní potřebu. Výroba révového vína, omezená na malé regiony Čech a hl. na j. Moravu, zůstávala tradiční do konce 19. stol. Nové technologie se začaly uplatňovat po obnově vinic (původní byly zničeny révokazem nebo peronosporou) ve 20.–30. letech 20. stol. V návaznosti na rozvoj ovocnictví, zvl. na pěstování bobulovin, se ve 20. stol. rozšířila výroba ovocných vín u menších pěstitelů. V tradičních ovocnářských oblastech se část ovoce zpracovávala na pálenky (slivovice, meruňkovice, třešňovice) destilací zkvašených zápar v selských pálenicích a vinopalnách. – Lihovarnictví, tj. pálení lihu z obilí, od 1. poloviny 19. stol. také z brambor a postupně z dalších surovin, ovládly velkostatky. Od konce 19. stol. se začaly uplatňovat též rolnické lihovary družstevní: 1914 bylo z 532 lihovalů v č. zemích 82 družstevních. Do zemědělské výroby se vracely lihovarské výpalky (krmivo). Jako droždí se používaly pivovarské kvasnice vzniklé při svrchním kvašení piva. Spodní kvasnice nebyly do těsta vhodné. Od poloviny 19. stol. se v Rakousku a v Čechách droždí začalo vyrábět novým způsobem v droždárnách (Krásné Březno, pak další). Při domácím pečení chleba se používalo vlastního kvás-

ku. – Výroba kvasného octa (oxidací alkoholu octovými bakteriemi) byla pro svou jednoduchost využívána od nepaměti (ocet pивní, ovocný, vinný). Řemeslné a průmyslové octárny podstatně urychlily, zkvalitnily a zlevnily jeho výrobu. – Podomácku se zabývala domácí zvířata a drůbež. Skot převážně poráželi řezníci, od 2. poloviny 19. stol. většinou na jatkách (vývoj veterinární asanace). Maso a živočišné tuky se zčásti spotřebovaly v krátké době, část masa a slanina se udily, sádlo a lůj uchovávali škvařeně. – Domácké zpracování vlny se v 1. polovině 20. stol. udržovalo výjimečně jen v oblastech většího rozšíření chovu ovcí. Rovněž kůže a kožky se již v zemědělských usedlostech nezpracovávaly. Pokud se mlátilo cepy, upravovali vepřovice na jejich ošití. Místy se využívala odborně vydělaná kožešina z ovcí. Naproti tomu do začátku 2. poloviny 20. stol. bylo běžné draní husího peří dcerám do výbavy. Ještě v 1. polovině 20. stol. se z rohů skotu dělaly toulce na brousky. Od 1. poloviny 19. stol. se někde větší kosti drtily ve stoupách na hnojivo (poslední rolnická stoupa drtila kosti ve 30. letech 20. stol. v Klášterci n. Orlicí). – Včelí med se stáčel, cedil přes síta a ukládal v chladu; přepuštěný vosk se prodával, někdy používal v domácnosti ke konzervaci nití, provázků apod. Na zpracování živočišných produktů v usedlosti navazovala výroba mýdla, svíček, masť aj. Potřeba využívání místních zdrojů a nezbytnost soběstačnosti vedla k vynalézavosti a ke zhotovování mnoha potřeb (nářadí, krytina, nádoby, oděv). Některé způsoby z. z. p. zanikly nebo se uplatnily jen po krátkou dobu, nové byly zaváděny. Návrat k samozásobování, tj. také k využívání tradičních způsobů z. z. p., se výrazně projevil např. za 1. i 2. světové války a v jiných krizových obdobích. Některé způsoby z. z. p. se zachovávají i z jiných příčin (např. osobních, obecně kulturních, sociálně hospodářských).
Lit.: V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; Z. Tempír: *Stoupa na výrobu kostní moučky ke hnojení v Klášterci nad Orlicí*. *Agrikultura* 3, 1964, s. 229–233; L. Loudil: *Vývoj zpracování mléka podle hmotných dokladů ze sbírek Československého zemědělského muzea*. *VPČ-ZM* 10, 1971, s. 209–227; Z. Kuttelvašer: *Potravinářství*. Studie o technice v českých zemích 1800–1918, 3, 1985, s. 91–129; 4, 1986, s. 80–131; Z. Kuttelvašer – J. Trejbal – J. Maňas: *Vývoj zpracování zemědělských produktů*. Prameny a studie 30. Praha 1989. [zt]

zranění viz rána

zrcadlo, hladká plocha, zejm. skleněná deska s kovovou vrstvou (rtuťový amalgam apod.) na spodní straně, která odráží světlo a vytváří tak plošný, stranově obrácený obraz předmětu stojícího před ní. Skleněná zrcadla zaujímal jako součást mobiliáře až do 20. stol. v tradičním lidovém prostředí nepříliš významné postavení. V jednotlivých domácnostech vlastnili zejm. drobnější zrcátka, která uchovávali v zásuvce stolu, v koutních almárnkách apod. Větší z. zavěšovali mezi okna ve světnici či vedle obrazů zdobících svatý kout. – Výraznějšího významu dosáhlo z. v duchovní kultuře. Analogické magické praktiky a pověrečné představy se přitom pojí k zrcadlům jako takovým i k přirozeným odrazům na různorodých lesklých plochách zejm. vodních hladinách, krystalech, lidských nehtech či v očích. Magická moc z. pramení z principu zdvojení předmětu jeho obrazem. Stranově převrácený obraz chápal pozorovatel jako dvojníka (podle animistických představ duši) reálných bytostí a předmětů. Tento *dvojník* zůstával ve světě za z. Na základě ztotožnění obrazu s jeho vzorem se pokoušeli vykonavatelé magických praktik ovlivňovat osud bytostí, které se do z. podívaly nebo se v něm odrazily. Skutečnost, že člověk vidí v z. za sebe (tedy více než může vidět ve skutečnosti), vedla ke vzniku řady praktik předvídání budoucnosti. – Zrcadla byla považována za zvláštní magické předměty ambivalentní povahy. Na jedné straně přinášela svým vlastníkům štěstí, měla apotropajní funkci, na straně druhé vyvolávala obavy z možnosti nebezpečného a škodlivého působení. Ty se projevovaly v zákazech pohlížení do z., a to zvl. u ohrožených a nezajištěných lidí (dětí před dosažením prvního roku života, nemocní, šestinedělky, neprovdané dívky), nebo v době kolem půlnoci, kdy byla podle představ magická moc z. nejvýraznější. U dětí byly tyto zákazy motivovány obavami ze žloutenky, šilhání, bázlivosti, neklidného spánku, u děvčátek z marnivosti. Šestinedělkám se měl při pohledu do z. zjevit zloduch (Chrudimsko). K rozšířeným patří i představy, že člověk, který se podívá o půlnoci do z., spatří za sebou ďábla, dostane žloutenku či zemře. Neštěstí či posměch však krajově mohlo přinést pouhé posezení pod z. (např. Krušné hory, záp. Čechy). – Zrcadla se obřadně zastírala nebo obracela, např. při hrozícím krupobití, bouři a onemocněních, jako jsou epileptické záchvaty, aby se nemoc nezhoršila (Krušné hory). Zvláště četný a obecně rozšířený je zvyk zastírání z. v případech úmrtí v domě, který pravděpodobně vyplýval ze strachu

spatřit zesnulého v z., z nebezpečí prodlení duše zemřelého v domě a dalšího (tedy zdvojeného) úmrtí na základě představ magie podobnosti. Domnělého negativního působení z. využívaly další magické praktiky, např. pokusy způsobit prostřednictvím zrcadlového obrazu onemocnění či smrt člověka. Zošklivění mladé dívky měl podle českého dokladu ze 17. stol. analogicky přivodit její pohled do z., které dívka sokyně předtím otřela o fenu. – Zrcadla disponovala i ochrannou funkcí, doloženou již ve starověku a vycházející z víry, že se démon nebo zlá síla, bouřková mračna apod. polekají vlastního obrazu. Jako taková se zrcátka stala součástí amuletů, svatebních čepců apod. Zrcadélky vsazenými do poutních odznaků se např. středověcí poutníci k bývalému chrámu Božího těla na Karlově náměstí v Praze snažili zachytit obraz každoročně vystavovaných ostatků, aby tak odznaky získaly magickou moc připisovanou těmto relikviím. Rozbití z. přinášelo vlastníkům neštěstí, zejm. pokud k němu došlo při stěhování do nového domu. Pověra o sedmi letech neštěstí po rozbití z. je známá a obecně rozšířená do současnosti. Pád z. ze stěny (stejně i obrazů zdobících svatý kout) signalizoval také úmrtí v domě. – Údajná schopnost z. předznamenávat budoucnost stála u zrodu představ o tzv. kouzelných či vědoucích zrcadlech. Tato zrcadla, doložená již v antickém světě a hojně se vyskytující např. v pohádkách a dalších folklorních žánrech, zprostředkovala svému vlastníku pohled na to, co se děje na vzdálených místech, na poklady, rudné žíly apod. uložené v zemi, sloužila k odhalení zlodějů, čarodějnic i k předvídání budoucnosti. Z. nabývalo kouzelné moci prostřednictvím rituálních aktů. V záp. Čechách např. kupec nesměl smlouvat o jeho cenu, poté je musel v určitý čas (např. první půlnoc po úmrtí v obci, půlnoc Štědrého dne) zanést na hřbitov a zakopat na různě dlouhou dobu do čerstvého hrobu, hrobu šestinedělek či sebevrahů, tak aby směřovalo lícovou stranou k obličejí zesnulého. Jménem nebožtíka a prosbou o pomoc se k z. obracel v záp. Čechách člověk, který chtěl odhalit zloděje, pomocí z. určovali zloděje např. i božci a bohyně na vých. Moravě. Kouzelné, věštební moci dočasně nabývalo podle tradičních představ každé z. v určitý čas, především o půlnoci významných svátků a osudových dní, vhodných pro předvídání budoucnosti, jako např. na sv. Ondřeje (Krušné hory), Silvestra či o Vánocích (Hlinecko). Nejčtenější jsou doklady předvídání sňatku a úmrtí. Smrt předznamenával pozorovateli o Štědrém

večeru jeho obraz bez hlavy, zdvojený obraz, nebo se za ním zjevili všichni, kteří mají zemřít v nadcházejícím roce. Na stáří těchto praktik poukazují některé doprovodné příkazy (příkaz rituální nahoty), ale i to, že se analogické zvyky zhusta vázaly k předvídání z vodních hladin, z něhož se věštební praktiky spojené se zrcadly patrně vyvinuly.

Lit.: F. Bartoš: *Moravský lid*. Telč 1892; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; A. Blažek: *Lidopisné a kulturní črty z Chrudimska*. Chrudim 1909; J. Schramek: *Der Böhmmerwaldbauer*. Prag 1915; HDA 9, 1938–41, s. 547–577; L. Hansmann–L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966. [lk]

zubrnický skanzen viz Muzeum lidové architektury Českého středohoří v Zubrnících

zvěrokleštičství, kastrování hospodářských zvířat. Provádělo se z hospodářských důvodů k regulaci druhotných znaků, spojených s činností pohlavních orgánů. Zvířata se stala klidnější a ovladatelnější, rychleji přibývala na váze a jejich maso bylo chutnější, protože ztratilo nepřijemný pach. – Kleštění dobytka sahá hluboko do minulosti a rozšířilo se všude tam, kde se provozoval chov dobytka. Ve středověku se z. zabývali v rámci svých pracovních povinností obecní a panští pastýři. Vedle nich se od počátku novověku lze setkat se specializovanými kleštiči (*nunváři, ludváři*), kteří kleštičství provozovali jako povolání. Názvy pro vykastrovaná zvířata (*nunvice, valach*) uvádí slovník D. Adama z Veleslavína (1598). Na konci 16. stol. se objevuje první písemná zpráva o *kleštičích* v Bojkovicích na vých. Moravě. Za živnost bylo z. prohlášeno císařským patentem 1771, od r. 1881 bylo třeba získat k provozování z. zvláštní licenci vydávanou na základě odborné zkoušky. Ve významném středisku zvěrokleštičů, východomoravském Slavičíně, vznikl 1886 *Spolek zvěrokleštičů*, později byl v nedaleké Komni založen *Zemský spolek zvěrokleštičů* (1892), další, *Odborný spolek* se ustavil v Praze (1910). Jednotná organizace vytvořena nebyla. Kolem r. 1900 pracovalo v č. zemích na 700 kleštičů, z toho jich bylo spolkově organizováno v Komni asi 200, ve Slavičíně 300. Nově byly předpisy pro získání zvěrokleštičské způsobilosti upraveny 1929. Byla stanovena tři léta učení, čtyři roky pomocnické praxe, věk 21 let, tělesné a duševní zdraví. Komisionální zkouška měla vedle praktické části i část teoretickou. V meziválečné době se po-

dařilo odstranit organizační roztříštěnost a ustavit *Ústřední svaz čs. zvěrokleštičů* se sídlem v Praze (1935). Současně začal být vydáván odborný časopis *Československý zvěrokleštič*. Vládní nařízení O ochraně zvířat proti týrání (1941) stanovilo, aby zvířata byla před kastrací omámena. Protože zákrok směli provádět pouze veterinární lékaři, zasáhl tento požadavek výrazně do profesních práv kleštičů a stál na počátku jejich postupného včleňování do veterinárního lékařství. Po 2. světové válce přestali zvěrokleštiči přijímat nové učně a v roce 1951 se stávají zaměstnanci státní veterinární služby. – Zvěrokleštiči pocházeli hl. z hornaté části jihových. Moravy z luhačovického Zálesí, Uherskobrodská a Valašskokloboucka, kde se jim říkalo *miškáři* nebo *šviháci*. Na svých cestách se dostávali do všech zemí rakousko-uherské monarchie, ale i za její hranice na polské území, dále do Pobaltí a Ruska, do Pruska a dalších německých států, na jihu pronikli do Rumunska, Besarábie a do Srbska. Po 1. světové válce se v důsledku vítězové povinnosti jejich působení omezuje na Československou republiku. – Kleštičství představovalo výnosné povolání, ale bylo spojeno s určitými riziky. Do rodných obcí přinášeli zvěrokleštiči novinky ze světa; zkušenosti nabyté v cizině upevňovaly jejich společenské postavení. Od rolníků se lišili už oděvem. Nosili tmavomodré manšestrové nohavice, černou vestu s mosaznými nebo perleťovými knoflíky a modrý kabátek (*kazajku*). Jako svrchní oděv do nepohody sloužil kabát (*mantl, sukman*). Oděv doplňoval nízký klobouk a vysoké černé kožené boty (*holénky*), v ruce samorostlá *sukovice* z jalovce. – Prádlo na cestu a drobné předměty k podomnímu obchodu (nůžky na ovce, břitvy, záračné léky) nosili v tlumoku (*sajdáku*), potřebné nástroje (*inštrumenty*) měli v dvoudílné kožené kabele, přehozené přes rameno. Kabely byla ozdobena perličkami a tlačnými reliéfy koní a býků, na řemenu se leskla figurka hřebce. Do prostornější části se ukládal provaz, vazelína a sublimát na rány, v menší *kapsici* byly speciální nože, lískové kolíčky (*klamky*) ke stahování žil a klamkové kleště na zajišťování klamek, lněné nebo konopné niti a delší jehla na zašívání ran. – Za svou živnost na konci 19. stol. odcházeli dvakrát ročně, na jaře a na podzim. Jarní cesta, začínající kolem svátku sv. Josefa (19. 3.), byla výnosnější. Zhruba za tři měsíce si mohli vydělat při kleštění koní a býků až 500 zlatých. Na podzimní cestu se vypravovali v čase žní a trvala asi do Věch svatých (1. 11.). Protože

jednotliví kleštiči měli své ustálené trasy, naučili se i jazyku země, kterou pravidelně navštěvovali. Mezi sebou se dorozumívali profesní mluvou, *šviháctinou*. Způsobem chování a vyjadřováním se hned poznali. Podle rolnického obyvatelstva si zvěrokleštiči neuměli vážít peněz, lehkomyšlně je utráceli a konec života prožili někteří v bídě a opuštění. Zážitky z jejich cest se staly součástí místního vypravěčského repertoáru.

Lit.: L. Niederle: *Záleské miškářství*. In: Moravské Slovensko II. Praha 1922, s. 426–428; J. V. Lukšínský: *O vzniku, vývoji a dnešním stavu živnosti zvěrokleštičské*. Naše Bojkovsko 1926, s. 39–43; A. Václavík: *Luhačovské Zálesí*. Luhačovice 1930, s. 272; A. Jašek: „Šviháci“–„miškáře“ neboli „ludé světovi“ na Bojkovsko-Slavičimsku. VVM 2, 1947, s. 51–62; J. Fojtů: *Miškáři z Pulčína*. Val. 5, 1956, s. 106–109; F. Latinák: *Slavičim, středisko zvěrokleštičů*. Val. 5, 1956, s. 103–105; M. Janotka–K. Linhart: *Řemesla našich předků*. Praha 1987, s. 171–175. [mv]

zvěřina 1. maso z lovné zvěře spárkaté (jelení, srnčí, daňčí, mufloní, kamzičí) a černé (prase), ze zvěře drobné srstnaté (zaječčí, králíčí) a ze zvěře pernaté (bažantí, koroptví, kachní apod.). Ke z. se počítá též maso medvědů a jezevčí. Z. bývá ceněna jako biologicky hodnotnější maso, vyznačující se nižším obsahem tuku a vyšším obsahem minerálních látek, tmavší barvou, zvláštní vůní, chutí a často křehkostí. Z. se téměř pravidelně nechávala zaležet (zamřít) pro zvýraznění chuti a vůně. Z. období říje bývá z. samců cítit charakteristickým pachem. Nárok na z. si v č. zemích ve feudálním období vynucovala vrchnost zvláštními právními normami. Obyvatelé vesnických sídel a poddani si přístup ke z. opatřovali pytláctvím, později účasti v mysliveckých organizacích a spoluúčasti na honitbách; **2.** zvěř, popř. zvířectvo vůbec. [zt]

Zvěstování Panny Marie, den památky početí Ježíše Krista (25. 3.). Je dán devítiměsíčním odpočtem od Vánoc. Představuje jeden ze svátků Páně (od r. 1969 upřednostňuje římskokatolická církev název Zvěstování Páně) a zároveň jeden z mariánských svátků, jež se významnější měrou odrazily v tradiční lidové kultuře. Kořeny oslav Z. P. M. sahají do 5. stol. a probíhaly v návaznosti na Vánoce; v prostředí východní církve je představoval svátek Památky svatě vždy panenské Boží Matky (26. 12.), na Západě Památka Zvěstování slavená v neděli před Vánocemi. Vlastní svátek Z. P. M., charakterizovaný jako vá-

noční svátek mimo vánoční okruh, vznikl v 6.–7. stol. – Charakter svátku v lidové duchovní kultuře ovlivnilo především postavení dne v kalendáři v období končící zimy a začínajícího jara, označovaném etnometeorologickým termínem *mariánské jaro*. V pranostikách a příslovích se svátek užívá jako synonymum počátku jara, konce domácích prací při umělém osvětlení, návratu vlaštovek, např.: *Panna Maria zatopí i bez dřeva; Panna Maria trávu zasívá*. Na nebezpečí návratu chladného počasí naopak poukazuje pranostika: *Jaro zvěstuje Zvěstování, ale zimu ještě nevyhání*. Význam Z. P. M. jako osudového dne dokládají představy, že jeho průběh ovlivní nadcházející vegetační období (jasný den předznamenává úrodný rok). Na Šumavě lidé o Z. P. M. žertem posílali čeledíny do jiných domů (pro míry na nudle), podobně jako na apríla. Výjev Z. P. M. tvoří součást mariologické ikonografie.

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 112–117; K. V. Adámek: *Lid na Hlínecku*. Praha 1900; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Prag 1915; HDA 5, 1932/33, sl. 1687–1690; R. Beitz: *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*. Stuttgart 1955, s. 783–784; A. Adam: *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Praha 1998; Z. Vašků: *Velký pranostikon*. Praha 1998. [lk]

zvířata ve folkloru, obraz domácích, divokých i exotických zvířat v lidovém podání. V průběhu dlouhého vývoje získaly určité typy zvířat v lidovém repertoáru pevné místo i pevnou charakteristiku, lišící se podle žánrů i kulturních oblastí. Nejstarší prototypy lze nalézt už ve starověkých pramenech Předního východu. Epická mezopotámská skladba líčí příběh o *nepřítelství orla a hada*, který ohrozil orlí mláďata. V téže oblasti vedlo pozorování zvířecího chování ke vzniku ustálených rčení, příměrů a přísloví, v nichž figurují pes, osel, had, mravenec, včela ad. Charakteristické znaky nebo vlastnosti zvířat se staly základem k vytvoření literárního i výtvarného typu kombinovaných bytostí, které se staly součástí mytologie: mezopotámský drak (*mušhuššu*) byl kombinací varana, lva a orla, šakal je znám z egyptského pohřebního kultu jako převtělení boha, podobu obrovského říčního kapra má maska kněze boha Enkiho (patrně v těchto vyobrazeních je třeba hledat původ v evropském folkloru stále živé představy o tzv. faraonových lidech, mořském národu s rybími ocasey). – Jednotlivé zvířecí druhy mají ustálené místo s pevnou charakteristikou zejm. v kouzelné pohádce. Z těchto obecných tradic pronikla také do české pohádky zví-

řata, která se jinak v č. zemích v reálné krajině nevyskytují (lev, velryba) nebo byla vyhubena již před mnoha generacemi (vlk, medvěd, orel). Vlastnosti jednotlivých zvířecích postav jsou typizovány v určitém kulturním kontextu. Ve starověké tradici nebyl ještě osel symbolem hlouposti, tato představa se vytvořila až ve středověku. Český zajíc je ustrašený a hloupý, kdežto v africkém podání je to obratný a statečný posel. V západoevropské tradici je chytrým a obratným zvířecím pomocníkem liška, ve východoslovanské šedý vlk. Zcela výjimečné postavení má liška v asijských kulturách: získala vlastnosti nadpřirozené bytosti (připomínající v lecčems české divoženky), proměněna v člověka se stává něčí manželkou, přátelským druhem, pomocníkem. Východoevropské tradice mají mnohem propracovanější typologii koně-pomocníka než středoevropský folklor. Postava pohádkového koně mívá nadpřirozené rysy a vlastnosti: je okřídlený, otrěsením se promění z vychrtlého koníka v statného hřebce, často mluví lidskou řečí a udílí moudré rady (schopnost mluvit neztrácí ani koňská hlava). Pohádkový hrdina získá podle tradičních pohádkových dějových schémat zvířecího pomocníka nebo v souladu s kompozičními principy pohádkového děje tři pomocníky, obvykle čtvernožce, ptáka a rybu: v průběhu cesty si zajistí jejich vděčnost tím, že jim pomůže v boji se silnějším protivníkem (moucha ohrožená pavoukem), vykoupí je, aby nebyli zabiti (pes, kočka, had), rozdělí se s nimi o potravu (kočka, pes, liška, krkavčí mláďata, mravenci, holubi); rybu vrátí do vody, zvířeti vyjme z tlapy trn (lev, liška), dobře o zvíře pečuje (kočka, pes, sešlý kůň). V duchu pohádkové poetiky získá hrdina svého pomocníka také jako sourozence při nadpřirozeném početí (např. když se bezdětný pán rozdělí o kouzelné ovoce s oblíbeným koněm, psem). – Podle staré víry může být zvíře začarovaným člověkem, který se do zvířecí podoby dostal pro své provinění nebo se tak narodil v důsledku neuváženého přání bezdětné ženy. K pevným osnovám náleží látky o *zvířecích švagrech* a různé obdoby typu *ženich-zvíře* (pták, kůň, had, ježek, žabák) či *nevěsta-zvíře* (žába, kočka). Ve zvířecí podobě vystupují dívky ze světa mimolidských nebo mimozemských bytostí (*dívka-labut*). Zvířetem se stane ten, kdo se napije z očarované studánky (typ *bratříček a sestřička*: bratr se promění v jezlík). – Víra v možnost začarovat člověka do zvířecí podoby se projevuje charakteristickými motivy i v lidové pověsti. Ve zvíře se mění mūra (v motýla, v kočku) a zejm. čarodějnice (v kočku). Čarodějnice

dovede změnit ve zvíře i jiného člověka (v žabu, v koně): v mnoha epizodách se líčí příběh o dobromyslném kosci (ženci) nebo pocestném, který podá žábě v žertu lidské sousto na vidličce. Po čase je daleko od domova pohoštěn neznámou ženou, která mu sdělí, že to byla ona, komu lidským způsobem podal sousto, a tím ji vysvobodil. K mezinárodním látkám patří líčení, jak si hospodyně-čarodějnice denně vyjíždí na pacholkovi, kterého změní v koně, až ji jiný pacholek přelstí: v koně změní čarodějnicu, dá ji v této podobě okovat, a tak ji zahubí. Ve zvíře se proměňují některé démonické bytosti: vodník láká pastýře ke svezení v podobě koně (pozná se podle toho, že je bez pysku). Strašidelná zvířata bývají černá nebo ohnivá, s divnými očima (zejm. pes, kůň, ale i svině nebo kozel). Černý pudl nebo kozel může být převtělením čerta. Psi v divoké honbě jsou někdy třínozí. Vyprávění o zvířatech, jejich vzhledu i vlastnostech lze nalézt mezi etiologickými povídkami (proč je netopýr lysý, proč slepýš nemá oči, proč křepelka volá *pět peněz*). – Zvláštní skupinou příběhů s moralizující tendencí jsou bajky; k známým námětům, doloženým od antiky, náleží *válka zvířat*: boj savců a ptáků, nepřátelství koček a psů, zápas domácích zvířat s lesními, podání o *volbě krále zvířat* (král ptáků, žab, lev v různých životních situacích). Zvířecí motivy v lidové próze jsou výslednicí zkušeností pastýřů, lovců nebo zemědělců, do nichž se promítly náboženské představy různých vývojových etap i kultury jednotlivých oblastí a národů. [dk]

Zvířátka a Petrovští, mezinárodní pohádkový příběh o zestárlých domácích zvířatech (nejčastěji osel, pes, kocour a kohout), která si hledají nový domov, vypláší z lesní chaloupky loupežníky a usadí se v ní. Je to pův. bajka (doložená od 12. stol.); ve sbírce bratří Grimmů (J., 1785–1863, a W., 1786–1859) má pohádka Z. a P. název *Brémští měšťtí muzikanti*. Nejstarší českou verzi publikoval v *Národních českých pohádkách a pověstech* (1838) J. J. Malý. Petrovští jako populární banda loupežníků jsou známi od 15. stol. Oblíbený příběh se často využívá jako předloha k dětským omalovánkám nebo k reklamním účelům.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Pol.-Tille 6; AaTh 130; J. Malý: *Národní české pohádky a pověsti*. Praha 1838; *Deutsche Volksmärchen*. Vyd. W. Woeller. Leipzig 1988, s. 56, 138; D. Richter: *Bremer Stadtmusikanten*. In: *Märchen in unserer Zeit*. München 1990, s. 27–38. [dk]

zvířecí řeč, pohádková představa jazyka zvířat, kterému člověk může za zvláštní

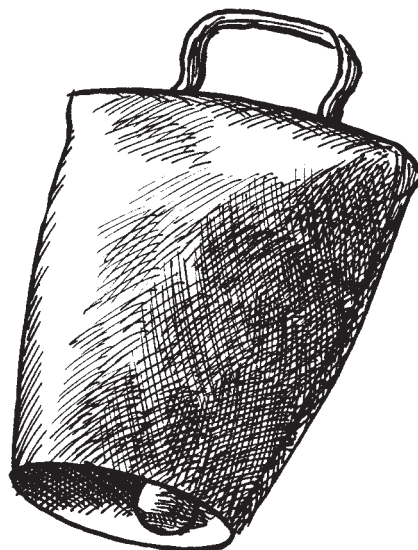
ních okolností porozumět. Hrdina pohádky má často zvířecího pomocníka, který mluví lidskou řečí (zejm. kůň, jako charakteristický motiv příběhů od dob křížových výprav do Orientu). V pohádkové literatuře se však vyvinuly typy a motivy, kdy se naopak hrdina příběhu naučí jazyku zvířat, popř. jen ptáků (středověká látka o *Iskenderovi-Alexandrovi*, který svou znalostí ptačí řeči zachrání krále před pomstou havranů pátrajících po ztracené koruně). Základem těchto motivů je získaná znalost jazyka zvířat po požití masa bílého hada (*Zlatovláska*). K tomuto tematickému okruhu patří od středověku doložený příběh o pánovi, který obdržel schopnost rozumět z. ř. s podmínkou, že prozradí-li se, zemře. Při vyjíždce s manželkou ho rozesměje vyslechnutá rozmluva koní a manželka zvědavě dotírá, proč se smál. Unaven sporem je odhodlán zemřít, vyslechne však kohouta, který se chlubí, že on si umí poradit se všemi svými ženami, kdežto pán ani s jedinou. Muž se vzpomíná a dává ženě výprask, dokud mu neslíbí, že jeho tajemství nechce poznat. – Charakteristickou součástí folkloru je žertovné napodobování ptačích hlasů, jimž se podkládá reálný smysl. Žízňivý brhlík volá: *Pít, pít!*, pěnkava: *Čí si ty, čí si ty, mamincin, mamincin?*, slepice: *Totos, totos hospodár?*; dva kohouti se baví přes plot: *U kteréjs byl? U Terézy!* Na dvě desítky nápodoby zvířecí řeči zachytil K. J. Erben: kukačka volá: *Kup mi, kup mi sukni!*, cvrček: *Trp, trp, trp!*; zaznamenal i obecně rozšířené volání křepelky: *Pět peněz!*, doložené již u mistra Klareta (vlastním jménem Bartoloměj z Chlumce, kolem 1320–kolem 1370).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 670, 670A, 671, 671C; K. J. Erben: *Prostonárodní české písně a říkadla*. Praha 1886, s. 27–29, 2. vyd.; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; D. Klímová: *Vypravěčka A. Štípská*. NA 4, 1967, s. 15–24. [dk]

zvон, idiofon, jehož jedna část je tvořena většinou kovovým pláštěm, převážně zhruba kónického tvaru, který je na užší straně uzavřen. Rozezníván je buď uvnitř zavěšeným kulovým závažím (srdcem), nebo údery kladiva či paličky z vnější strany. Vzniká tak silný základní tón spolu s velkým množstvím slabších alikvotních složek a také s větším či menším podílem zvuků neperiodického charakteru. Základní ladění zvonu je dáno akustickou konstantou použitého materiálu, velikostí rozeznívané hmoty, tloušťkou a profilem pláště. Zvony je možné rozdělit do skupin podle materiálu, z něhož jsou vyrobeny:

zvony lité, plechové (kované), dřevěné a zvony z jiných materiálů (ze skla, z hrnčičské hlíny nebo z fajánsu). Pravděpodobně nejstarším dokladem existence tohoto nástroje jsou asyrské bronzové zvony, pocházející z 9.–8. stol. př. n. l. Starověká archeologie přináší časově nepřerušenu řadu dokladů o existenci různých forem zvonů v dalších kulturách a na dalších územích. V literárních památkách jsou *kostelní zvony* dokládány v Itálii, Francii, Skotsku a Rusku již od 6. stol. n. l. V 11. stol. jsou známy z kronik i v č. zemích jako *obromné zvony*. Tyto hudební nástroje jsou již v různých formách, velikostech a družích rozšířeny po celém světě. V evropských ikonogramech se zvony vyskytují poprvé v 9. stol., kdy, různě laděné, byly seskupovány do tzv. zvonkových her. Zdá se, že od počátku 14. stol. byly jednotlivé velké lité zvony osazovány nejprve do samostatně stojících zvonnic, později do věží katolických kostelů a klášterů, kde sloužily jako signální nástroje. Byli jimi svoláváni věřící na bohoslužby, vyzváněly na poplach při požárech, povodních a vojenském ohrožení obce, velebným zvukem dodávaly lesku slavnostním příležitostem. Od počátku 15. stol. pracovalo a pracuje na českém území přibližně pět set profesionálních výrobců zvonů, zvonářů. Vzhledem k obtížnosti přepravy kostelních zvonů (váha od 23 kg až do 28 tun) provozovali zvonáři své řemeslo ponejvíce v těsné blízkosti kostelů, které dílo objednali. Kostelní zvony byly odlévány poměrně složitou technikou ze slitiny-zvonoviny, jejíž skladba byla většinou tajemstvím zvonářů. Většinou šlo přibližně o 20–22 % cínu a 78–80 % mědi. Někteří zvonáři přidávali do zvonoviny ještě nepatrné množství (3 %) jiných kovů. Skladba slitiny měla vliv na jasnost, hlasitost a lahodnost zvuku zvonů. Právě zvonovina však byla častou příčinou zániku zvonů: ve válečných dobách byly barevné kovy surovinou pro výrobu těžkých zbraní a zvony se stávaly jejich přirozenou zásobárnou. Byly rekvírovány ještě za 2. světové války. Od 17. stol. se na kostelní zvony zvonilo tzv. klekání, které upozorňovalo věřící, aby poklekli k ranní či večerní modlitbě. Od 18. stol. zvonily také v poledne, byly tedy i jakýmsi oznamovatelem přesného času. V té době se začalo používat zvuku kostelních zvonů jako prostředku k rozehnání bouřkových mračen a k odehnání hrozícího krupobití, vlastně k pověrečné ochraně obydlí a úrody. Od poloviny 18. stol. používali ministranti v kostelech celé soubory zvonečků a někdy také rolníček při tzv. pozdvihování hostie, kdy jejich

zvuk nahrazoval dražší zvonění kostelních zvonů. Od konce 18. stol. se počalo zvonit i při úmrtí člena obce a také při jeho pohřbu. Většinou pro tento způsob signalizace byly vyčleněny zvláštní zvony, *umíráčky*. Zvonění muselo být přísně rytmické, proto byli často úlohou zvoníka pověřováni muzikanti. Podle způsobu zvonění se poznalo, jestli zemřel člověk bohatý či chudý, žena či muž, panna, mládenec nebo dítě. Při zvonění umíráčkem bylo často používáno tzv. podtrhování: údery srdcem jen na jednu stranu pláště zvonu. Nejmenší, většinou amatérsky z *mosazi odlévané zvonečky* byly v 19. a v 1. polovině 20. stol. používány i ve fašankových průvodech (maska kozy), ve svatebních maškarních průvodech (maska žida) nebo při vyhrávání koledujících dětí. Zvláštní skupinou zvonců, zpravidla amatérsky vyráběných venkovskými, především však cikánskými kováři, byly plechové a částečně kované *dobyččí zvonce*. Plechové zvonce se vyráběly z vystřihnutého železného nebo mosazného plechu, který byl vhodně naformován a sletován v souvislý plášť bez mezer. Často byl jejich tvar kovářsky zpracováván kováním *za tepla*. Na českém území byly ještě v 19. stol. podle tvaru a velikosti rozlišovány kravské zvonce, zvonce pro vepřový dobytek, pro koně a pro ovce. Pastýři rozvěšovali na stádo dobytka zvonce různě laděné, aby v nepřehledném terénu měli lepší představu o tom, kde se stádo nachází. Mnozí věděli, která zvířata se drží v čele, která ve středu a která na konci stáda, a podle toho na ně věšeli různě laděné zvonce. Dbali při tom i na jejich souzvuk, aby byly naladěny v *bandě* či *symfonii*. Chudší pastýři si vyráběli zvonce

Dobyččí zvon

sami: ze dřeva. Tyto *škrkláky, chrapláky a křapáky* měly většinou obdélníkový tvar a až tři dřevěná srdce. Od poloviny 19. stol. byly na trzích a jarmarcích prodávány také malé *skleněné zvonečky*, především pro děti a pro výzdobu vánočních stromků. Šlo o výrobky, jimiž si sklářští dělníci přilepšovali ke svému výdělku. Stejnou úlohu měly i *zvonečky z pálené hrnčičské hlíny*, mnohdy bohatě malované, a *zvonečky fajánsové*. Vesnická, cikánská i amatérská pastýřská výroba všech druhů zvonců byla na konci 19. stol. zcela vytlačena levným sortimentem železářských obchodů, které nabývaly nejméně šest druhů zvonců v nejrůznějších velikostech, provedeních a cenách. V katalogích těchto firem z prvního desetiletí 20. stol. se nacházejí *zvony obyčejné hlazené* (3,70–6,50 K/ks), *zvony tyrolské* ve čtrnácti velikostech za 4,40 K/kg, *kulaté zvony pařížské* v sedmi velikostech (4,40 K/kg), *oválové pravé pařížské zvony poniklované* v pěti velikostech (0,50–1,20 K/ks), *zvony kapelní* ve čtyřech velikostech (2,90–8,70 K/kg) a *zvony pro dobytek z plechu* ve dvou velikostech (2,60 K/kg).

Lit.: F. J. Hruška: *Zvonění a troubení proti mráče*. Plzeňsko 13, 1941, s. 61–64; C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 34–47, 2. vyd.; W. Wescott: *Bells and their Music*. New York 1970; V. Novák: *Za posledním výrobcem zvonů*. Krásy Slovenska 48, 1971, s. 78; L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1974, s. 25–31; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM 41, 1987, s. 95–116. [pk]

zvonění, vyzvánění – zvuky zvonů něco ohlašující, na něco upozorňující nebo dávající znamení. Z. představovalo vždy především časový signál. Ve městě odbíjejí hodiny na věžích celé hodiny, půlhodiny i čtvrt hodiny, na vesnických zvoníčkách a zvonících se zvonilo zpravidla třikrát denně. Ranní a večerní z. se přizpůsobovalo ročnímu období, v poledne se zvonilo vždy ve 12 hodin. Z. určovalo rytmus vesnického života, začátek a konec práce i odpočinku. Časem se upouštělo od trojího z., nejděle se udrželo vyzvánění večerní, klekání. Výraz *klekání* byl pův. užíván pro každé denní z., lidé při něm poklekli ke krátké modlitbě. Po večerním klekání měly být děti doma, dospělí je strašili klekáními či klekáním. K polednímu z. se pojily pověrečné pověsti o polednici. – Z. plnilo významnou funkci alarmu. Na poplach se vyzvánělo (*šturmovalo*) při požáru a jiném nebezpečí. 1751 vydala Marie Terezie nová protipožární nařízení, obsahující mj. povinnost zřídit v každé obci zvoníčku. Kdysi (ojediněle

ještě na počátku 20. stol.) se zvoníváno na mračna, k rozehnaní bouřky. – Hlas zvonku oznamuje úmrtí člověka, *zvoní se umírácem* či *hodínka*; právě tak se stále zvoní *brana*, doprovázející zemřelého z domu až na hřbitov, do chvíle uložení do hrobu. – Kostelní zvony nebo zvony na zvonících u kostelů zvou k bohoslužbám, vyzvánějí o Vánocích k půlnoční mši, o Velikonocích

na Bílou sobotu a při dalších významných církevních příležitostech. O Velikonocích od Zeleného čtvrtka do Bílé soboty je na znamení smutku z. přerušeno (říká se, že zvony odletěly do Říma) a nahrazeno velikonočním řehtáním, hrkáním, klapáním. Někde se zvonívá též k světským příležitostem (na státní svátek 28. října, na konec starého a začátek nového roku). – Z. patřilo k povinností určitých osob. Často zvoníváno obecní kovář, policajt nebo členové jejich rodin, někdy starší ženy, které zároveň pečovaly o úklid kostela, kapličky, zvonice. Kostelní zvony ovládal kostelník nebo mladí chlapi, kteří mu pomáhali. Jako čestné povinnosti se z. věnují někteří členové selských rodin. Z. vyžaduje smysl pro tempo a rytmus, jimiž se rozlišuje denní z., umíráček, poplach, slavnostní vyzvánění. Hlas zvonků a zvonů se stal podkladem celé řady rytmických říkadel (*Umřel jsem, / živ nejsem; Dej mouky / na vdolky / pro naše / pacholky*). Ke zvonům, zvonícím a z. se váží rozmanité pověsti. Podle zvuků zvonu dovedou zkušení lidé předpovídat počasí. – Za 2. světové války bylo mnoho zvonů zabaveno pro vojenské účely, z. tedy utichlo. Díky péči památkářů i místních občanů se mnohde opravují zchátralé zvoníčky a kapličky se zvonky na návších, od r. 1989 v některých obcích obnovují tradici denního zvonění.

Lit.: J. Valchář: *Co vyzvánějí zvony*. ČL 12, 1903, s. 38; J. Vařeka – V. Jiřikovská: *Středočeská náves*. Třebíč 1979; K. Kuča: *České, moravské a slezské zvonice*. Praha 1995, 2. vyd. 2001; V. Jiřikovská: *Hlas zvonů a zvonků a rytmus vesnického života*. SVS 1995, s. 49–58. [vj]

zvonice 1. věž nebo věžová konstrukce se zvony, zpravidla umístěná v bezprostřední blízkosti kostela. Podle stavebního materiálu se rozlišují zvonice zděné, polozděné a dřevěné, čtyřúhelníkového nebo vícebojového půdorysu. Zděné zvonice jsou rozšířeny na velké části č. zemí s největší koncentrací ve středních, severozáp. a vých. Čechách, chybějí ve Slezsku, na sev. Moravě a v západočeském pohraničí s výjimkou Horního Slavkova (hranolová z. z lomového zdiva jihozápadně od kostela sv. Jiří, s vrocením 1540, 1686) a Horšovského Týna (na náměstí mezi kostelem sv. Petra a Pavla a zámek, hranolová, z 1. poloviny 19. stol.). Nejstarší zděné zvonice pocházejí z pozdního středověku, větší zastoupení mají zvonice barokní a už jen ojediněle se budovaly v 19. stol. Zděné zvonice s dřevěným (výjimečně hrázděným) patrem se stavěly ve městě i na venkově, avšak na rozdíl od celozděných jsou známy jen z Čech, s největší koncentrací ve východní části země (Chrudimsko, Poličsko). Nejstarší polodřevěné zvonice se dochovaly z raného novověku, výjimečně i z 15. stol., kdy ještě bývaly součástí obranného systému, některé ve funkci brány s průjezdem ve zděném přízemí, umožňujícím vstup do ohrazeného hřbitova s kostelem

(Polom na Chrudimsku, 17.–18. stol., obnovena 1947; Slavoňov na Náchodsku, 1553; Kamenná Horka na Svitavsku, 2. polovina 15. stol.; Česká Třebová, 16. stol.). Lidovému stavitelství se nejvíce přibližují zvonice dřevěné. Nejnověji je třídí podle konstrukce K. Kuča (nar. 1961) do dvou základních skupin: zvonice vzpěradlové (vzpěradlová zvonová stolice je založena na řadě svislých sloupů vzepřených šikmými vzpěrami ve směru pohybu zvonů a s obdobným zajištěním i v příčném směru, k zabránění rozkmitání konstrukce při zvonění) a štenýřové (vycházejí z principu čtyř nosných sloupů tvořících zavětřovaný štenýřový hranol). Z těchto základních typů se odvozují jejich varianty a typ smíšený, tedy zvonice se štenýřovou a vzpěradlovou konstrukcí. Dřevěné zvonice, vzácně dochované až ze 16. stol., byly rozšířeny na většině území Čech, s největší koncentrací opět na východě země, dále v Polabí, na Slánsku, Kladensku a Rakovnicku; neprošly už dále na západ ani do severočeského pohraničí. V j. a jihových. Čechách, kde se v minulosti objevovaly jen řídké, postupně zanikly (udržely se jen na Pelhřimovsku ve Vyskytné a ve Lhotici). Z typologického hlediska na západ od dolního

toku Vltavy a Labe se vesměs vyskytují zvonice vzpěradlové (Běleč, Nabdín, Neumětely, Senomaty, Kvílice, Neprobylice, Třeбенice ad.), zatímco směrem na východ mají převahu spíše zvonice štenýřové (např. Mnichovice, Liberk, Železný Brod, Rtně v Podkrkonoší, Zebín) a smíšené (Mladějov, Jezbořice, Měník, Všebořice, Vlastibořice ad.). Soupis dřevěných a polodřevěných zvoníc v Čechách provedla v 70. l. V. Bartoňková a po ní K. Kuča, který zjistil téměř 350 lokalit, z nichž však více než polovina už zanikla. – Zvonice byly svou funkcí úzce spojeny s kostelem, neboť se v nich zvonilo k bohoslužbám a církevním slavnostem, ráno, v poledne i navečer vyzývaly k modlitbě, zvonily hranu. Měly i profánní funkci, poněvadž venkovskému i městskému člověku poskytovaly časovou orientaci, varovaly ho před ohněm a živelními pohromami, oznamovaly vítězství, příjezd významné osoby, ojediněle mohly být za feudalismu signálem rebelujícím sedlákům; jako články obranného systému chránily obyvatele v čase války a v pobělohorské době, když tato funkce pominula, se stávaly pozorovatelnými. Zvonění bylo poplatné i pověře, poněvadž ještě v 19. stol. se i přes církevní zákazy zvonilo proti škodlivým mrakům;

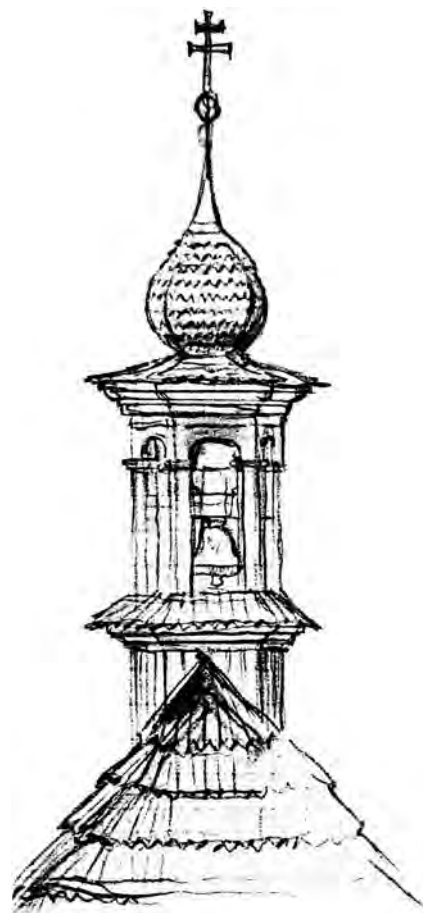
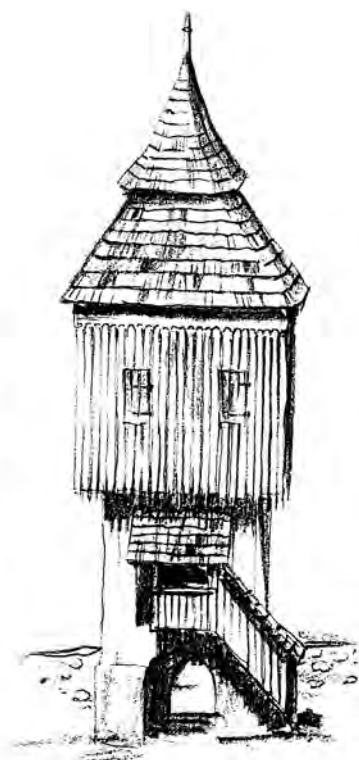
2. žena, která má na starosti zvonění na zvonu; 3. žena zvoníka. V. t. zvonička.

Lit.: F. Velc: *Dřevěné zvonice na Slánsku*. ČL 14, 1905, s. 279–283, 319–322; J. F. Svoboda: *Zvoničky na moravském Horácku*. Praha 1932; J. Kopáč: *Dřevěné zvonice na Humpolecku*. ČL 32, 1932, s. 162–165; *Zvonice našeho kraje (Slánsko, Kladensko)*. Kladno 1992; K. Kuča: *Zvonice českých venkovských kostelů*. ZPP 54, 1994, s. 21–40; K. Kuča: *České, moravské a slezské zvonice*. Praha 1995; J. Vařeka – A. Plessingerová: *Dřevěné kostely, kaple a zvonice v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. In: *Etnologie a kulturní dědictví*. Bratislava 2001, s. 117–128. [jv]

zvonička, jednoduchá konstrukce nebo stavba nesoucí zvon. Na rozdíl od zvonice bývá menších rozměrů, je obecní a bez vazby na kostel. Zvoničky se nacházejí v centrech vsí i na samotách a obecně se rozšířily po vydání *ohňového patentu* Marií Terezií 1751 (druhý požární řád byl vydán za Josefa II. 1787), který ukládal nočním hlídačům udeřit při nebezpečí požáru na zvon. Vyskytovaly se i před tímto patentem, jak svědčí nálezk K. Rozuma ve Vědomicích na Litoměřicku (z. z r. 1680).

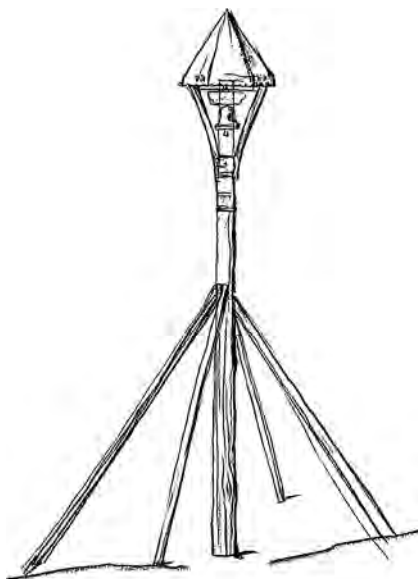

Zvonice (skici). Hronov, Slavoňov (Náchodsko), 17.–18. stol.

Dřevěná zvonička ze sev. Čech (skica)

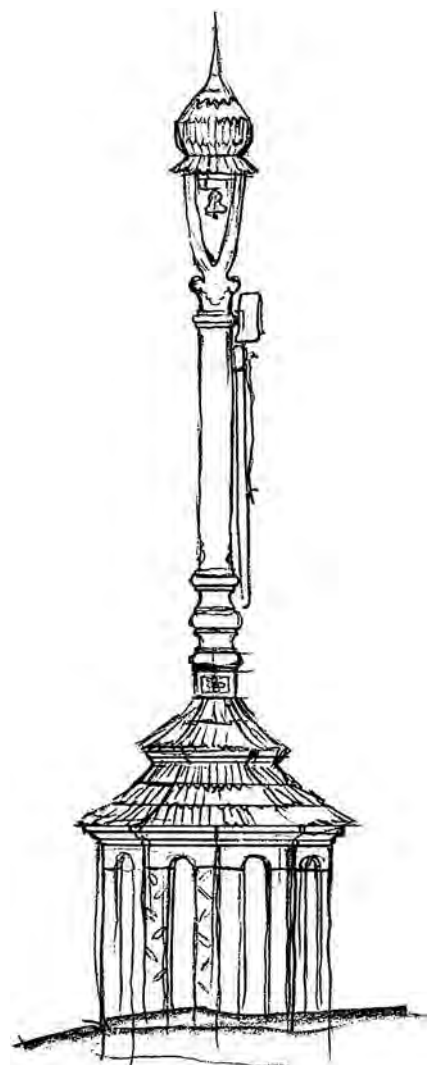
Tato z., v níž byl zvon zavěšen ve vidlici sloupu pod kuželovou šindelovou stříškou, byla nahrazena novou kolem r. 1900. Stavební vývoj z. probíhal od zavěšení zvonku na příčku zasazenou do vidlice stromu nebo sloupu, přes jednoduchou konstrukci dvou spojených svislých či šikmých sloupů, mezi nimiž byl upevněn zvon chráněný stříškou ve tvaru kužele nebo čtyřstranného jehlanu, až k vytvoření roubeného či prkenného prostoru pro zvonika se čtyřokapovou stříškou. Tyto objekty jsou pravouhelného, polygonálního (Branišov u Žďáru n. Sázavou, 1899) a vzácně též kruhového půdorysu (Strachonovice na Jihlavsku, 1928). Některé zvoničky bývají ojediněle kombinovány i s jiným objektem, např. s rumpálovou studnou, pastouškou, kovárnou nebo hasičskou zbrojnicí. Od 19. stol. zvoničky sloužily i náboženským úkonům a měnily se ve zděné, ojediněle hrázděné kaple s lucernou zakončenou cibulovitou bání či jehlancem

Zvonička (skica). Bukovina u Pecky (Podkrkonoší)

s makovicí a křížkem na vrcholu. V horách v rozptýleném osídlení se z. často budovala na obytném stavení většího statku, na rychtě nebo na škole, kde kantor dostával odměnu za zvonění (na přilepšenou). Zvonek byl ze železné litiny, ale někde též ze zvonoviny od zručného zvonáře. Funkce z. byla obdobná jako u zvonice: zvonilo se klekání (výzva k ranní a večerní modlitbě), polední Anděl Páně, v pátek ve tři hodiny odpoledne, dále při úmrtí a pohřbu, při příchodu kněze nesoucího eucharistii apod. Údery zvonu také ohlašovaly požár, vyzváňelo se proti bouřkovým mrakům. V řadě vsí se stále ještě denně vyzváňání (s výjimkou Velkého pátku), obvykle ráno v 6 (v zimě v 7) a večer v 18 (19) hodin po dobu tří minut, v poledne pěti a o církevních a státních svátcích deseti minut. Na Bílou sobotu zní zvon ve 14 hodin na památku padlých v 1. a 2. světové válce. Hrana se zvoní v trvání asi 15 minut ihned po oznámení úmrtí (ale pouze do 18. hodiny, aby nebyl rušen večerní klid) a během pohřbu (Lásenice, Jindřichohradecko, 1997). Zvoničky byly někde i místem sociální komunikace, sedláci v nich soustřeďovali mléčné konve a celé vesnici každodenně odměřovaly čas. Lit.: J. Brož: *Zvoničky na podhůří boubínské*. NVČ 18, 1925, s. 76–90; J. Kopáč: *Dřevěné zvonice na Humpolecku*. ČL 32, 1932, s. 162–165; J. F. Svoboda: *Zvoničky na moravském Horácku*. Praha 1932; J. Kšír: *Dřevěné zvoničky na Hané*. ČVSMO 55, 1946, s. 321–333; V. Jiřikovská: *Hlas zvonů a zvonků a rytmus vesnického života*. MS 13, 1995, s. 49–58; V. Kovářů: *Zvoničky na Žďársku a jejich osudy*. NR 9, 1999, s. 24–28.

[jv]

Zvonička (skica). Sparence (Podkrkonoší)

zvrtek, zvrтанý – párový točivý tanec v 2/4 taktu s volnou vnitřní vazbou z oblasti Lašska. Název je odvozen od charakteristického pohybového prvku, prudkého otočení (zvrtnutí) chodidla při základním kroku ve společném víření. Z. se jako točivý tanec skládá z předzpěvu, společného víření a z individuálního projevu, kdy se tanečnice otáčejí na místě nebo z místa a tanečník cifruje. Postavení při tanci je v tzv. čardášovém držení proti sobě. Novodobá podoba z. byla rekonstruována podle pamětníků po 2. světové válce, neboť kromě tanečních písní se dochovaly pouze zlomkovité informace o jeho pohybové stránce.

Lit.: Z. Jelínková a kol.: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska IX. Lašsko*. Popisy tanců ke stejnojmenné videokazetě. Strážnice 1996. [mp]

zvyk, typ opakovaného chování, o němž se členové nositelské skupiny domnívají, že má velmi dlouhou, dávnou existenci (tradiční). Skupina takové chování očekává a na základě povědomí o jeho historičnosti ho považuje za správné. – Zvyky bývají někdy ztotožňovány se společenskými normami. Často se objevuje spojení *zvyky a obyčej* bez přesnějšího vymezení obou pojmů. – Zvyky jsou nejčastěji spojovány s obřady a s obřadními situacemi, s reprezentativním chováním a s tzv. slavnostními chvílemi v životě jedince i skupiny. Podle obřadů, v nichž jsou zakotveny, lze zvyky dělit na výroční, rodinné (životní), hospodářské, náboženské a příležitostné, u kterých již vymizelo povědomí o původním smyslu. V českém národopisu období a pojetí Č. Zárba byl pojem chápán jako nejasně vymezený, ale podstatný prvek (fenomén) v celém komplexu lidové kultury i národopisu jako oboru. V. t. obřad, obřadní a obyčejové pečivo, obřadní oděv, obřadní strojek, obřadní tance, obřadní umývání, obřadnost, obyčej při stavbě domu, obyčej spojený s obydím, obyčej spojený se zemědělstvím, rites de passage, rok, zvykové právo, zvyky při zpracování lnu a konopí.

Lit.: Č. Zárba: *Staročeské výroční obyčejy, pověry, slavnosti a zábavy prostonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; A. Dohnal – O. Dohnalová: *Staročeské zvyky a obyčejy české mládeže*. Praha b. r.; K. Pejml: *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*. Praha 1941; A. van Gennep: *Přechodové rituály*. Praha 1996. [jkt]

zvykové právo, obyčejové právo – soubor norem založených na konsenzu členů skupiny, tj. norem ve skupině obecně uznávaných a dodržovaných (opakovaně používaných), ale právně nezávazných. Z. p. existuje vedle práva objektivního, uchovávaného většinou

v písemné podobě (kodifikovaného) a závazného pro všechny členy skupiny (společnosti). – Členění na zvykové a objektivní právo znal již římský zákoník. Pojem z. p. se obvykle používá při studiu aliterárních společností, u nichž se nepředpokládá existence objektivního právního systému. Této představě odporují výzkumy antropologů z doby po 2. světové válce (např. práce L. Pospíšila, nar. 1923) i německých etnologů z 20. a 30. let 20. stol. Pojem se užívá i při studiu lidové kultury v Evropě a předpokládá se, že členové lokálních společenství se řídí jiným než kodifikovaným (objektivním) právem. Historicky sloužilo z. p. v mnoha společnostech jako pramen pro vytváření práva objektivního, popř. oba právní systémy existovaly vedle sebe a byly v praxi užívány souběžně. V. t. obyčejové právo.

Lit.: H. J. S. Maine: *Ancient Law*. London 1861, 1884; L. Naderová (ed.): *Law in Culture and Society*. Chicago 1969; L. Pospíšil: *Anthropology of Law. A Comparative Theory*. New Haven 1974; česky: *Etnologie práva*. Praha 1997. [jkt]

zvyky při zpracování lnu a konopí, tradici ustálené obyčejové praktiky při setí lnu a konopí a jejich dalším zpracovávání. Jako při jiných hospodářských obyčejích i zde je významná magie šťastného počátku. Lněné a konopné semeno se mělo sít v období, kdy šel měsíc nahoru. Doporučovalo se sít v květnu, kdy je hodně mračen, kromě 8., 10., 17. a 18. 5. Oblíbený den k setí byl na Žofii (15. 5.) a na Medarda (8. 6.), v pod-

hůří před Antonínem (13. 6.). Len setý na Antonína měl být tlustý a mít mnoho koudele; nemělo se sít počátkem týdne. Do semene se přidávala lněná semínka z dožínkového věnce z předchozího roku, velikonoční kočičky a vejce vařená (aby bylo hodně hlávek) i syrová (aby příští semena byla zlatá jako žlutky). Někde přidávali do rozsívky železný předmět, aby úroda byla těžká. Vysoký růst lnu si zajišťovaly ženy o masopustní veselici vysokými skoky stejně jako u Lužických Srbů, Poláků, Jihoslovanů a Ukrajinců. Tzv. skok na len má dlouhou, historicky prokázanou tradici. Hospodyně měly o masopustu hodně tančit, aby si zajistily dlouhý len (střední a vých. Čechy, záp. Morava). Na Valašsku se při tanci nesmělo dupat, aby se *nepodupaly konopě*. Masopustní maska medvěda tančila s hospodyněmi i děvčaty *na konopě a na len* na Vsacku při písni o poli určeném pro tyto rostliny: *Toto bude na konopě, / toto bude na len*. Ve vých. Čechách se o maškaru zpívalo: *Za ten len, za ty konopičky, / aby nám vyrostly po samy pažičky*. Na Horňácku se tančil tanec zv. konopice. Na Valašsku a Slovácku obcházeli někdy masopustní obřadníci se snopkem lnu nebo konopí. Vysoký růst lnu zajišťoval i vysoký magický prut zasazovaný do pole na jaře, uchovávaný od Nového roku, kdy jej ozdobený přinášeli svým kmotrům chlapci-kmotřenci (Českomoravská vysočina). Dlouhé větve břízek od oltářů ze slavností Božího těla se z téhož důvodu zasazovaly do lniště, stejně ja-

ko kočičky svěcené na Květnou neděli. Uhlíky ze svatojánských ohňů se zahrabávaly do pole se lnem proti muškám na lněných květech. Podle počasí se usuzovalo na kvalitu vzrůstu, např. bylo-li na Hromnice pěkné počasí, bude dobrá úroda, nebo přšelo-li na Tučný čtvrtek, len se vydaří. Len měly ženy vyplít do Máří Magdalény (22. 7.), ale nesměly plít v sobotu. Trhat se měl do Bartoloměje (24. 8.). Poslední klasy lnu se netrhaly, aby se na poli urodilo i v příštím roce, aby se poli neodebrala všechna plodivá síla. Na dotrhání lnu se pořádaly ve vých. a j. Čechách hostiny. Ženy z posledních hrstí udělaly panáka, navlékly na něj mužský šat, nesly ho se zpěvem a tancem do statku, kde jim hospodyně připravila hostinu z devatera jídel (Humpolec-ko). Na znamení skončení práce s mědlením konopí (později lnu) se slavila v jihozáp. Čechách humorná slavnost *konopická*, udržovaná jako lidové divadlo. Při společném tření v pazdernách a na tzv. příkop-ech, tj. upravených rostech nad vykopanou jámou, na nichž se sušila vláknorodá stébla, tropily ženy různé taškařice, terčem vtipů se přitom stávali muži. Na ukončení tření a mědlení se pořádaly hostiny obdobné jako při přástkách. Lněná semena byla osvědčeným léčivem pro lidi i zvířata.

Lit.: V. Vilíkovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu*. Praha 1936; D. Stránská: *Hospodářské obyčeje*. In: ČSV-N; Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950. [jst]

Ž

žába, živočich užívaný jako oblíbený, univerzální motiv v lidovém podání. Ž. je zastoupena v pověsti, pohádce, bajce a také jako předmět lidové víry. Výraz *žába* je obecně slovanský, kdežto *ropucha* (*chrastavá žába*) byla převzata z polštiny v období vytváření české zoologické terminologie. – Podle lidové víry mohou žáby napršet z nebe (ve Starém zákoně je záplava z nebe spadlých žab jednou z egyptských ran). Podle pověry se ž. nemají ukazovat zuby, aby nevy-padaly. Lidová pověst uvádí, že čarodějnice dokáže proměnit ženu v ž. nebo se v ni promění sama. V podání západní karpatské oblasti se vyprávějí epizody o kosci (ženci), který během oběda spatří v polích velkou ž., žertem jí podá sousto na vidličce, a tím jí vrátí lidskou podobu. Jako velká nadmutá ž. se dívce na poli zjeví vodníková žena. Dívka žertem řekne: *Až se budeš žabít, já tě přijdu babit*. Později je vyzvána splnit svůj slib a zavedena do podvodní říše k porodu

vodnice; za odměnu dostane smetí, které se promění ve zlato. – Ž. je častým motivem i v pohádkách. Město je bez vody nebo jabloní bez plodů, protože na prameni či na kořenech sedí ž., kterou je třeba zabít. Grimmovská pohádka vypráví o žabákovi, který se v princeznušně komnatě promění v prince, neboť byl do žabí podoby zaklet (AaTh 440). Ve slovanských pohádkách vystupuje v syžetu *Pari Banu* nadpřirozená bytost v podobě ž., která se po svatbě s králevicem promění v krasavici (AaTh 402). – Od dob antiky vystupují žáby v mnoha podobenstvích v bajkách, antického původu je i obecný příměr *žabomyší vojna*. Lidový písmák F. J. Vavák uvádí bajku o žábách nespokojených s králem pařezem: dostanou tedy za krále jeřába, který je požívá. K. Dvořák zjistil ve staročeských exemplech další motivy: ž. se nadýmá, aby byla rovna volovi; ž. je nedůvěryhodný lékař, neboť je sama bleďá; žába je bojácnější než zajíc.

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): AaTh 277, 277A, 278, 275*–278D*, 332E, 402, 440, 476*; PBL 242, 284, 402, 1349R, 2508; Horňácko 334–337; Dvořák 1692, 2219, 2221, 3425, 4891; F. Bartoš: *Naše děti*. Brno 1888; K. Dvořák: *Nejstarší české pohádky*. Praha 1976; L. Röhrich: *Wage es, den Frosch zu Küssen. Das Grimmsche Märchen Nummer eins in seinen Wandlungen*. Köln 1987; J. a W. Grimmové: *Pohádky*. Přel. J. Fučková. Praha 1988, č. 1. [dk]

žabská, žabský – mužský tanec rázu taneční hry s výraznými prvky plodnostní magie. Ž. v různých poskocích ve dřepu a v podporu

Tanec žabská. Velká n. Veličkou, Jelínková 1978, s. 25